

DÖNÜŞEN TOPLUMLAR VE DEĞİŞEN BİREYLER BAĞLAMINDA MALİ VE EKONOMİK ARAŞTIRMALAR

EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Şahin AY

YAZARLAR

Doç. Dr. Arzu ŞAHİN

Doç. Dr. Efe Can KILINÇ

Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

Doç. Dr. Selçuk Çağrı ESENER

Doç. Dr. Selminaz ADIGÜZEL

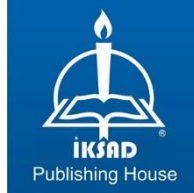
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİR

Dr. Serap PÜREN

Dr. Servet ÖZKAN

Arş. Gör. Burcu YENGİL BÜLBÜL

Mehmet ÇELİK

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-543-1

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2023

Ankara / Türkiye

Size = 16x24 cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Dr. Öğr. Üyesi Şahin AY.....1

BÖLÜM 1

1. TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ BAZI ÜLKELERDE SAVUNMA HARCAMALARI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Mehmet ÇELİK

Doç. Dr. Selçuk Çağrı ESENER.....3

BÖLÜM 2

VERGİ DENETİMİNDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dr. Serap PÜREN.....33

BÖLÜM 3

KOBİ KREDİ PUANLAMA VE KREDİ RİSKİ İLİŞKİSİ, TÜRKİYE DEĞERLENDİRMESİ

Doç. Dr. Arzu ŞAHİN.....57

BÖLÜM 4

BÜYÜME SÜRECİNDE YAPISAL DEĞİŞİMİN ROLÜ: AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NDEN KANITLAR

Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİR.....83

BÖLÜM 5

ÖDEMELER, DENGESİ BİLAÇOSU CARİ AÇIK TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET AÇIĞI ve ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Doç. Dr. Selminaz ADIGÜZEL.....99

BÖLÜM 6

DİJİTAL DÖNÜŞÜM VE MUHASEBE

Dr. Servet ÖZKAN.....147

BÖLÜM 7

MUHASEBE MESLEĞİ VE ETİK

Dr. Servet ÖZKAN.....163

BÖLÜM 8
DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI-CO2
EMİSYONLARI İLİŞKİSİNDE İNSANİ GELİŞİMİŞLİĞİN ROLÜ: E7
ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Efe Can KILINÇ

Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ181

BÖLÜM 9
TÜRKİYE’DE GÖLGE EKONOMİ: ETKİLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

Arş. Gör. Burcu YENGİL BÜLBÜL.....209

ÖN SÖZ

Postmoderniteyle birlikte bireylerin ve toplumların tüketim alışkanlıkları ve tercihleri değişmiştir. Postmodernitenin en çok etkilediği hususlardan biri olan dijital yöntemler ve teknolojiye ayak uydurmak zorunda bırakılan bireyler bu hususta büyük önem arz etmektedir. Bu değişimler ekonomik anlamda pek çok yeni olgunun araştırılmasına günümüz ekonomik sistemler nezdinde yeniden yorumlanmasına neden olmaktadır. Hem mali hem de ekonomik yeniliklerin meydana getirdiği tercihler, meslekler, farklı harcama türleri üzerine yapılan çalışmaların da önemi sürekli olarak artmaktadır. Bu durum hem tüm sosyal bilimlerde hem de mali ve ekonomik temelli çalışmalarda bilgi yapılarının çağdaş ve güncel bir biçimde kendisini göstermesi elzemdir.

Dönüşen Toplamlar ve Değişen Bireyler Bağlamında Mali ve Ekonomik Çalışmalar adlı bu kitap yedi bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın ilk bölümü; savunma harcamalarının ülke bütçeleri için çok önemli bir hale geldiği günümüz konjonktüründe, Doç. Dr. Selçuk Çağrı ESENER ve Mehmet ÇELİK tarafından hazırlanan Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde Savunma Harcamaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz adlı bölümdür. Dijitalleşme ile beraber vergi idaresinin uyguladığı yeni yöntemler özellikle vergi kayıp ve kaçığını en alt seviyeye indirmek için oldukça önemlidir. Bu bağlamda Dr. Serap PÜREN tarafından yazılan Vergi Denetiminde Dijital Dönüşüm adlı bölüm, kitabımızın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Doç. Dr. Arzu ŞAHİN'in kaleme aldığı Kobi Kredi Puanlama ve Kredi Riski İlişkisi, Türkiye Değerlendirmesi kitabın üçüncü bölümü iken, Dr. Ömer DEMİR'in yazdığı Ekonomik Büyüme Sürecinde Yapısal Değişimin Rolü: AEB Ülkelerinden Kanıtlar adlı bölüm dördüncü bölüm olarak kitabımızda yer almaktadır. Doç. Dr. Selminaz ADIGÜZEL'in Ödemeler Dengesi Bilançosu, Cari Açık, Türkiye'de Dış Ticaret Açığı ve Çözüm Önerileri kitabın beşinci bölümünü oluştururken Dr. Servet Özkan'a ait olan Dijital Dönüşüm ve Muhasebe ile Muhasebe Mesleği ve Etik adlı çalışmalar kitabın altıncı ve yedinci bölümlerini meydana getirmektedir.

BÖLÜM 1

TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ BAZI ÜLKELERDE SAVUNMA HARCAMALARI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ¹

Mehmet ÇELİK²

Doç. Dr. Selçuk Çağrı ESENER³

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433145>

¹Bu çalışma, Doç. Dr. Selçuk Çağrı ESENER danışmanlığında Mehmet ÇELİK tarafından hazırlanan “Tam Kamusal Mal ve Hizmet Olarak Savunma Harcamaları: Türkiye ve Seçilmiş Ülkeler Üzerine Karşılaştırmalı Analizi” adlı Maliye Anabilim Dalı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

²MSc., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Bölümü, Maliye Anabilim Dalı, mehmetcelik@sg.gov.tr, ORCID ID: 0000-0001-8128-5172.

³ Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Maliye Teorisi ABD, cesener@bandirma.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5722-9549.

GİRİŞ

İnsanlığın göçebe hayattan koparak yerleşik hayata geçmesiyle birlikte önce topluluklar daha sonra toplumlar oluşmaya başlamıştır. İnsanların bireysel ya da daha küçük gruplar halindeki yaşam şekillerinin topluluk halindeki yaşam tarzına evrilmesiyle hayatlarını sürdürmeleri ve yaşamsal fonksiyonlarını yerine getirebilmeleri için dış tehditlere karşı korunma ve güven ortamı oluşturma ihtiyacı doğmuştur. Diğer yandan, insanların yaşamlarını toplumlar halinde yaşamaya başlamasıyla birlikte bireysel gücün yerini toplumsal güç almaya başlamıştır. Toplumsal gücün ortaya çıkışıyla birlikte toplumlar için güvenliği sağlayarak olası tehditlere karşı korunmak ve yaşam sürekliliğini sağlamak zorunlu hale gelmiştir. İnsanın fitratında olan savunma içgüdüğü devlet yapısının oluşmasıyla birlikte ülke sınırları içerisinde veya dışarısında devletin varlığına ve bütünlüğüne karşı oluşabilecek saldırı ve tehditlere karşı savunma sistemi gereksinimini ortaya çıkarmıştır.

Devletler ülke varlığını ve bütünlüğünü korumak, güven ortamını oluşturmak, halkın huzurunu sağlamak amacıyla asli görevi olarak yerine getirdiği savunma hizmetini, toplumun hepsini kapsayacak şekilde karşılıksız olarak sunmaktadır. Savunma hizmeti; kişilere, gruplara ya da bölgelere bölünememesi ve bireysel olarak karşılık ödemedi faydalanılabilmesi sebebiyle tam kamusal mal statüsünde değerlendirilmektedir. Fakat savunma harcamalarının finansmanı devletlerin bütçesinden ve genellikle vergileme yoluyla karşılandığından kaynakların doğru ve etkin kullanılması açısından savunma harcamaları kavramsal çerçevesini oluşturarak harcama düzeyinin doğru tespit edilmesi gerekmektedir.

1. SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI VE KAPSAMI

Ülkeler kendi sosyoekonomik ve siyasi hedeflerine uygun şekilde savunma harcamalarını planladıklarından, savunma harcamalarına ilişkin kalıplaşmış klasik bir tanım yapmak mümkün olmamakla birlikte mali yazında geniş ve dar olmak üzere iki tür tanımlama yapılmaktadır. Dar anlamda savunma harcamaları; savunma faaliyeti icrasında bulunan sivil ve askeri personellere ilişkin harcamalar, savunma hizmetinde kullanılan silah, donanım malzemesi gibi araç gereçlerin üretimi, tedariki, bakım ve onarım

giderleri ile her türlü yapı, imar giderleri ve bunlara ilişkin araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) giderleri şeklinde tanımlanmaktadır. Geniş anlamda savunma harcamaları ise devletin ve vatandaşların milli güvenliğini korumak amacıyla; asker, polis, gümrük personeli gibi kolluk kuvvetlerine, sivil savunmaya, olağandışı dönemlerde silah üretimi yapabilecek sivil teşebbüslere, hayati idame için gerekli gıda malzemeleri ile hammaddelerinin stoklanmasına yönelik yapılan ödemelere ve yabancı askeri kurumlara yapılan aynı ve nakdi yardımları ifade etmektedir (Tüğen, 1988: 285).

Savunma harcamaları hakkında yapılan ulusal ve uluslararası çalışmalarda savunma harcamalarının çerçevesi çizilememekte ve harcamalara ilişkin erişilen verilerin güvenilirliği sağlanamamaktadır. Birçok ülke personel sayısı, makine ve teçhizat ve benzeri envanter bilgileri stratejik öneme haiz kabul ettiğinden gizli tutarak şeffaf olarak paylaşmamanın yanında yanıltmak amacıyla gerçeğinden bağımsız veriler paylaşabilmektedir. Bu durum doğru ve güvenilir verilere erişmeyi engellemektedir (Brzoska, 1995: 46-48; Sezgin, 2018: 94-95). Diğer yandan bir ülkede savunma harcamaları kaleminde olan bir harcama kalemi başka bir ülkede farklı bir bütçe kalemi altında yer almaktadır. Benzer şekilde bir ülkede savunma bakanlığının tasarrufunda olan harcama kalemi, diğer bir ülkede içişleri bakanlığı tasarrufunda olabilmektedir. Bu durum ülkeler arasında karşılaştırmalı analiz yapılmasını da güçleştirmektedir.

Savunma harcamalarını standart bir tanımla ifade edebilmek oldukça güç olduğundan yatırım harcamaları ve tüketim harcamaları şeklinde tasniflenerek açıklamanın daha doğru olacağı düşünülmektedir. Yatırım harcamaları; her türlü askeri araç gereç tedariki, bina, inşaat ve bunlara yönelik Ar-Ge ve benzeri harcamalar şeklinde tasnif edilirken, tüketim harcamaları; askeri personele yönelik ödemeleri, bakım ve benzeri onarım giderleri olarak sınıflanmaktadır. Türkiye’de ise savunma harcamaları; sefer stokları ve malzeme, askeri-sivil personel ödemeleri, işletme ve bakım, silah-teçhizat, inşaat yatırımları ve yedek kaynaklar şeklinde beş ana başlık altında sınıflandırılmıştır.

2. SAVUNMA HARCAMALARININ DÜZEYİ

İhtiyaçların sınırsız olmasına karşın ihtiyaçları karşılayacak kaynakların sınırlı olduğu kabul edilmektedir. Tüketim için sarf edilen kaynakların sınırlı olmasının yanı sıra üretim için gerekli olan üretim faktörleri de (emek, sermaye, doğal kaynak, girişimci) sınırlıdır. Sınırsız ihtiyaçları karşılama noktasında üretim için kullanılan kaynakların sınırlı olması ekonomi literatüründe “kıtlık kanunu” olarak ifade edilmektedir. En zengin milletlerde bile kaynakların tüm ihtiyaçları karşılayamadığı görülmektedir. Kaynakların ihtiyaçların hepsini karşılayamadığı durumda ise tercih teorileri söz konusu olmaktadır.

Söz konusu durum savunma harcamaları için de geçerli olmaktadır. Bir devlet “halkını korumak, ülke sınırlarını savunmak için ne kadar bütçe ayırmalıdır?” veya “optimum savunma harcaması düzeyi neresidir?” benzeri sorular ülkeler açısından önemli hale gelmektedir. Diğer yandan savunma harcamaları toplumsal ve siyasi istikrarı oluşturmanın yanı sıra ekonomik faaliyetlerin sürdürebilmesi için gereken güven ortamını oluşturmada önem teşkil etmektedir (Şenesen, 1997: 280).

Ülkelerin varlığını koruyabilmesi konusunda savunma düzeylerini dolayısıyla da savunma harcamalarının düzeyini belirleyebilmesi oldukça mühim ve güç bir durumdur. Savunma harcamalarına aşırı kaynak ayrılması ekonomik kalkınmaya olumsuz etki ederken, yeterli seviyede kaynak ayrılmaması durumu milli güvenlik konusunda zafiyete yol açmakla birlikte toplumsal ve ekonomik alanlarda istikrar ve güvenin bozulmasına sebep olabilmektedir (Kennedy, 2009: 193; Değer ve Sen, 1995: 294; Canbay ve Mercan, 2017: 89). Çünkü savunma alanındaki girdi maliyetleri sivil kesimdeki harcamaların fırsat maliyeti olarak kabul görmektedir. Daha açık bir ifadeyle; ilave 1 birim savunma hizmeti üretmek ve tüketmek için eğitim, sağlık gibi diğer mal ve hizmetlerden feragat etmeleri gerektiğinden devletler sınırlı olan kaynaklarını tahsis ederken tercih yapmak zorunda kalmaktadır (Giray, 2004: 186; Değer ve Sen, 1995: 294).

Kamu harcamaları, toplumun refah düzeyini azami seviyeye çıkarmakla birlikte ulusal güvenliği ve ekonomik istikrarı olumsuz etkilemeyecek biçimde optimum dengede dizayn edilmelidir. Bu anlamıyla öncelikle

sorunların konjonktürel mi yoksa yapısal nedenlerden mi kaynaklandığının tespiti elzemdir (Esener, Granville ve Matousek, 2022: 9-20). Aynı doğrultuda, kamu harcamalarının önemli bir bölümünü oluşturan savunma harcamalarının optimum seviyesini belirleyebilme hususunda ortaya konulmuş çeşitli kuramlar bulunmaktadır. Guire (1995)'ye göre kamusal bir mal statüsünde olan savunma harcamalarının düzeyi: marjinal faydalar toplamının (MU), marjinal maliyetine (MC) eşitlendiği seviyede olmalıdır. Bu ifadeye göre savunma harcamalarının optimum düzeyi " $\Sigma MU = MC$ " şeklinde formüle edilebilmektedir (McGuire, 1995: 17).

Diğer bir teori ise savunmanın bir sonucu olan caydırıcılığa dayanmaktadır. Fakat caydırıcılığın söz konusu olabilmesi için ne kadar savunma harcaması yapılması gerektiği öngörülemediğinden caydırmanın marjinal maliyeti bulunamamaktadır. Sonuçta saldırı olmaması durumunda savunma hizmeti ile savunma harcamaları arasında korelasyon kurulamamaktadır (Bulutoğlu, 2004: 239). Tüm bunların yanında önem dereceleri değişmekle birlikte ülkelerin savunma harcama düzeyi; jeopolitik ve jeostratejik durumu, dış politikadaki tutumu ve uluslararası ilişkileri, nüfus gücü, askeri eğitim olanakları, gelişmişlik seviyesi, milli gelir düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak da belirlenmektedir (Giray, 2004: 187-188).

3. SAVUNMA HARCAMALARININ DÜZEYİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Ülkelerin kendilerini savunmaları için ne düzeyde savunma harcaması yapılması gerektiğinin tespiti oldukça zordur. Savunma harcamalarına ayrılan kaynakların fazla olması hali, ülke kaynaklarının tam kapasitede ve etkin kullanılmamasına sebep olurken ayrılan kaynakların az olması hali ise ülke güvenliği konusunda tehlike oluşturabilecek durumlar yaratabilmektedir. Bu duruma örnek olarak tarihte güçlü olarak nitelendirilen devletlerin yükseliş dönemlerinin ardından çöküşe geçiş sürecinde, üretim ve kaynak sağlama kabiliyetleriyle askeri güçleri arasında uzun dönemde anlamlı bir korelasyon olduğu gözlemlenmiştir (Kennedy, 2009: 8). Savunma harcamalarına ayrılan kaynaklar; kısa vadede talep, üretim ve istihdam düzeyinin artışı sağlayarak olumlu olarak etkilemekteyken, uzun vadede kamu yatırımlarının ve ekonomik büyümenin önüne geçerek düşmesine yol açtığı için olumsuz olarak etkilemektedir (Erdem, 2008: 78; Zayıf ve Erkenekli, 2015: 5).

Devletler, ülke güvenliğini sağlarken savunma harcamalarını optimum düzeyde tutarak oluşabilecek her türlü koşulda faydalarını maksimize etmek istemektedir. Fakat ülkelerin farklı coğrafi şartlarda ve farklı koşullarda olması, savunma harcamalarına ayırdıkları kaynakları da etkilemektedir. Ülkelerin içinde bulunduğu koşullara göre savunma harcamalarının düzeyini belirleyen birden çok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler genel hatlarıyla aşağıdaki başlıklar halinde incelenmektedir.

3.1. JEOPOLİTİK KONUM

Savunma harcamaları düzeyini belirleyen faktörlerin başında jeopolitik ve coğrafi konum gelmektedir. Jeopolitik konum, bir bölgenin ya da bir ülkenin bölge veyahut dünya siyasetindeki pozisyonu, yeraltı ve yer üstü kaynakları sahipliği ya da yakınlığı gibi hususları ifade etmektedir.

Ülkelerin askeri harcamaları; jeopolitik konumları, siyasi politikaları ve tehdit algılarına göre düşük ya da yüksek olabilmektedir. Jeopolitik olarak riskli bölgede olan bir devletin kritik olmayan bölgede bulunan bir devlete göre algıladığı tehdit daha üst seviyede ve buna bağlı olarak savunma harcamalarına ayırdığı bütçe de daha yüksek olmaktadır. Bu duruma örnek olarak İsrail, bulunduğu coğrafya ve komşu ülkelerle tarihsel ilişkilerinden kaynaklı olarak kamu harcamalarının finansmanı için bütçesinden en fazla payı savunma harcamalarına tahsis etmektedir (Giray, 2004: 187).

Bunun yanında ülke sınırlarını çevreleyen coğrafi arazi yapısı göre de savunma harcamaları farklılık göstermektedir. Ülkenin ada, kıta ya da kenar devleti oluşuna göre askeri harcamaları değişmektedir. Örneğin, Ada devletlerde; ağırlıklı olarak hava ve deniz kuvvetlerine yönelik güçlü bir organizasyon gerçekleştirilirken, Kıta devletlerde hava ve kara kuvvetlerine yönelik bir teşkilatlanma ağırlık göstermez. Kenar devletlerde ise kara, deniz ve hava kuvvetlerinde yönelik örgütlenme söz konusu olmaktadır. Türkiye, üç tarafı sularla çevrili olması özelliğiyle bir kenar devleti niteliği taşımasına karşın sınıf komşu sayısının fazla olmasından kaynaklı olarak askeri yapısı daha çok kıta devletlerinin organizasyon yapısına benzemektedir (Ulaş, 2011: 123, 284).

3.2. SİYASİ REJİM VE YÖNETİM BİÇİMİ

Savunma harcamalarının düzeyini etkileyen faktörlerden bir diğeri ülkelerin siyasi rejimleri ve yönetim şekilleri olmaktadır. Siyasi yönetim biçimleri geçmişten beri farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Yunan filozoflarından Aristo siyasi rejimleri; krallık, anayasal yönetim ve aristokrasi şeklinde gruplarken Herodot, demokrasi, monarşi ve oligarşi şeklinde bir gruplama yapmaktadır. Fransız politik düşünür Montesquieu ise “*monarşi, cumhuriyet ve despotluk*” olarak sınıflandırmaktadır (Buran, 2009: 71).

Devletlerin politik, ideolojik ya da dini nüfuz alanları genişletme arzusu yönünde tutum sergilemeleri askeri harcamaları artırmakla birlikte coğrafi bölgesindeki diğer devletlerin de savunma harcamalarını artırmasına sebep olabilmektedir (Ziylan, 1998: 19). Diğer yandan askeri otorite tarafından yönetilen devlet yönetimlerinde sivil rejimlere göre savunma harcamalarına yönelik sarfiyatın daha fazla olduğu görülmektedir. Buna ilave olarak sivil rejimle yönetilen bir ülkede askeri otoriteyle sivil rejimin bağı ne derece güçlü olursa savunma harcamalarının bütçe içerisindeki payı da o kadar fazla olabilmektedir (Looney, 1994: 63-64; Zayıf ve Erkenekli, 2015: 6).

Siyasi rejim ve yönetim biçimlerinin savunma harcamaları üzerinde etkisini konu alan çalışmalarda değişkenler arasında bağıntı olduğu saptanmıştır. Harrison ve Wolf (2012: 1055) yaptıkları çalışmada demokrasi ile savunma harcamaları arasında zıt yönlü bir bağıntı olduğunu ileri sürerek demokratik ülkelerde hükümet yetkilerinin azaltıldığını buna bağlı olarak da savaş riskinin ve savunma harcamalarının azaldığını ifade etmektedir. Bu duruma benzer olarak Goldsmith (2003: 556) demokratik yöneticilerin, otoriter yöneticilere göre ülke kaynaklarından savunma harcamalarına az bir pay ayırdığını söylemektedir. Goldsmith, 1886-1989 yılları içerisinde savaşan ülkeleri esas alan çalışmasında demokratik şekilde yönetilen devletlerin, demokratik olmayan devletlere kıyasla daha az savunma harcaması yaptıklarını ortaya koymuştur.

3.3. ÜLKELERİN EKONOMİK GELİŞMİŞLİK DÜZEYİ

Siyasi ve askeri unsurların yanında savunma harcamalarının düzeyini belirleyen faktörler arasında finansman ve bütçe kısıtları oluşturmaktadır (Değer ve Sen, 1995: 278). Çünkü savunmaya harcamalarına ayrılacak olan

kaynaklar ülkelerin milli geliri ile sınırlı kalmaktadır. Bu yüzden ülkelerin milli gelir seviyelerine göre savunma harcamalarına ayırdıkları paylarda artış veya azalışlar yaşanabilmektedir. Milli gelir; Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) olmak üzere iki temel kavram üzerinden açıklanmaktadır. GSYİH; bir ekonomide bir yıl içinde üretilen nihai malların piyasa değeri olarak tanımlanmaktadır. GSMH ise bir ülkenin vatandaşlarınca bir yıl içerisinde gerek yurtiçi gerekse yurtdışında üretilen nihai malların piyasa değeri olarak tanımlanmaktadır (Eğilmez, 2016: 311-312; Ünsal, 2011: 45-54).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda iki ülke tipi arasında savunma harcaması konusunda yapısal farklılıklar olduğu söylenmektedir. Gelişmiş ülkelerde savunma harcamaları düzeyi ekonomik faktörlere bağlı değilken gelişmekte olan ülkelerde savunma harcamaları düzeyinin ekonomik faktörlere bağlı olduğu ve milli gelirden aldığı paya oranla artış ya da azalış eğilimi gösterdiği ifade edilmektedir (Looney, 1989: 39). Ayrıyeten gelişmiş ülkelerde savunmanın yanında yatırım maksatlı savunma harcamaları yapılırken gelişmekte olan ülkelerde tehdit algılarına göre savunma ihtiyacının sağlanmasına yönelik harcama gerçekleşmektedir.

Bu durumun aksine Dunne, gelişmiş ülkelere refah seviyesinin gelişmekte olan ülkelere göre daha üst seviyelerde olmasından kaynaklı yüksek gelirin yol açtığı yapısal değişikliklere ve eşitsizliklere karşı iç kontrolünü sağlamak için daha fazla askeri harcama yapılması gerekebileceğini ifade etmektedir (Dunne, 2000: 9).

3.4. KOMŞU ÜLKELERİN SAVUNMA HARCAMALARI VE SİLAHLANMA YARIŞI

Ülkeler silah gücünü ve kabiliyetini artırarak, tehdit unsuru olarak gördükleri devletlere karşı güç dengesini korumayı ve olası saldırılara karşı caydırmayı hedeflemektedir (Harris, 2009: 2). Komşu ülkelerin savunma harcamalarındaki artış olağan dönemde tehdit olarak algılanmakla birlikte olası bir savaş tehdidinin varlığında savunma harcamalarında çarpan etkisi yaratmaktadır (Collier ve Hoeffler, 2002: 13).

Ülkelerin, güvenliğini tedirgin eden komşu ülke veya muhtemel düşmanlarının silah stoklarını ve savunma harcaması düzeylerini esas alarak

yaptıkları savunma harcamaları “silahlanma yarışı” olarak isimlendirilmektedir (Dunne, Freeman ve Smith, 2008: 301; Sezgin, 2018: 57). Komşu ülkelerde silah gücünü ve kapasitesini artırma eylemi genelde eşanlı olarak gerçekleşmektedir. Hatta çoğu durumda bir ülkenin savunma harcamalarında gözlemlenen artış diğer ülkelerin askeri yapılanmalarında değişikliğe ve savunma harcaması düzeylerinde artışa yol açabilmektedir. Global gelişmeler çerçevesinde “ABD, Çin ve Rusya’nın silahlanmaya dayanan savunma harcamaları silahlanma yarışına örnek olarak gösterilmektedir (Dunne ve Smith, 2007: 915). Bölgesel ve komşu ülkelerle ilişkiler çerçevesinde bakıldığında ise Türkiye ile Yunanistan, Irak ile İran, Hindistan ile Pakistan, Çin ile Tayvan ve Güney Kore ile Kuzey Kore arasında yaşanan silahlanma yarışı beraberinde savunma harcamalarında artışa yol açmıştır (Brito ve Intriligator, 1995: 115).

3.5. DİĞER NEDENLER

Ülkelerin coğrafi konumları, siyasi rejimleri, gelişmişlik düzeyleri ve benzeri unsurların yanında farklı dinlere mensup olmaları, tarihsel ilişkileri, nüfus yoğunlukları, terörizm gibi faktörler de savunma harcamaları düzeyinin belirlenmesinde etkili olmaktadır (Canbay ve Mercan, 2017: 90). Öte yandan, değinilen sorunların bir bütün halinde olduğu (İsrail ile Filistin örneği gibi) süregelen uzun dönemli anlaşmazlıklar da savunma harcamalarının şekillenmesinde belirleyici rol oynayabilmektedir.

Terörizme karşı mücadele veren ülkeler, kamu harcamaları için tahsis ettikleri bütçenin geniş bir bölümünü savunma harcamalarına sarf etmektedir. Örneğin, Türkiye’de terör faaliyetlerinin artış gösterdiği dönemlerde kamu harcamalarının da arttığı ve artan kamu harcamalarının bir kısmını savunma harcamalarının oluşturduğu görülmektedir. Savunma hizmeti için ayrılan kaynaklar eğitim, sağlık gibi ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine yönelik planlanan yatırımların azalmasına sebep olmakla birlikte bölgesel gelişmişlik seviyelerini de etkilemektedir (Altay, Ekinci ve Peçe, 2013: 271; Sezgin, Gündüz ve Sezgin, 2008: 6).⁴

⁴ Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki korelasyon için genel olarak iki görüş öne çıkmaktadır. Görüşlerden ilki; savunma harcamalarının optimum seviyesini belirlemenin zor olduğu ve risk algılarına göre ülkeden ülkeye değişiklik gösteren soyut bir olgu olduğu üzerinedir. Askeri harcamalara ayrılan kaynakların fazla olması büyümeye engel

Terörizm kadar ülkelerin nüfus sayıları da savunma harcamalarına ayırdıkları kaynakların düzeyini belirlemektedir. Fakat nüfus ve savunma harcamaları arasındaki bağıntının olumlu veya olumsuz olabileceğine yönelik farklı görüşler bulunmaktadır. Daha açık bir ifadeyle yüksek nüfusa sahip ülkelerde nüfus yoğunluğundan kaynaklanan iç güvenliği koruma kaygısı savunma harcamalarının düzeyini artırabilmekteyken yüksek nüfus oranının olası bir savaş tehdidi durumunda dış güvenlik açısından avantaj ve saldırılara karşı caydırıcılık sağlayacağı düşünülmektedir. Bu duruma örnek olarak düşük nüfus oranına sahip ülkelerin yüksek teknolojik silah harcamaları gerçekleştirerek savunma harcamalarını artırdıkları görülmektedir (Dunne ve Freeman, 2003a: 468; 2003b: 31).

4. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARI

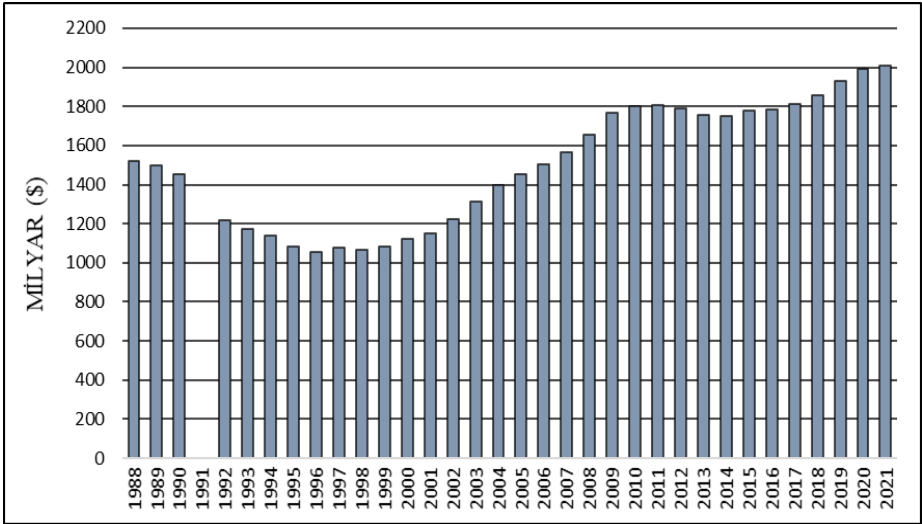
4.1. DÜNYA'DA SAVUNMA HARCAMALARI

Dünya'da halen varlığını sürdürmekte olan ülkeler kalıcılıklarını sürdürmeleri için refahlarının düşmeleri pahasına milli gelirlerinden, uyguladıkları savunma ve güvenlik stratejileri doğrultusunda savunma harcamaları yapmak zorunda kalmaktadır. Bununla birlikte savunma harcamalarının miktarı, devletlerin içinde bulunduğu dönemin koşullarından oldukça etkilenmektedir. Terör faaliyetlerinin arttığı veya savaş dönemlerinde doğal olarak savunma harcamaları da artmaktayken, barış dönemlerinde azalabilmekte ya da stabil olabilmektedir.

Dünya genelindeki silahlanma yarışı ve yaşanan terör olayları ülkeler adına tehdit oluşturmakta ve savunma harcamalarının miktarını artırmaktadır. Soğuk savaş dönemi olarak adlandırılan süreçte, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Batı Bloku (NATO ülkeleri) ile Sovyetler Birliği (SSCB) ve Varşova Paktı (Demirperde ülkeleri) arasında yaşanan rekabetten kaynaklanan harcamalardaki artışlar, küresel silahlanma yarışına örnek verilebilir.

oluşturabilirken, kaynakların az olması ise büyümenin istikrarsız bir hal almasına neden olabilmektedir (Değer ve Sen, 1995: 297). Diğer bir görüş ise, savunma harcamalarının teknolojik gelişme ve altyapı gibi alanlarda pozitif dışsallıklar oluşturarak üretim sanayindeki diğer sektörlerle fayda sağladığını savunmaktadır. Ayrıca, askeri harcamalar ekonomik büyüme ve istihdam kanalları üzerinden gelir dağılımının yeniden tahsisi konusunda da önemli bir etken olabilmektedir (Esener ve Biber, 2022: 405; Ram, 1995: 253-254).

Dünya genelinde yaşanan ateş tesirli silahların icadı, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi, dünya savaşları gibi bazı tarihi olayların devletlerin toprak sınırlarını ve gelişmişlik seviyelerini etkilemesinin yanında savunma harcamaları düzeyini de etkiledikleri görülmektedir. Örneğin; dünyada gerçekleşen savunma harcamalarının tarihsel seyri incelendiğinde, özellikle İkinci Dünya Savaşı sürecinde artan savunma harcamalarının, 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla sona eren Soğuk Savaş döneminde artış eğilimine girdiği gözlemlenmektedir. Tarihi olayların savunma harcamalarını etkisine diğer bir örnek olarak; Sovyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla sona eren bu dönem sonrasında savunma harcamalarında meydana gelen belirgin düşüş eğilimidir. Grafik 1'de 1988-2021 yılları arasında dünya genelinde gerçekleşen savunma harcamalarının tarihsel seyri gözlemlenmektedir. Şekilde harcamalar, SIPRI verileri doğrultusunda anlamlı seriler oluşturmak amacıyla sabit fiyatlar kullanılarak oluşturulmuştur.

Grafik 1: 1988-2021 Yılları Arasında Dünya Genelindeki Savunma Harcamaları (2020 sabit fiyatlarıyla \$)

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute (2021) SIPRI Military Expenditure Database, “Çevrimiçi” <https://milex.sipri.org/sipri>, Erişim Tarihi: 14/12/2022.

Global savunma harcamalarını gösteren Grafik incelendiğinde; 1991 yılındaki boşluk dikkat çekmektedir. Bunun sebebinin 1991 yılında SSCB'nin dağılması olarak ifade edilmektedir. II. Dünya savaşından beri artarak soğuk savaş döneminde tırmanışa geçen savunma harcamaları, SSCB'nin

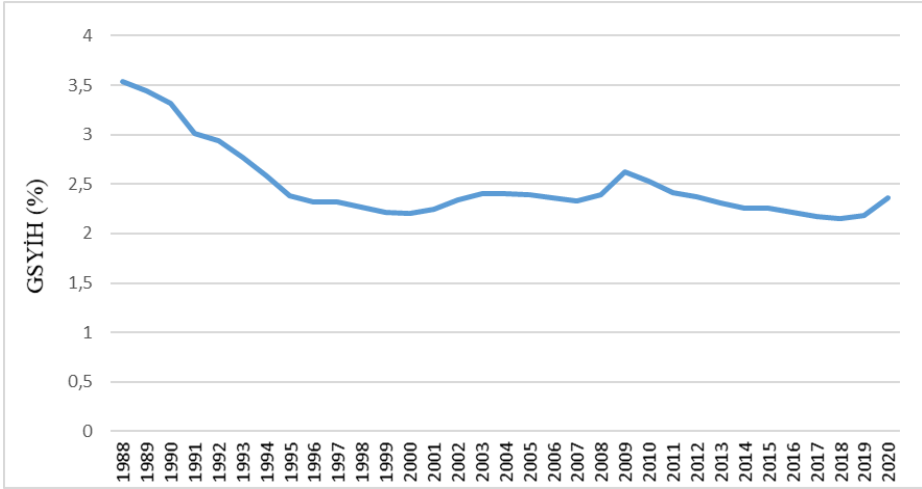
dağılmasıyla belirli bir süre azalış eğilimi göstermiştir. Soğuk savaşın sona ermesiyle yumuşama (Detand) dönemine girilmesi toplam savunma harcamalarının düşüşünü de beraberinde getirmiştir. İkili kutuplaşmanın yerini çoklu kutuplaşmaya bıraktığı bu dönemde başta Güney Asya ve Kuzey Afrika olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkenin savunma harcamalarında azalış görülmektedir.

Soğuk savaş sonrası dönemde savunma harcamalarının azalmasını sağlayan sebeplerin başında imzalanan silahsızlanma ve barış antlaşmalarıyla birlikte hükümetleri kamu harcamaları önceliklerini yenidenden düzenlemeye zorlayan mali sınırlamalar gösterilmektedir (Giray: 2004: 181-182). Ancak bu dönemde bile ABD, Avrupa Birliği ülkeleri, Çin, Hindistan, Pakistan, İran ve Irak gibi bazı ülkelerin savunma harcamalarında önemli yatırımlar ve harcamalar yaptıkları bilinmektedir. Özetle bu dönemde, savunma harcamalarındaki düşüş her ülke de gerçekleşirse dahi dünya genelinde toplam savunma harcamaları düzeyinde düşüş trendi izlenmektedir.

Grafik 1’de de görüldüğü üzere, verisi bulunan 1988 yılından itibaren düşüş eğilimi gösteren savunma harcamaları, 1998 yılında 1 trilyon dolar seviyelerine kadar geriledikten sonra sürekli bir yükseliş haritası çizmektedir. Bu artışın başlıca sebepleri arasında; Kuzey Amerika, Doğu Asya, Ortadoğu ve Doğu Avrupa ülkelerinde gerçekleşen siyasi, ekonomik ve teknolojik değişimler sayılabilir.

Savunma harcamalarını artıran siyasi değişimlerin başında 11 Eylül 2001’de New York Dünya Ticaret Merkezi kulelerini hedef alan saldırıların olduğu kabul edilmektedir. Bu saldırılardan sonra ABD’deki ulusal güvenlik ve dış tehdit algısı değişiminin sonucu olarak Afganistan ve Irak’a karşı başlattığı operasyonların getirdiği ilave savunma harcamaları, ABD’nin ve dünya savunma harcamalarının büyük bir kısmını kaplaması sebebiyle dünyadaki toplam savunma harcamalarının artışına sebep olmuştur (SIPRI, 2021). Yaşanan bu gelişmeler, ABD’nin yanında doğrudan İngiltere, Almanya ve Fransa gibi ülkeleri etkilemekle birlikte dolaylı olarak İsrail, İran, Suriye ve Türkiye gibi bazı bölge ülkelerinin savunma harcamalarında etkili olmuştur.

1998 yılından itibaren artış eğiliminde olan dünya savunma harcamaları, 2006 yılında 1 trilyon dolar düzeyinde gerçekleşerek soğuk savaşın sona erdiği dönemde gerçekleşen savunma harcamaları seviyeleri yükselmiştir. 2011 yılına kadar artış eğilimi gösteren savunma harcamaları, 2011 yılından sonra dalgalı bir patern oluşturduğu görülmektedir. 2021 yılı itibariyle SIPRI'nin verileri göre küresel savunma harcamaları 2 trilyon dolara ulaşmaktadır. Grafik 1'de, toplam savunma harcamalarının her ne kadar artış eğiliminde olduğu görülse de dünyadaki savunma harcamalarının seyrini irdelerken savunma ve askeri alana ayrılan bu kaynakların dünyadaki toplam Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki payına da değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Grafik 2: 1988-2020 Yılları Arasında Dünya Genelindeki Savunma Harcamaları (% GSYİH)

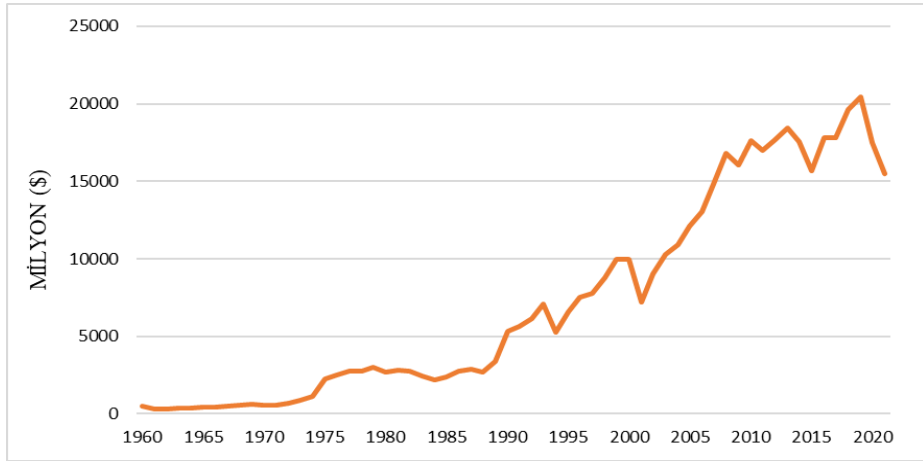
Kaynak: World Bank (2022) World Development Indicators, “Çevrimiçi” <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, E.T.: 14/12/2022.

Grafik 2 incelendiğinde, savunma harcamalarının GSYİH'ye içindeki payının 1988 yılından 2001 yılına kadar bir düşüş eğilimi sergilediği görülmektedir. Bu düşüşün sebebi olarak Grafik 1'de görülen genel savunma harcamaları düzeyindeki azalışların olduğu söylenebilir. Savunma harcamalarının GSYİH'e oranı 2001 yılından itibaren ABD'nin gayrisafi hasılasından savunma harcamalarına ayırdığı payı artırması ve küresel savunma harcamalarındaki artışın etkisiyle 2008 yılına kadar düşük bir seviyede artış trendi sergilerken; 2008 yılında yaşanan krizle birlikte, 2009 yılında önemli bir artış göstermiştir.

2010 yılından itibaren GSYİH'den savunma harcamalarına ayrılan paylarda 2019 yılına kadar düşüşler yaşamaktayken tüm dünyada görülen Covid-19 pandemisinin ekonomik etkisiyle beraber GSYİH'de %4,4'lük bir daralma gerçekleşerek savunma harcamalarının GSYİH'ye oranında %2,6'lık bir artış gözlemlenmiştir (SIPRI, 2022). Covid-19 pandemisinin ekonomik etkilerinin esas hissedildiği 2020 yılında bile önemli bir artış gösteren savunma harcamalarının, 2022 yılında başlayan Ukrayna-Rusya savaşıyla beraber artan savaş riskinden dolayı başta Avrupa Birliği ülkeleri ve bölgedeki diğer ülkeler olmak üzere tüm dünyada artış eğiliminin devam edeceği öngörülmektedir.

4.2. TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELERDE SAVUNMA HARCAMALARI

Türkiye, coğrafi konumu itibariyle ekonomik istikrarsızlıkların ve bölgesel karışıklıkların yoğun yaşandığı bir bölgede konumlanmaktadır. Komşu veya bölge ülkelerinin savunma harcamalarındaki hareketlilik Türkiye'yi dolaylı olarak olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Grafik 3: Türkiye'deki Savunma Harcamalarının Görünümü (Milyon \$)

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute (2021) SIPRI Military Expenditure Database, "Çevrimiçi" <https://milex.sipri.org/sipri>, E.T.: 14/12/2022.

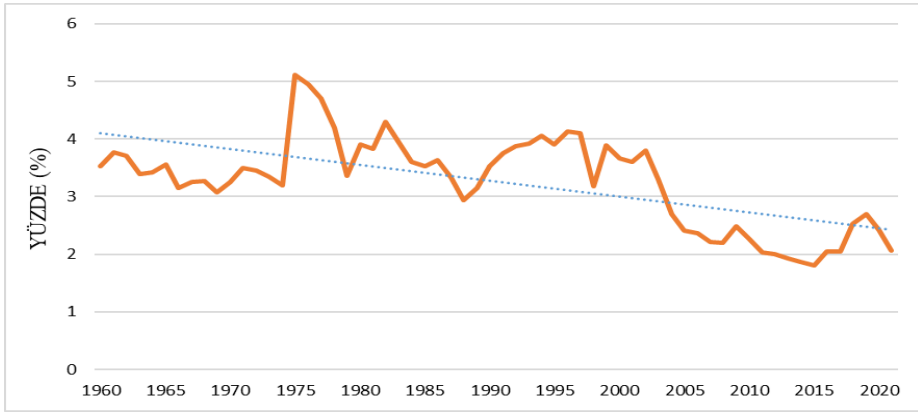
Grafik 3'te Türkiye'ye ait savunma harcamalarının 2020 sabit fiyatlarıyla milyon dolar cinsinden seyri gösterilmektedir. 1970'li yıllara kadar ortalama artışla seyreden savunma harcamaları, 1973 yılında yaşanan petrol krizi ve 1974 yılında başlatılan Kıbrıs Barış Harekâtının etkisiyle hızlı

bir artış göstermiştir. Türkiye'nin savunma harcamaları 1988 yılından 1991 yılına kadar iki katı artış göstererek ilk defa 5 milyar dolar seviyelerine gelmiştir. Bu artışın sebepleri arasında; SSCB'nin dağılmasına kadar süren soğuk savaş, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Balkanlarda ve Kafkasya'da istikrarsız bölgelerin oluşması ve 1990 yılında yaşanan Körfez krizi sayılmaktadır.

1994-1999 yılları arasında Orta Doğudaki gerilimin tırmanması ve Türkiye'nin terörle mücadelesinin artışı savunma harcamalarını artırmıştır. 2000 yılına gelindiğinde 10 milyar dolar seviyelerine yaklaşan savunma harcamaları 2001 yılında ekonomik krizin etkisiyle yaklaşık %30'luk bir azalma yaşayarak 7 milyar dolar seviyelerine kadar düşmüştür. 2001 yılında İkiz kulelere yapılan terör saldırısı sonrası Amerika'nın Afganistan ve Irak'a yönelik başlattığı operasyonlar Türkiye'ye sınır tehdidi oluşturduğundan savunma harcamalarında ciddi bir sıçrama gerçekleşmiştir. 2008 krizi öncesi 17 milyar dolar seviyelerine ulaşan savunma harcamalarının 2001 yılından bu yana %232 artış gösterdiği gözlemlenmektedir.

2015 yılında Türkiye'nin Suriye'ye yönelik başlattığı operasyonlar ve 2016 yılında Türkiye Cumhuriyeti hükümetine karşı yapılan darbe girişi savunma harcamalarını 20 milyar dolar düzeyine çıkarmıştır. 2019 yılında ilk defa 20 milyar dolar seviyelerine gören askeri harcamalar, Çin'de başlayarak tüm dünyaya yayılan Covid-19 pandemisi etkisiyle %25'lik bir düşüş eğilimi göstermiştir. Bu durumun gerekçesi olarak artan sağlık harcamaları ve sosyal yardımlardan dolayı savunma harcamalarına tahsis edilecek kaynakların azaltıldığı şeklinde ifade edilebilmektedir.

Grafik 4'te ise Türkiye'nin 1960-2021 yılları arasındaki savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payı yüzde değerleriyle gösterilmektedir. Yine sözü edilen süreçte harcamalarda oluşan trend veya eğilim de grafik üzerinden incelenebilir.

Grafik 4: Türkiye’de Savunma Harcamalarının GSYİH İçerisindeki Payı (%)

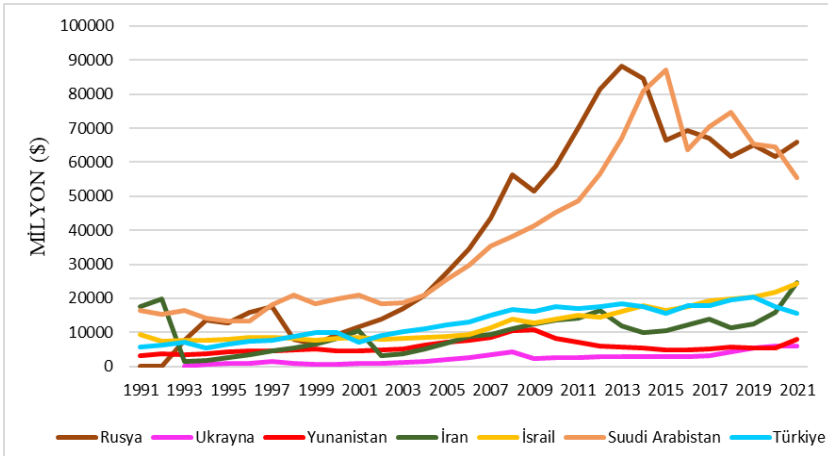
Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute (2021) SIPRI Military Expenditure Database, “Çevrimiçi” <https://milex.sipri.org/sipri>, E.T.: 14/12/2022.

Grafik 4’e bakıldığında; Türkiye’nin GSYİH içerisinde savunma harcamalarına ayırdıkları payın, bazı dönemler artışlar gösterse dahi genel olarak düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. Savunma harcamalarının GSYİH içindeki payında 1960 yılından 1974 yılına kadar dalgalı bir düşüş eğilimi varken 1974 yılında ciddi bir artışın olduğu gözlemlenmektedir. 1960-2021 yıllarını kapsayan süreçte %5,11 artışla en yüksek seviyeye ulaşmasının gerekçesi olarak 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası Amerika Birleşik Devletleri’nin Türkiye’ye uygulamış olduğu ambargoların olduğu düşünülmektedir. 1974 yılı sonrasında düşüşte olan eğilim, 1988 yılına gelindiğinde %2,9 seviyelerinde seyretmektedir.

1990’lı yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde artan terör örgütü saldırıları ve Yunanistan ile yaşanan sorunlar dolayı savunma harcamalarının artması sebebiyle GSYİH içerisinde payı yeniden %4,1 seviyelerine yükseldiği görülmektedir. 2000 yılından itibaren hızlı bir düşüş izlenirken, 2008 krizi sürecinde savunma harcamalarının GSYİH’ye oranında 2,19 seviyelerinden 2,48 seviyesine yaklaşık %13’lük bir artış gerçekleşmiştir. Türkiye’nin Suriye sınırlarına yaptığı harekâtların öncesine kadar düşüş sergileyen eğilim, 2015 yılında %1,8 seviyelerine kadar inmiştir. 2016-2019 yılları arasında artan askeri harcamaların etkisiyle %2,5 seviyelerine yükselen trend çizgisi, savunma harcamalarına ayrılacak kaynakların Covid-19 pandemisi sürecinde artan sağlık harcamalarına ve sosyal yardımlara yönlendirilmesiyle %2 düzeylerine gerilemiştir.

Esasen Türkiye'nin savunma harcamalarına ayırdığı kaynakların düzeyi, komşu ve bölge ülkelerinin yaptığı askeri nitelikteki harcamalardan fazlaca etkilenmektedir. Komşu veya bölge ülkelerinin savunma harcamalarındaki artış tehdit oluşturduğundan bölgedeki diğer ülkelerin harcamalarını da dolaylı olarak etkilemektedir. Türkiye, coğrafi konumu bakımından ekonomik istikrarsızlıkların ve bölgesel karışıklıkların yoğun yaşandığı bir bölgede konumlanmaktadır. Bu nedenle komşu ve bölge ülkelerinin savunma harcamalarına ayırdıkları parasal tutarların büyüklüğü sebebiyle Türkiye'nin tehdit algısı oldukça yükseltmektedir.

Orta Doğu bölgesi, jeopolitik konumunun yanı sıra zengin yeraltı kaynaklarına sahip olmasından dolayı stratejik öneme sahiptir. Stratejik konumundan kaynaklı olarak tehdit algısı yüksek olmakta ve başta petrol olmak üzere ihraç ettikleri yeraltı kaynaklarından elde edilen gelirlerin bir bölümü artan savunma harcamalarının finansmanı için ayrılmaktadır. Türkiye, coğrafi yakınlığı sebebiyle gerek Orta Doğu'da ülkelerinde gerekse sınır ve bölge ülkelerinde gerçekleşen silah ve teçhizat, personel artışı gibi askeri harcama artışlarından etkilenmektedir. Bu bağlamda Grafik 5'te ve Grafik 6'da Türkiye'nin ve bölgede savunma harcamaları yüksek olan Rusya, Ukrayna, Yunanistan, İran, İsrail ve Suudi Arabistan'ın savunma harcamaları karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

Grafik 5: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Savunma Harcamaları (Milyon\$)

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute (2021) SIPRI Military Expenditure Database, “Çevrimiçi” <https://milex.sipri.org/sipri>, E.T.: 14/12/2022.

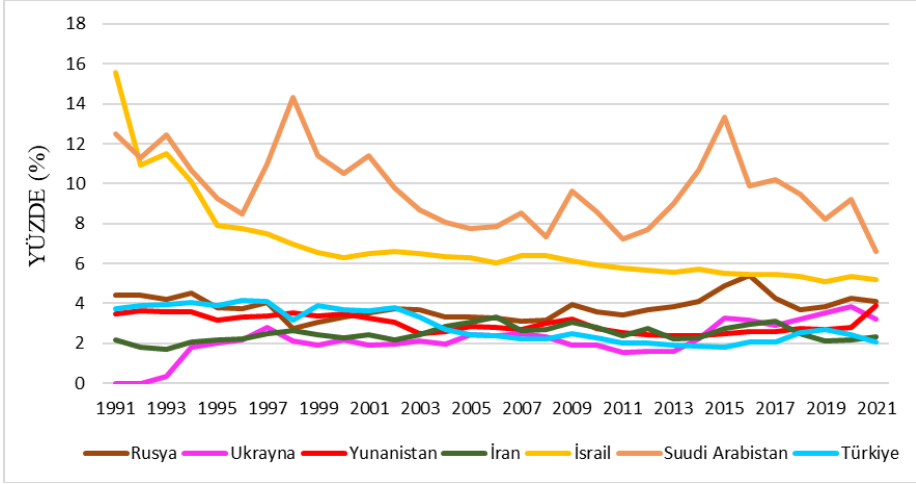
Grafik 5'te Türkiye, komşu ve bölge ülkelerinin yaptığı savunma harcamalarının 2020 sabit fiyatlarıyla milyon dolar cinsinden seyri gösterilmektedir. Grafik 5'e bakıldığında; Suudi Arabistan ve Rusya'nın savunma harcamalarındaki artış eğilimi oldukça dikkat çekmektedir. Bunun yanında Türkiye, İsrail ve İran'ın savunma harcamalarının da önemli derecede arttığı görülmektedir. Soğuk savaş sonrası savunma harcamalarında düşüş görülen Rusya'nın savunma harcamaları bu tarihten sonra yüksek artış eğilimi sergilemektedir. 2021 yılı verilerine göre en yüksek savunma harcamasını yaklaşık 66 milyar dolar ile Rusya'nın yaptığı görülmektedir. Rusya'nın 24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna'ya başlattığı işgal harekâtıyla birlikte bu rakamın ilerleyen yıllarda daha da yükseleceği beklenmektedir.

Rusya'dan sonra ikinci sırada olan Suudi Arabistan'ın, Ortadoğu bölgesinde yaşanan silahlanma yarışı ve Körfez Savaşı sonrası siyasi politikasında gerçekleşen değişiklikler askeri harcamalarını artırmaktadır. Ayrıca ABD'nin Orta Doğu'ya yaptığı silah ihracatının yarısının Suudi Arabistan'a yapıldığı bilinmektedir. İsrail'in ise düzenli olarak silah ve askeri harcamalarını artırarak 2014 yılından itibaren Türkiye'den daha fazla savunma harcaması yaptığı görülmektedir. İran'ın savunma harcamalarına bakıldığında; Körfez krizinin etkisiyle artan savunma harcamaları, 1992 yılından sonra bir yıllık bir düşüş eğilimi göstermektedir. 1993 yılından beri yükselme eğiliminde olan İran'ın savunma harcamalarının 2020 yılı itibariyle Türkiye'nin gerçekleştirdiği savunma harcamalarını geçtiği görülmektedir.

Grafik 5'te görüldüğü üzere en düşük harcamaya sahip ülke Ukrayna'dır. SSCB'nin dağılmasının ardından kurulan Ukrayna'nın savunmaya ayırdığı kaynakların diğer bölge ülkelerine göre küçük olsa da yıllar itibariyle arttığı gözlemlenmektedir. Ukrayna'nın 1993 yılından 2021 yılına dek yaptığı askeri harcama verilerine incelendiğinde; 1993 yılından beri yaklaşık 48 kat arttığı görülmektedir. 2022 yılı itibariyle Rusya'nın işgal hareketi karşısında ülke kaynaklarını savunma harcamalarına ayırmak zorunda kalması sebebiyle bu oranın daha da artacağı düşünülmektedir.

Son olarak Türkiye'nin denize sınır komşusu olan Yunanistan'ın savunma harcamaları incelendiğinde; yıllarca Türkiye'ye paralel bir eğilim izlediği görülmektedir. Kardak kriziyle başlayan ve halen çözülemeyen Ege denizi üzerinde egemenliği ve aidiyeti belli olmayan ada, adacık ve kayalıklar

Türkiye ve Yunanistan'ı karşı karşıya getirmektedir. Taraflar arası egemenliği belli olmayan adalar ve kıta sahanlığı problemi hem Türkiye'nin hem de Yunanistan'ın savunma harcamalarını artırmaktadır. 2008 yılından sonra savunma harcamalarında azalma eğilimi görülen Yunanistan'ın, 2021 yılı askeri harcamalarında bir önceki yıla göre %52 artış olduğu dikkat çekmektedir.

Grafik 6: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (%)

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute (2021) SIPRI Military Expenditure Database, "Çevrimiçi" <https://milex.sipri.org/sipri>, E.T.: 14/12/2022.

Grafik 6'da Türkiye komşu ve bölge ülkelerinin yaptığı savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payı yüzdesel olarak gösterilmektedir. Grafik 6 incelendiğinde; İsrail ve Suudi Arabistan'ın değişim çizgileri öne çıkmaktadır. İsrail'in savunma harcamaları 1991 yılından itibaren artış eğilimindeyken, savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı tam aksine yıllar itibarıyla düşüş eğilimi göstermektedir. İsrail, 1991 yılında 9 milyar dolar askeri harcama yaparak ülke kaynaklarının %15'ini savunma harcamalarına tahsis ederken, 2021 yılına gelindiğinde GSYİH'nin %5'i ile 24 milyar dolar savunma harcaması gerçekleştirmektedir.

Suudi Arabistan'ın eğilim çizgisine bakıldığında ülke gelirlerinin büyük bir kısmını savunma harcamalarına sarf ettiği görülmektedir. Komşu ülkeler ile silahlanma yarışı içerisinde olması ve zengin petrol kaynaklarına sahip olmasından dolayı olası saldırılara karşı caydırma politikasıyla ülke

gelirlerinin büyük bir kısmını savunma harcamalarına aktardığı düşünülmektedir. Rusya, Suudi Arabistan gibi yüksek askeri harcamalar yapmasına karşın yaptığı harcamalar uzunca yıllar GSYİH'nin %5 düzeyinin üzerine çıkmamaktadır. 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ve 2015 yılındaki Donbas savaşı sebebiyle ilk defa askeri harcamaların GSYİH'ye oranı %5'i geçmiştir. Grafik 6'da Türkiye'nin değişim çizelgesine bakıldığında; 1991 yılından beri savunma harcamaları artarken, savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payının yıllar itibarıyla düşüş eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir. 1991-2002 yılları arasında savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı %4 seviyelerindeyken 2002 yılından itibaren azalarak %2 seviyelerine kadar düştüğü görülmektedir.

Tablo 1: Dünya'da 2008-2021 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Savunmaya Yönelik Ar-Ge Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (%)

Ülkeler	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kanada	0,06	0,05	0,06	0,05	0,06	0,05	0,05	0,04	0,04
Çekya	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,01
Estonya	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,03	0,02	0,05	0,03	0,04	0,04
Finlandiya	0,10	0,07	0,10	0,09	0,09	0,06	0,07	0,05	0,05	0,06	0,07	0,07	0,06	0,06
Fransa	0,44	0,48	0,32	0,15	0,16	0,14	0,15	0,16	0,16	0,18	0,15	0,16	0,20	0,24
Almanya	0,16	0,15	0,14	0,11	0,11	0,11	0,11	0,09	0,08	0,12	0,10	0,14	0,13	0,13
Yunanistan	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
Japonya	0,17	0,12	0,15	0,08	0,09	0,15	0,15	0,14	0,09	0,09	0,07	0,07	0,05	0,05
Güney Kore	0,43	0,41	0,44	0,50	0,57	0,58	0,55	0,54	0,56	0,64	0,71	0,75	0,80	0,77
Hollanda	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,02	0,03	0,03	0,04	0,07
Norveç	0,07	0,08	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,06	0,07	0,06
Polonya	0,02	0,06	0,05	0,05	0,05	0,15	0,10	0,07	0,06	0,05	0,06
Slovenya	0,09	0,03	0,01	0,01	0,02	0,02	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
İspanya	0,04	0,03	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02
İsveç	0,43	0,28	0,24	0,25	0,26	0,13	0,12	0,11	0,11	0,07	0,08	0,10	0,09	0,07
Türkiye	0,12	0,18	0,16	0,14	0,12	0,21	0,10	0,09	0,12	0,17	0,21	0,20	0,15	0,18
İngiltere	0,35	0,31	0,30	0,24	0,26	0,25	0,38	0,37	0,36	0,35	0,38	0,22	0,22	...
ABD	1,33	1,17	1,27	1,23	1,18	1,16	1,11	1,16	1,22	1,26	1,41	1,49	1,63	1,63
Tayvan	0,14	0,20	0,19	0,17	0,10	0,09	0,08	0,08	0,16	0,21	0,23	0,34	0,29	0,30
Avrupa Birliği (27)	0,12	0,12	0,09	0,06	0,07	0,06	0,06	0,06	0,06	0,07	0,06	0,07	0,08	0,08
OECD	0,55	0,51	0,50	0,45	0,45	0,43	0,42	0,43	0,44	0,45	0,50	0,50	0,52	0,50

Kaynak: OECD, Main Science and Technology Indicators “Çevrimiçi” https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GBARD_NABS2007, Erişim Tarihi: 14/02/2023. **Not:** “...” ilgili yıl için verilerin mevcut olmadığını ifade etmektedir.

Sosyo-ekonomik hedeflerin bir parçası olan Savunma Ar-Ge harcamaları, ülkelerin savunmaya yönelik yaptıkları çalışmaların finansmanı çerçevesinde bir ölçüt niteliğindedir. Ülkelerin savunma Ar-Ge harcamalarına gelirlerinden ne ölçüde kaynak aktardıklarını irdelemek amacıyla, Tablo 1’de yer alan seçilmiş OECD üyesi ülkelerin Ar-Ge harcamalarından savunmaya yönelik ayırdıkları kaynakların GSYİH’e payları incelenebilir.

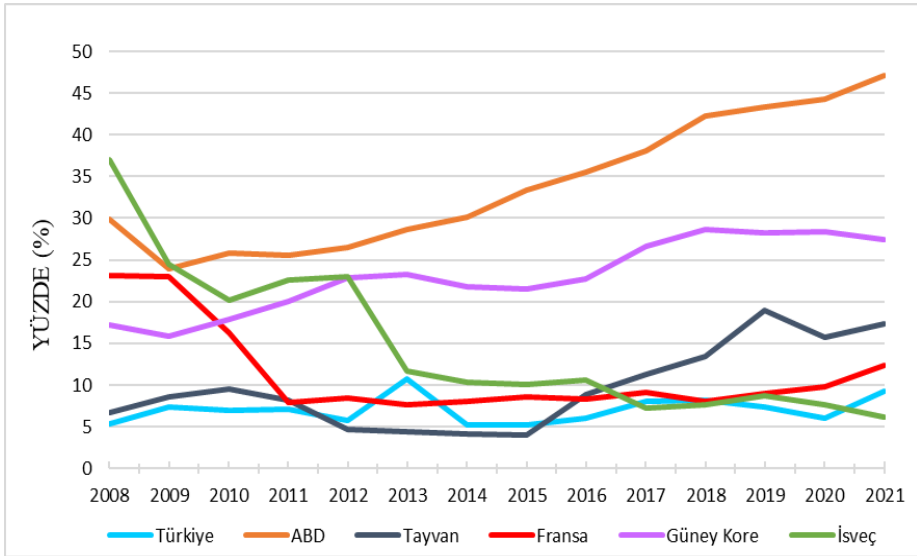
Tabloda seçilmiş OECD ülkelerinin 2008-2021 yılları arasında gerçekleştirdiği Savunma Ar-Ge harcamalarının GSYİH’ye oranı incelendiğinde; yıllar itibariyle bütçeden en fazla payı Amerika Birleşik Devletleri’nin ayırdığı görülmektedir. OECD üyesi bazı ülkeler GSYİH’nin %1-2’sini askeri ve savunma alanına yönelik ar-ge harcamalarına ayırırken Amerika Birleşik Devletleri, GSYİH’nin %1-2 oranı arasında payı askeri ve savunma alanına yönelik ar-ge harcamalarına ayırmaktadır. Ayrıca ABD, tabloda görülen ülkeler arasında gelirinin %1’inden fazlasını bu harcama kalemine ayıran tek ülke konumunda bulunmaktadır.

Savunma Ar-Ge harcamalarına ABD’den sonra gayri safi yurtiçi hasılasından en fazla payı ayıran bir diğer ülkenin Güney Kore olduğu gözlemlenmektedir. Tablo 1’de görülen ABD ve Güney Kore harici ülkelerin savunma ar-ge harcamaları için gelirlerinden ayırdıkları paylar, bu iki ülkeye göre oldukça düşük seviyelerdedir. 2008-2021 yılları arasında gerçekleşen savunma ar-ge harcamalarının GSYİH içerisindeki payına ülke bazında bakıldığında; Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Kore’den sonra İngiltere, Fransa, Tayvan, İsveç ve Türkiye şeklinde sıralanmaktadır.

Ancak 2008’den 2021 yılına kadar olan süreçte başta İsveç ve Fransa olmak üzere Japonya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti gibi birçok ülkenin savunma ar-ge’sine ayırdığı payları azalttığı görülmektedir. Bu durumun tam aksine Türkiye ve Tayvan başta olmak üzere, Polonya, Hollanda ve Estonya’nın GSYİH’leri içerisinde savunma ar-ge harcamalarına ayırdıkları paylarda artış gözlemlenmektedir. Gerçekleşen bu artışların sebebi olarak Tayvan’ın Çin ile arasındaki krizlerden ve sorunlardan kaynaklandığı Türkiye’nin ise son yıllardaki savunma sanayisindeki üretim hacminin gelişme ve büyümesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Savunma Ar-Ge harcamalarının GSYİH içerisindeki payı 2021 yılı için irdelendiğinde, Türkiye'nin savunma ar-ge çalışmalarına ayırmış olduğu kaynakların oranı ABD, Çin ve Fransa'nın ardından dördüncü sırada yer almaktadır. Buna ilave olarak Türkiye'nin harcamalarının GSYİH içerisindeki oranı Avrupa Birliği ortalamasının üstünde kalmakla birlikte OECD ortalamasına yetişememektedir. Bu bilgiler ışığında bakıldığında, Türkiye'nin Savunma Ar-Ge harcamalarının ekonomik ölçütler doğrultusunda Tablo 1'deki birçok ülkenin üzerinde kaldığı söylenebilir.

Ülkelerin yapmış oldukları Savunma Ar-Ge harcamalarını incelerken GSYİH içerisindeki payı ile birlikte bu harcamaların toplam savunma harcamalarına oranına değinmenin de faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede, Grafik 7'de Türkiye ve seçilmiş ülkelerin 2008-2021 yılları arasındaki Savunma Ar-Ge harcamalarının toplam savunma harcamaları içerisindeki yüzde payları gösterilmektedir.

Grafik 7: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin Savunma Ar-Ge Harcamalarının Savunma Harcamaları İçerisindeki Seyri (%)

Kaynak: SIPRI (2021), Military Expenditure Database, <https://milex.sipri.org/sipri>, Erişim Tarihi 14/12/2022; World Bank (Dünya Bankası), World Development Indicators (WDI), <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, ve OECD, Main Science and Technology Indicators, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GBARD_NABS2007, Erişim Tarihi 14/02/2023 verilerinden derlenmiştir.

Grafik 7’de Savunma Ar-ge harcamalarına en fazla kaynak ayıran ülkeler incelendiğinde; Amerika Birleşik Devletleri, Güney Kore ve Tayvan’ın yukarı yönlü, İsveç ve Fransa’nın ise aşağı yönlü değişim çizgileri öne çıkmaktadır. 2008-2021 yılları arasındaki süreçte Amerika Birleşik Devletleri’nin Savunma Ar-Ge harcamalarının toplam savunma harcamaları içerisindeki payının istikrarlı olarak arttığı izlenmektedir. ABD’nin savunma ar-ge harcamalarının savunma harcamaları içerisindeki payı 2008 yılının son aylarında ortaya çıkan küresel ekonomik krizin etkisiyle 2009 yılında azalsa da bu yıldan itibaren düzenli olarak artarak 2021 yılı itibariyle yaklaşık %50 seviyelerine ulaşmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri gibi Güney Kore’nin de savunma ar-ge harcamalarının savunma harcamalarına oranı yıllar içerisinde artış eğilimi göstermektedir. Kuzey Kore ile yaşadıkları sorunlar ve savaş tehdidinden kaynaklı olarak savunma harcamalarını artırmakta olan Güney Kore, 2008 yılından beri savunma ar-ge harcamalarına ayırdıkları bütçe paylarını iki katı artırarak 2021 yılında yaklaşık %30 seviyelerine getirmiştir. Tayvan’ın ise Çin ile aralarında yaşanan krizler sebebiyle savunma harcamalarını artırdığı bilinmekle birlikte savunmaya yönelik ar-ge harcamalarını da belirli bir seviyeye taşımıştır. 2019 yılında Savunma Ar-ge harcamalarının toplam savunma harcamalarına oranı yaklaşık %19 ile zirve seviyesindeyken bu yıl içerisinde yaşanan Koronavirüs (Covid-19) pandemisiyle birlikte az da olsa bir düşüş yaşamıştır.

ABD, Güney Kore ve Tayvan’ın aksine İsveç ve Fransa’nın eğilim çizelgelerinde aşağı yönlü ivme veya büyük bir düşüş gözlemlenmektedir. İsveç’in savunma harcamaları azalırken savunma harcamaları içerisindeki ar-ge harcamalarını da yaklaşık %40 seviyelerinden %6 seviyelerine kadar azalmıştır. Bu düşüşün sebebinin bölge ve komşu ülkelerinin savunma harcamalarını azaltması olduğu düşünülmektedir. İsveç gibi Fransa’nın da savunma harcamaları azalırken savunma harcamaları içerisindeki ar-ge faaliyetlerine ayrılan kaynaklarda büyük bir düşüş gözlemlenmektedir. Türkiye’nin toplam savunma harcamalarının savunma ar-ge harcamalarına oranına bakıldığında ise savunma harcamalarının %5-10 oranında artış ve azalış gösteren dalgalı seyir izlediği söylenebilir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İnsanların yaşamlarını koloniler halinde sürdürmeye başlamasıyla birlikte bireysel gücün yerini toplumsal güç almaya başlamıştır. Toplumlar için güvenliği sağlayarak olası tehditlere karşı korunmak ve yaşam sürekliliğini sağlamak zaruri bir gereksinim olmuştur. Devlet yapısının oluşmasıyla birlikte ülkeler, sınırlarını ve bütünlüklerini korumak, iç ve dış tehditlere karşı halkının güvenliğini sağlamak amacıyla ülke kaynaklarının belirli bir kısmını savunma harcamalarına ayırmışlardır. Geçmişten günümüze hükümlerini sürdürmekte olan ülkeler kalıcılıklarını idame etmek adına refahlarının düşmesi pahasına milli gelirlerinden, uyguladıkları savunma ve güvenlik stratejileri doğrultusunda savunma harcamaları yapmak durumunda kalmışlardır. Ancak kamusal bir mal ve hizmet olan savunma harcamalarına ayrılan kaynakların zaman içerisinde artması, devletlerin bütçelerinde büyük yer kaplamakla birlikte (harcamaların finansmanda kullanılan vergilerin dolayısıyla) halkı da ağır yüklerle karşı karşıya bırakabilmektedir.

Savunma harcamalarına tahsis edilecek bütçenin optimum biçimde saptanabilmesi açısından ülke savunma ihtiyacının doğru tespit edilmesi önem arz etmektedir. Çünkü ülkeler, egemenliğini sürdürmek ve ülke bütünlüğünü sağlamak için artan savunma harcamalarına refahlarından feragat ederek kaynak ayırmaktadır. Elbette her ülkenin savunma ihtiyacı birbirinden farklılık göstermektedir. Bunun sebebi ülkelerin yapacakları bu neviden harcamaların düzeyini belirleyen birden fazla faktör bulunmasıdır. Bu harcamalar; coğrafi konum, jeopolitik ve jeostratejik önem, siyasi rejim ve yönetim biçimi, ekonomik gelişmişlik düzeyi, sosyal ve kültürel yapı, komşu ülkelerin harcamaları gibi birçok değişkene göre şekillenmektedir. Bununla birlikte savunma harcamalarının miktarı, devletlerin içinde bulunduğu dönem koşullarından oldukça etkilenmektedir. Terör faaliyetlerinin arttığı veya savaş dönemlerinde doğal olarak savunma harcamaları da artmaktayken, barış dönemlerinde azalabilmekte ya da stabil olabilmektedir.

Öte yandan savunma harcamaları, diğer kamu harcamalarına alternatif maliyet oluşturmaları sebebiyle eğitim ve sağlık benzeri birçok kamu harcama kalemini etkileyerek bu mal ve hizmetlerin arzını kısıtlayabilmektedir. Literatürde savunma harcamalarının alternatif maliyet oluşturması ve diğer kamu harcamalarını engellemesi üzerine farklı görüşler bulunmaktadır.

Keynesyen yaklaşıma göre savunma harcamalarının eksik istihdamda olan ekonomi içerisinde toplam talepte artış sağlayacağı savunulmaktadır. Toplam talepteki artışın, eksik istihdamda olan ekonomiyi tam istihdama taşıyarak yapılan savunma harcamalarının istihdamı artıracığı ifade etmektedir. Keynesçi düşünce, çok sayıda insanın doğrudan askeri operasyonlarda veya çeşitli hizmet ve destekleyici rollerde istihdam edilmesiyle birlikte savunma harcamalarındaki artışın işsizliği azaltacağını ileri sürmektedir. Buna karşın liberal düşünce ise askeri harcamalara ayrılan kaynakların verimsiz olduğu düşüncesiyle savunma harcamalarına yapılan yatırımların üretimi ve büyüme olumsuz etkileyerek istihdamı düşüreceğini savunmaktadır. Liberal görüşe göre; savunma harcamaları israfa, verimsizliğe ve özel sektörü dışlamaya yol açmakla birlikte sosyal bütçeden aldığı kaynaklar ile istihdamda azalmaya neden olmaktadır. Bu noktada savunma harcamalarından vazgeçilmesi mümkün olmamasından dolayı diğer kamu harcamalarının arzını kısıtlamayacak şekilde gerçekleştirilmesi önem teşkil etmektedir.

Ancak dünya genelinde savunma harcamalarının özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren artış eğiliminde olduğu görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası iki kutuplu döneme geçilmesiyle dünya genelindeki silahlanma yarışı ve yaşanan terör olayları ülkeler adına tehdit oluşturmakta ve savunma harcamaları miktarlarını artırmaktadır. Soğuk savaş dönemi olarak adlandırılan süreçte Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Batı Bloku (NATO ülkeleri ile Sovyetler Birliği (SSCB) ve Varşova Paktı (Demirperde ülkeleri) arasında yaşanan rekabette kaynaklı olarak artan savunma harcamaları, silahlanma yarışına örnek olarak gösterilebilmektedir. Bu dönem aynı zamanda savunma sanayinin gelişmeye başladığı, teknoloji ve nitelikli işgücünün yoğun kullanıldığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasına kadar olan süreci kapsayan Soğuk Savaş döneminde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile girilen silahlanma yarışı, askeri alana ve savunmaya yönelik ar-ge çalışmalarına eğilimi artırmıştır. Bu dönem içerisinde gerçekleştirilen ar-ge çalışmaları nükleer silahların, savunma ve füze sistemlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Öte yandan savunma sektöründeki ar-ge çalışmalarıyla meydana getirilen ve geliştirilen birçok ürün askeri alanda kullanıldıktan sonra sivil yaşamda da tüketime sunulabilmektedir. Mutfaklarda kullanılan

mikro dalga fırınlar ve sosyal hayatın her noktasında yer alan telefon, navigasyon (GPS) gibi iletişim araçlar askeri inovasyona dayalı ar-ge çalışmalarının bir çıktısı örnek verilebilir.

Soğuk Savaş dönemi sonrası gerek Batı gerekse de Doğu Bloku'nda yaşanan karşılıklı yumuşama ve barış adımları ile savunma harcamaları bir miktar azalma eğilimi gösterse de takip eden dönemlerde yeniden artış trendine girmiştir. Tüm dünyada artış eğilimi gösteren savunma harcamaları, Türkiye ve bölge ülkelerinde de artmaktadır. Türkiye, coğrafi konumu itibarıyla ekonomik istikrarsızlıkların ve bölgesel karışıklıkların yoğun yaşandığı bir bölgede konumlanmaktadır. Komşu veya bölge ülkelerinin savunma harcamalarındaki hareketlilik Türkiye'yi dolaylı olarak olumlu ya da olumsuz olarak etkileyebilmektedir.

Türkiye'nin 1970'li yıllara kadar ortalama artışla seyreden savunma harcamaları, 1973 yılında yaşanan petrol krizi ve 1974 yılında başlatılan Kıbrıs Barış Harekâtının etkisiyle hızlı bir artış göstermiştir. Türkiye'nin savunma harcamaları 1988 yılından 1991 yılına kadar iki katı artış göstererek ilk defa 5 milyar dolar seviyelerine gelmiştir. Bu artışın sebepleri arasında; SSCB'nin dağılmasına kadar süren soğuk savaş, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Balkanlarda ve Kafkasya'da istikrarsız bölgelerin oluşması ve 1990 yılında yaşanan Körfez krizi sayılmaktadır. 1994-1999 yılları arasında Orta Doğudaki gerilimin tırmanması ve Türkiye'nin terörle mücadelesinin artışı savunma harcamalarını artırmıştır.

Türkiye'de 2000 yılına gelindiğinde 10 milyar dolar seviyelerine yaklaşan savunma harcamaları 2001 yılında ekonomik krizin etkisiyle yaklaşık %30'luk bir azalma yaşayarak 7 milyar dolar seviyelerine kadar düşmüştür. 2001 yılında İkiz kulelere yapılan terör saldırısı sonrası Amerika'nın Afganistan ve Irak'a yönelik başlattığı operasyonlar Türkiye'ye sınır tehdidi oluşturduğundan savunma harcamalarında ciddi bir sıçrama gerçekleşmiştir. 2008 krizi öncesi 17 milyar dolar seviyelerine ulaşan savunma harcamalarının 2001 yılından bu yana %232 artış gösterdiği gözlemlenmektedir. 2015 yılında Türkiye'nin Suriye'ye yönelik başlattığı operasyonlar ve 2016 yılında Türkiye Cumhuriyeti hükümetine karşı yapılan darbe girişi savunma harcamalarını 20 milyar dolar düzeyine çıkarmıştır. 2019 yılında ilk defa 20 milyar dolar seviyelerine gören askeri harcamalar, Çin'de

başlayarak tüm dünyaya yayılan Covid-19 pandemisi etkisiyle %25'lik bir düşüş eğilimi göstermiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'de savunma harcamalarının terör saldırıları ve bölgesel tehditlerin sürmesi nedeniyle risk algısındaki artışlara bağlı olarak artış trendinde seyrettiği söylenebilir. Artan savunma harcamalarının, kimi zaman Türkiye'nin refahını olumsuz etkilediği yorumları yapılsa da uzun dönemde, ülkenin egemenliği ve bağımsızlığı için gerekli olduğu değerlendirilmektedir. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Amerikan ambargosuna karşı askeri silah ve teçhizatı yerel kaynaklardan temin ve tedarik etme politikalarının benimsenmesiyle birlikte savunma sanayinde üretim hacminin gelişmesi ve büyümesi hız kazanmıştır. Özellikle son çeyrek asırlık döneme gelindiğinde, savunma sanayinin büyümesinin yanı sıra savunma alanına yönelik Ar-Ge çalışmaları da önem kazanmıştır. Günümüzde Türkiye yapmış olduğu savunma harcamalarının %5-10 oranında bir payı savunma ar-ge harcamalarına ayırmaktadır. Buna ilaveten son 15 yıl içerisinde GSYİH içerisindeki savunma ar-ge harcamalarına ayrılan paya bakıldığında Amerika Birleşik Devletleri, Güney Kore, İngiltere, Fransa, Tayvan ve İsveç'in ardından 7. sırada yer almakta iken 2021 yılı verileri esas alındığında ise Türkiye; ABD, Çin ve Fransa'nın ardından 4. sırada yer almaktadır.

Öte yandan, Türkiye'nin gerçekleştirdiği harcamalarının GSYİH içerisindeki oranı birçok ülkenin ve Avrupa Birliği ortalamasının üstünde kaldığı söylenebilir. Her ne kadar savunma sanayine yapılan yatırımlar kısa vadede döviz açığı, dış borç ve cari açığa sebep olabilese de orta uzun vadede işsizlik ve silah ithalatını azaltabilmekte; başta savunma sanayi ile bağlantısı bulunan alt ve yan endüstriler olmak üzere, doğrudan veya dolaylı birçok komşu sektöre pozitif katkı sağlayabilmektedir. Tüm bu teorik gerekçelerin Türkiye için de birer gerçeklik olduğu değerlendirildiğinde, savunma sanayinin geliştirilmesinin ve desteklenmesinin uzun dönemli çıktılarının ülkeye çok önemli olumlu dışsalıklar yaratacağı değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- ALTAY H.; A. EKİNCİ; M. A. PEÇE (2013) “Ortadoğu’da Terörün Ekonomik Etkileri: Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan Üzerine Bir İnceleme”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 267-288.
- BRITO, D. L.; M. D. INTRILIGATOR (1995) “Arms Races And Proliferation”, Handbook Of Defence Economics, Cilt 1, ss. 109-161.
- BRZOSKA, M. (1995) “World Military Expenditures”, Handbook Of Defense Economics, ss. 45-67.
- BULUTOĞLU, K. (2004) Kamu Ekonomisine Giriş: Demokraside Devletin Ekonomik Kuramı, İstanbul, 8.bs., Batı Türkeli Yayıncılık.
- BURAN, H. (2009) “Siyasal Rejim Sınıflamalarının Yeniden Gözden Geçirilmesi Üzerine”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, ss. 69-97.
- CANBAY, Ş.; D. MERCAN (2017) “Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesine Etkisi: Türkiye Örneği”, JOEEP: Journal of Emerging Economies And Policy, Cilt 2, Sayı 2, ss. 86-104.
- COLLIER, P.; A. HOEFFLER (2002) “Military Expenditure: Threats, Aid And Arms Races”, Aid And Arms Races, ss. 1-23.
- DEĞER, S.; S. SEN (1995) “Military Expenditure And Developing Countries”, Handbook Of Defense Economics, ss. 275-307.
- DUNNE, J. P. (2000) “The Economic Effects of Military Expenditure in Developing Countries”, Economics Group Middlesex University Business School, <http://carecon.org.uk/Chula/MILLDCSnew.pdf>, Erişim 06.08.2022.
- DUNNE, J. P.; R. P. SMITH (2007) “The Econometrics Of Military Arms Races”, Handbook Of Defence Economics, Cilt 2, ss. 913-939.
- DUNNE, J. P.; S. P. FREEMAN (2003a) “The Demand For Military Spending In Developing Countries: A Dynamic Panel Analysis”, Defense And Peace Economics, ss. 461-474.
- DUNNE, J. P.; S. P. FREEMAN (2003b) “The Demand For Military Spending In Developing Countries”, International Review Of Applied Economics, ss. 23-48.
- DUNNE, J. P.; S. P. FREEMAN; R. P. SMITH (2008) “The Demand For Military Expenditure In Developing Countries: Hostility Versus Capability”, Defense And Peace Economics, ss. 293-302.
- EĞİLMEZ, M. (2016) Makroekonomi Türkiye’den Örneklerle, 9.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi.
- ERDEM, F. (2008) “Avrupa Birliği Sürecinin Türk Savunma Harcamalarına Etkisi”, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

- ESENER, S. Ç.; A. E. BİBER (2022) “Kamusal Birer Mal ve Hizmet Olarak Savunma ve Sağlık Harcamalarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri: Seçilmiş Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Bir Analiz”, *Fiscaoeconomia*, Cilt 6, Sayı 2, ss. 402-438.
- ESENER, S. Ç.; B., GRANVILLE; R. MATOUSEK (2022). “Choosing the Optimal Tool for Fiscal Adjustment or Living under Fiscal Constraints: Panel Evidence from Selected OECD Countries”, *Economic Research Guardian*, Weissberg Pub., 12(1), ss. 2-29.
- GİRAY, F. (2004), “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, ss. 181-199.
- GOLDSMITH, B. E. (2003) “Bearing The Defense Burden, 1886-1989: Why Spend More?”, *Journal Of Conflict Resolution*, Cilt 5, Sayı 47, ss. 551-573.
- HARRISON M.; W. NIKOLAUS (2012) “The Frequency Of Wars”, *The Economic History Review*, Cilt 3, Sayı 65, ss. 1055-1076.
- HARRIS, G. (2009) “Effects Of Arms Races And War On Development”, *Economics of Peace And Security*, ss. 230-248.
- KENNEDY, P. (2009) *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşü, Çeviren: Birtane Karanakçı, Ankara, İş Bankası Kültür Yayını.*
- LOONEY, R. E. (1989) “Internal And External Factors in Effecting Third World Military Expenditures”, *Journal Of Peace Research*, Cilt 26, Sayı 1, ss. 33-46.
- LOONEY, R. E. (1994) *The Economics Of Third World Defense Expenditures*, London, Jai Press Inc.
- MCGUIRE, M. C. (1995) “Defense Economics And International Security”, *Handbook Of Defense Economics*, Cilt 1, ss. 13-43.
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (OECD), *Government Budget Allocations For R&D*, stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GBARD_NABS2007, Erişim Tarihi 14/02/2023.
- RAM, R. (1995) “Defense Expenditures and Economics Growth”, *Handbook of Defense Economics*, ss. 251-273.
- SEZGİN Ş.; N. GÜNDÜZ; S. SEZGİN (2008) “Güneydoğu Terör Olaylarının Ekonomik Sonuçları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, ss. 1-17.
- SEZGİN, Ş. (2018) *Savunma Ekonomisi*, Eskişehir, Nisan Kitabevi.
- ŞENESEN, G. G. (1997) “Kamu Harcamalarının Ölçülmesi Üzerine Bir Deneme: Savunma Harcamaları”, *12. Türkiye Maliye Sempozyumu*, ss. 277-295.
- STOCKHOLM INTERNATIONAL PEACE RESEARCH INSTITUTE (SIPRI), *Military Expenditure Database*, “Çevrimiçi” <https://milex.sipri.org/sipri>, Erişim Tarihi 14/12/2022.

- TÜĞEN, K. (1988) “Dünyada ve Türkiye’de Savunma Harcamalarındaki Gelişmeler ve Ekonomik Etkileri”, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, ss. 285-302.
- ULAŞ, B. (2011) Jeopolitik: Türkiye'nin Milli Güvenliği ve Avrupa Birliği Üyelik Süreci, İstanbul, Başlık Kitaplar.
- ÜNSAL, E. (2011) Makro İktisat, 9.bs., Ankara, İmaj Yayıncılık.
- WORLD BANK (2022) World Development Indicators, “Çevrimiçi” <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, Erişim Tarihi 14/12/2022.
- ZAYIF V.; M. ERKENEKLİ (2015) “Kültürel Değerlerin Savunma Harcamalarına Yansması: NATO Ülkeleri Arasında Bir Uygulama”, Savunma Bilimleri Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, ss. 1-43.
- ZİYLAN, A. (1998) “Savunma Sanayii ve Tedarik: Ülkemizin Bilim ve Teknoloji Yeteneğinin Yükseltilmesini Esas Alan Bir Yaklaşım”, Bilim ve Teknoloji Strateji ve Politika Çalışmaları, “Çevrimiçi” <https://www.inovasyon.org/images/makaleler/pdf/AZ.SavunmaSanayii.ve.Tedarik.1998.pdf>, Erişim 17/11/2022.

BÖLÜM 2
VERGİ DENETİMİNDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dr. Serap PÜREN¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433159>

¹ Dr. Serap Püren, serappuren@gmail.com, Orcid: 0000-0002-3839-5218

1. GİRİŞ

Yaşamın her alanını ilgilendiren teknolojik gelişmelerin artmasıyla birlikte kamu idareleri de bu gelişmelere kayıtsız kalamamışlardır. Hayatı kolaylaştırma, daha kısa sürede çok daha az maliyetle iş ve işlemlerin yürütülmesinin sağlanmasında önemli bir yeri olan dijitalleşme devletin en önemli gelir kaynaklarından olan vergilerin denetiminde de yerini almıştır.

Çalışmanın temel noktası, vergi denetiminin dijitalleşme süreci öncesinde ve sonrasında vergi incelemeleri üzerine etkisinin ortaya konmasıdır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle vergi denetimi kavramı ve vergi idaresinin denetim ile bilgi edinme yöntemlerine değinilmiş ardından vergi denetiminde dijitalleşme sürecine yer verilmiştir. Vergi denetiminde dijitalleşme süreci Vergi Denetim Kurulu tarafından oluşturulan vergi denetim analiz sistemi (VDK-VEDAS) ve dijital denetim projesi başlığı altında elektronik veri ibraz sistemi (e-VİZ) açıklanmıştır. e-VİZ 2022 yılında uygulanmaya başladığından 2018-2021 yıllarına ait Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı inceleme verileri e-VİZ sistemi öncesi olarak ele alınırken 2022 yılı verileri ise e-VİZ sistemi sonrası olarak ele alınmıştır. Her iki dönemde yapılan vergi incelemelerine ait veriler karşılaştırılarak e-VİZ öncesi ve e-VİZ sonrası dönemde vergi inceleme sayı ve tutarlarındaki değişimler tablo ve grafikler ile incelenmiştir. Sonuç olarak 2022 yılında uygulanmaya başlayan e-VİZ sistemi ile birlikte incelenen mükellef sayısı ve inceleme oranında önemli bir artış olduğu gözlemlenmiştir.

2. Denetim ve Vergi Denetimi Kavramı

Denetim, vergi yasalarındaki hükümlere uyulup uyulmadığını, mali bilânçoda belirtilen kâr ile gelir tablosunun doğruluğu ve ödenecek verginin doğru hesaplanıp hesaplanmadığının tespit edilmesidir. Denetim pasif vergi süjesi mükelleflere uygulanmasının yanı sıra idare personeline de uygulanabilmektedir. Bu bağlamda denetim, idarenin ve vergi mükelleflerinin ilgili kanunlara uygun davranıp davranmadığının belirlenmesi açısından önemli bir uygulamadır. Ayrıca, Türkiye’de vergi sisteminin önemli bir bölümünü beyan usulü oluşturduğundan denetimler bu sistemi kontrol etmek amaçlı tamamlayıcı bir uygulamadır (Bütüner, 2019:3).

Bir başka ifadeyle **denetim**, bir örgütün amaçlarına ulaşım ulaşamadığının belirlenmesine yönelik faaliyetlerin tümüdür (Tekin ve Çelikkaya, 2007:21).

2.1. Vergi Denetimi Kavramı

Vergi denetimi, vergi mükellefinin vergi yükümlülüğünü doğru bir şekilde değerlendirip bildirmedığının ve diğer vergisel ödevlerine riayet edip etmediğinin incelenmesidir (OECD, 2006: 9). Vergi denetimi, ülkelerin vergi sistemlerinin etkinliğini ve uyumunu sağlamak amacıyla yapılan denetim sürecini ifade eder. Kısaca, vergi denetimi, vergi ödemekle yükümlü mükelleflerin vergi kanunları çerçevesinde vergi uygulamalarının var olan ilke ve kurallara uygun olup olmadığını tespit etmeye yönelik işlemler bütünüdür (Blinder and Solow, 1973: 326).

2.2. Vergi Denetiminin Amaçları

Vergi denetiminin dört temel amacını; hukuki, mali, ekonomik ve sosyal amaç oluşturmaktadır. Vergi denetimi amaçlarından *hukuki amaç*, Anayasanın “*Vergi Ödevi*” başlığı altında 73. maddede düzenlenmiştir. Düzenlenen bu madde ile vergi kanunlarını istenilen sonucu verecek niteliğe dönüştürürken aynı zamanda mükelleflerin vergi denetimi ile vergi yasalarına uygun davranmasını da sağlamaktadır. Vergi denetiminin amaçlarından ilki olan *mali amaç*, yapılan vergi denetimi ile devlete vergi ve ceza anlamında ek gelir sağlama amacını ifade eder (Saraç, 2003: 89). Yaratılan bu ek kaynak yanında mükelleflerin vergiye uyumunun da sağlanması hedeflenmektedir. Vergi denetimleri bütçeye ek kaynak sağlarken aynı zamanda vergi kaçırma eğilimi olan mükellefler üzerinde caydırıcılığın dolaylı vergi gelirlerinin azalmasına da engel teşkil edecektir.

Vergi denetiminin bir diğer amacı olan *ekonomik amaç*, kayıt dışı ekonomi ile mücadelenin yanı sıra enflasyonun etkilerini de yok etmek gibi birçok amaca hizmet etmektedir. Ekonomik amacı gerçekleştirmek için yapılacak vergi denetimleri ile kayıt dışı vergi gelirleri tespit edilebilecektir. Bunun yanında vergi kaçakçılığı nedeniyle oluşan bütçe açıklarının neden olduğu enflasyonist etkiler de vergi denetimi ile önlenilecektir (Tekin, Çelikkaya, 2007:44-45). *Sosyal amaç*, sosyo-ekonomik dengenin adaletli hale getirilmesi yani gelir dağılımında adaletin sağlanmasıdır (Oğuztürk ve Ünal,

2015:212). Adil bir gelir dağılımı, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73. maddesinde düzenlenen "Vergi Ödevi" başlığı altında ifade edildiği gibi "herkesin mali gücüne göre vergi ödemesi" ile sağlanır. Kısaca, vergi denetimi, beyan esasına dayanan vergi sisteminin etkinliğini hedefler (Latıpa Kulmanova, 2006; 5). Vergi denetiminin en temel amacı, vergi mevzuatına uygunluğun sağlanarak vergi kaçakçılığının önlenmesidir.

2.3. Vergi İdaresinin Denetim ve Bilgi Edinme Yöntemleri

Vergi idaresi, mükelleflerden vergi yoluyla toplayacağı alacağını tam ve süresinde tahsil edebilmek için denetim görevini de üstlenmiştir. Vergi denetiminin temel amacı, vergi idaresinin yasalara uygun şekilde görevini yerine getirmesini ve bildirim ve beyan yoluyla vergi ödeyen mükelleflerin bu bildirim ve beyanlarının doğruluğunun tespit edilmesini sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda vergi idaresinin öncelikle vergiyi doğuran olayın tespitinin sağlanması, mükelleflerin diğer vergisel yükümlülükleri ile mükellefler tarafından beyan edilen vergi matrahlarının doğruluğunu araştırma görevlerini yerine getirmesi gerekmektedir. Bu görevleri gerçekleştirebilmek için ise idarenin başvurabileceği yöntemler; yoklama, vergi incelemesi, arama, bilgi toplama yöntemleridir. Bu yöntemlerden yoklama ve vergi incelemesine doğrudan denetim yolu olarak başvurulurken arama ve bilgi toplamaya ise esas itibarıyla bilgi edinme yöntemi olarak başvurulabilmektedir (Şenyüz vd. 2019:167-168). Çalışmada, mali idarenin başvurduğu vergi denetim yöntemleri ve bilgi edinme yöntemleri açıklanmış Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı'nın vergi inceleme sonuçları; 2022 yılı öncesi ile 2022 yılında e-Denetim projesi olarak uygulamaya konulan e-VİZ projesi sonrası vergi inceleme sonuçları karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

2.3.1. Yoklama

"Yoklamadan maksat, mükellefleri ve mükellefiyetle ilgili maddi olayları, kayıtları ve mevzuları araştırmak ve tespit etmektir" (VUK, m.127). Aynı maddede yoklamaya yetkisi olanlar ile birlikte vergi yasalarının uygulanması ile ilgili yapılması gerekenlerin de maddeler halinde düzenlendiği görülmektedir. Bu düzenlemeye göre yoklama memurları;

- *"Günlük hasılatı tespit etmek"*,

- “Ödeme kaydedici cihaz kullanmak zorunda olanların bu kurala uyup uymadıklarını, bu cihazları kullanıp kullanmadıklarını ve günlük hasılatı tespit etmek”,
- “Düzenli olarak günü gününe kayıt yapılması zorunlu defterlerin; vergi kanunları uyarınca düzenlenmesi icap eden belgelerin; usulüne göre düzenlenip düzenlenmediği ile kullanılıp kullanılmadığını, faturasız mal bulunup bulunmadığını, levha asma veya kullanma mecburiyetine uyulup uyulmadığını tespit etmek, kanuni defter ve belgeler dışında kalan ve vergi kaybının bulunduğu emare teşkil eden defter, belge ve delillerin tespit edilmesi halinde bunları almak”
- “Nakil vasıtalarını, Maliye ve Gümrük Bakanlığının belirleyeceği özel işaretle durdurmak ve taşıtta bulundurulması icap eden taşıt pulu, yolcu listesi, fatura veya sevk irsaliyesi, yolcu bileti ile taşıma irsaliyelerinin muhtevası ile taşınan yolcu ve malların miktar ve mahiyetlerini ölçmek, tartmak, saymak suretiyle tespit etmek”,
- “Taşıma irsaliyesi, sevk irsaliyesi ve faturanın taşıtta bulunmaması, halinde bu belgelerin ibrazına kadar nakil vasıtalarını trafikten alıkoymak, taşınan malın sahibi belli değilse tespitine kadar malı bekletmek ve muhafaza altına almak, (Beklemeye ve muhafazaya alınan malların bozulmaya ve çürümeye maruz mallar olması halinde derhal, diğer mallar ise üç ay sonra Maliye ve Gümrük Bakanlığının belli edeceği esaslar dahilinde tasfiye olunur.) Yetkisine haizdirler şeklinde düzenleme getirilmiştir”.

213 sayılı VUK’un 128.maddesinde yoklama yapma yetkisine sahip memurlar tek tek sayılmıştır. Bu maddeye göre yoklama; “vergi dairesi müdürleri, yoklama memurları, yetkili makamlar tarafından yoklama işi ile görevlendirilenler, vergi incelenmesine yetkili olanlar ile gelir uzmanları tarafından yapılır” (Ek m. 5/5/2005-5345/34)

Yoklama yapacak kişilerde yoklamaya yetkili olduklarını gösteren fotoğraflı resmi bir vesika bulunması gerekir. Yoklama yapacak kişiler kendilerinin yoklamaya yetkili olduklarını gösteren bu vesikayı, sorulmasa bile, nezdinde yoklama yapılan kişiye göstermekle yükümlüdür. (VUK, m.129). Yoklama yapmanın belli bir zamanı yoktur ve her zaman yapılabileceği gibi yoklamanın yapılacağı zaman yoklama yapılacak mükellefe bildirilmez (VUK, m.130). Yoklama sonucu tutanak yerine geçen

"yoklama fişine" geçirilir. Yoklama fişleri, yoklama yapılan yerde 2 nüsha olarak düzenlenir, yoklama yapılan veya yetkili bir kişiye imzalatılır, her ikisi de bulunmazsa veya imza atmamak istemezlerse keyfiyet fişe geçirilir ve yoklama fişi polis, jandarma, muhtar ya da ihtiyar meclisi üyelerinden birine imzalatılır (VUK, m.131).

VUK'un 132. maddesinde yoklama sonuçlarının bildirilmesi ve 132/A bendinde ise elektronik yoklama düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre yapılan yoklama sonucunda tutulan yoklama fişlerinin ilk sureti yoklama yapılan kişiye ya da yetkili birine teslim edilir. Bu kişilerin bulunmadığı durumlarda yoklama yapılan kişinin bilinen adresine 7 gün içinde postayla iletilir. Vergi karnesine sahip olanlara yapılan yoklamalar vergi karnesine de işlenir. Yoklama fişlerinin ikinci nüshaları ise vergi dairesine teslim edilir. 132/A maddesinde ise yoklama sonuçlarının kanunun 131. Maddesine göre yoklama fişi ile aynı niteliğe sahip olan, elektronik olarak düzenlenen "yoklama fişi" ile de kaydedilebileceği düzenlenmiştir. Elektronik olarak düzenlenen bu yoklama fişi, yoklama yapılan ya da yetkili biri tarafından elektronik şekilde imzalanır. Bu yoklama fişinin elektronik şekilde imzalanmadığı durumda yoklama fişi içeriğinin değiştirilemeyeceğini güvence eden benzersiz bir kod yazılı form imzalanır. (Ek m. 27/3/2015-6637/6)

2.3.2. Vergi İncelemesi

Mükellefler, üzerinden vergi hesaplanacak kazançlarını eksik vererek ya da hiç vermeyerek gizleme yoluna gidebilmektedir. Mali idare mükelleflerin başvurabileceği bu durumu engelleyebilmek için vergi denetimine başvurmaktadır. Vergi denetimi için mali idarenin başvurduğu yöntemler; yoklama, arama, bilgi toplama ve vergi incelemesi olarak sıralanabilir. Vergi denetiminin diğerlerine göre daha önemli olan basamağını vergi incelemesi ve vergi incelemesine ait yasalar oluşturmaktadır (Şenyüz, 2001:506-507). Bu anlamda asli vergi denetimi, vergi denetim elemanlarınca yapılan vergi incelemesidir (Sarılı, 2004:86). Vergi idaresi zaman zaman mükellef beyanlarının doğruluğunu tespit etmek amacıyla bu beyanların mesnetini oluşturan belge, defter kayıtları, bilgi ve envanteri detaylı ve şümulü biçimde araştırmak isteyebilir. Vergi idaresinin bu amaç

doğrultusunda gerçekleştirdiği detaylı araştırma vergi incelemesi olarak ifade edilmektedir (Şeker, 1994:36).

2.3.2.1. Vergi İncelemesinin Amacı

VUK'un 134. maddesinin 1.fıkrasında vergi incelemesinin amacı "Vergi incelemesinden maksat, ödenmesi gereken vergilerin doğruluğunu araştırmak, tespit etmek ve sağlamaktır" şeklinde düzenlenmiştir (VUK md.134/1). Kısaca, vergi incelemesinde temel amaç, mükelleflerin sürekli bir şekilde gerçek gelirlerini beyan etmelerini sağlamaktır. Vergi incelemesinin ikincil amacı vergi kaybının tespiti ve bunun hazineye aktarılmasını sağlamaktır (Sarılı, 2004:94). Başka bir ifadeyle VUK 134. maddesinin temel amacının yanı sıra vergi incelemesi ile aynı zamanda mükelleflerin gelirlerini belirlerken karşılaştıkları güçlüklerin üstesinden gelmelerinin sağlanması, vergi bilincinin artırılması ve vergi adaleti sağlamada mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunun sağlanması gibi amaçları da diğer amaçları arasında sayılabilmektedir (Golembiewski ve Rabin, 1983: 76).

2.3.2.2. Vergi İncelemesine Tabi Olanlar

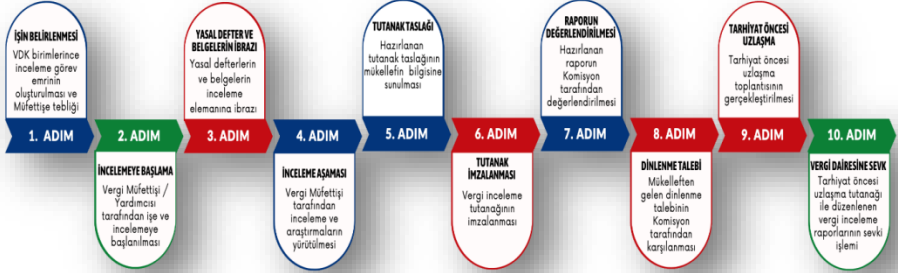
Vergi Usul Kanunu vergi incelemesine tabi olanları düzenlediği 137. maddesinde; incelemeye alınabilecek belgeler ile incelenebilecek kişileri de düzenlemiştir. VUK 137.maddesinde bu belge ve kişiler;

"defter ve hesap tutmak, evrak ve vesikaları muhafaza ve ibraz etmek mecburiyetinde olan gerçek ve tüzel kişiler vergi incelemelerine tabidirler. Vergi incelemesine tabi en geniş mükellef grubu ticari, zirai kazançları ile serbest meslek kazançları dolayısı ile beyanname veren gelir vergisi mükellefleri ile kurumlar vergisi mükellefleri oluşturur. Katma değer vergisi, geçici vergi beyannameleri ile ücretlerin sorumlularınca beyan edildiği muhtasar beyannameler de incelenir. Menkul ve gayrimenkul geliri elde edenlerin verdikleri yıllık gelir vergisi beyannameleri de incelenmektedir" şeklinde düzenlenmiştir (VUK, m.137)

2.3.2.3. Vergi İnceleme Süreci

Vergi inceleme süreci 10 adımdan oluşan bir süreci içermektedir. Bu adımlar; işin belirlenmesi, incelemeye başlama, yasal defter ve belgelerin ibrazı, inceleme aşaması, tutanak taslağı, tutanak imzalanması, raporun değerlendirilmesi, dinleme talebi, tarhiyat öncesi uzlaşma ve vergi idaresine

sevk adımlarıdır (<https://vdk.hmb.gov.tr>). Aşağıdaki şekilde bu adımlar ve açıklamalarına yer verilmiştir.

Şekil 1: Vergi İnceleme Süreci

Vergi inceleme süreci Şekil 1'de de görüldüğü üzere çok adımlı bir süreçtir. Vergileme sürecini oluşturan bu adımlara kısaca değinilecek olursa;

1. Adım: İşin Belirlenmesi

Vergi inceleme sürecinin ilk aşamasıdır ve Vergi Dairesi Kurulu (VDK) birimlerinin inceleme görev emrini oluşturması ve Müfettişe tebliğ edilmesi aşamasıdır.

2. Adım: İncelemeye Başlama

Vergi müfettişi ya da yardımcısı tarafından iş ve incelemeye başlanması aşamasıdır.

3. Adım: Yasal Defter ve Belgelerin İbrazı

Yasal defter ve belgelerin incelemeyi yapacak olan inceleme elamanına ibraz edilmesi aşamasıdır.

4. Adım: İnceleme Aşaması

Vergi müfettişi tarafından inceleme ve araştırmanın yürütülmesi aşamasıdır.

5. Adım: Tutanak Taslağı

İnceleme elemanı tarafından hazırlanan tutanak taslağının mükellefe sunulması aşamasıdır.

6. Adım Tutanak İmzalanması

Vergi inceleme elamanınca tutulan vergi inceleme tutanağının imzalanması aşamasıdır.

7. Adım Raporun Değerlendirilmesi

Vergi inceleme elemanı tarafından hazırlanan raporun komisyon tarafından değerlendirilmesi aşamasıdır.

8. Adım: Dinleme Talebi

Mükellef tarafından istenen dinleme talebinin komisyon tarafından karşılanması aşamasıdır.

9. Adım: Tarhiyat Öncesi Uzlaşma

Tarhiyat öncesi uzlaşma toplantısının gerçekleştirilmesi aşamasıdır.

10. Adım: Vergi Dairesine Sevk

Vergi inceleme sürecinin son aşaması olan bu aşama ile tarhiyat öncesi uzlaşma tutanağı ile düzenlenen inceleme raporlar vergi dairesine sevk edilerek inceleme süreci tamamlanır.

2.3.2.3. Vergi İncelemesi Yapmaya Yetkili Olanlar

213 sayılı VUK'un 135. maddesinde "Vergi Müfettişleri, Vergi Müfettiş Yardımcıları, ilin en büyük mal memuru veya vergi dairesi müdürleri tarafından yapılır. Gelir İdaresi Başkanlığının merkez ve taşra teşkilatında müdür kadrolarında görev yapanlar her hal ve takdirde vergi inceleme yetkisine haizdir." İncelenecek mükellefler, vergi incelemesi esnasında vergi incelemesi yapanlardan, memuriyet sıfatlarını ve incelemeye yetkili olduklarını gösteren belgeyi görmek isteyebilirler. Vergi incelemesi yapmaya yetkili olanların yanlarında memuriyetleri ile inceleme yetkisine dair fotoğraflı resmi bir belge bulundurmak ve gittikleri yerde işe başlamadan önce bu belgeyi ilgililere göstermek zorundadırlar.

2.3.2.4. Vergi İncelemesinin Yapılacağı Yer ve İnceleme Zamanı

213 sayılı VUK'un 139. maddesinde vergi incelemesinin yapılacağı yer düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre “*Vergi incelemeleri, esas itibariyle dairede yapılır. İncelemeye tabi olanın lüzumlu defter ve vesikalarını ibraz etmesi kendisinden yazılı olarak istenilir. İstenilen defter veya vesikaları belli edilen zamanda mazeretsiz olarak getirmeyenler, bunları ibraz etmemiş sayılırlar. Haklı bir mazeret gösterenlere, defter ve vesikalarını daireye getirmesi için münasip bir mühlet verilir. İncelemenin dairede yapılması, incelemeye tabi olanın iş yerinde tespit yapılmasına ve çalışmalarda bulunulmasına mani değildir. Mükellef ve vergi sorumlusunun talep etmesi ve iş yerinin müsait olması halinde inceleme iş yerinde de yapılabilir*” (VUK, m.139).

213 sayılı VUK'un 138. Maddesinde inceleme yapılacak zaman ile ilgili düzenlemeye yer verilmiştir. Bu düzenlemede; vergi incelemesinin yapılacağı zaman ile ilgili önceden bildirme zorunluluğu yoktur. İnceleme, henüz kapanmamış hesap dönemini de kapsayacak şekilde tarh zamanaşımı süresinin sonuna değin yapılabilir. İnceleme yapılması için önceden inceleme geçirmiş olunması ya da matrahın re'sen takdiri, tekrar incelemeye alınmasına ve gerekli olduğunda tarhiyatın ikmaline engel oluşturmaz (VUK, m.138). Tarh zamanaşımı süresi VUK 114. maddesi kapsamında düzenlenmiştir. Vergi Usul Kanunu 114. maddesi uyarınca vergi, vergi alacağının ortaya çıktığı takvim yılını izleyen yılın başından itibaren **5 yıl** içinde tarh ve tebliğ edilmediği takdirde zamanaşımına uğrayacağı ifade edilmektedir (VUK, m.114). Ayrıca, vergi incelemesi yapanlar, huzurunda inceleme yapılan razı olmadığı sürece resmi olarak belirlenen çalışma saatlerinin haricinde inceleme yapamaz ya da devam edemezler (<https://vdk.hmb.gov.tr>).

2.3.2.5. Vergi İnceleme Türleri

Uygulamada vergi incelemesinin iki türü vardır. Bu inceleme türleri sınırlı inceleme ve tam incelemeden oluşmaktadır. Aşağıda bu inceleme türleri kısaca açıklanmıştır. (www.gib.gov.tr)

2.3.2.5.1. Sınırlı İnceleme

Belli bir mali dönem içinde mükellefin yükümlüsü olduğu vergi türü ya da türleri üzerine matrahı meydana getiren unsurlardan yalnız belli bir konu ve belli bir kısmıyla sınırlı olacak şekilde inceleme konusu edilen vergi inceleme şeklidir (Bütüner, 2019:17). Kısaca, vergi matrahının oluşturulması için gerekli unsurlardan belli bir konu ya da belli bir kısmıyla sınırlı olan incelemeleri ifade etmektedir (www.gib.gov.tr).

2.3.2.5.2. Tam İnceleme

Mükelleflerin vergisel anlamdaki tüm iş ve işlemlerini dikkate alan ve tüm matrah unsurlarını kapsayan inceleme şeklidir. Ayrıca tam inceleme ile mükellefin bağlı olduğu mükellefiyete ait vergilere karşı olan durumunun, bir ya da birden daha fazla mali dönemi içerecek şekilde belirlenmesi üzerine yapılan inceleme şeklidir (www.gib.gov.tr).

2.4. Bilgi Edinme Yöntemleri

Bilgi edinme yöntemleri arama ve bilgi toplama başlıklarından oluşmaktadır.

2.4.1. Arama

213 sayılı VUK'un üçüncü bölümü 142.maddesi altında düzenlenen arama; ihbar ya da incelemeler sonucunda mükellefin vergi kaçırdığına işaret eden delil bulunduğu takdirde bu mükellef ya da kaçakçılıkla ilgili olduğu düşünülen diğer kişiler huzurunda yapılabileceği düzenlenmiştir. Aynı maddede aramanın yapılabilmesi için gerekli şartlara da yer verilmiştir. Bu maddeye göre arama yapılabilmesi için gerekli şartlar aşağıdaki iki maddede toplanmıştır (VUK, m.142).

- “Vergi incelemesi yapmaya yetkili olanların buna lüzum göstermesi ve gerekçeli bir yazı ile arama kararı vermeye yetkili sulh yargıcından bunu istemesi,”
- “Sulh yargıcının istenilen yerlerde arama yapılmasına karar vermesi şarttır”.

VUK 143.maddesinde ise aramanın yapılma şekline yer verilmiştir. Arama sürecinde bulunan ve incelenmesi gereken belge ve defterlerin müfredatlı şekilde tutulacak bir tutanakla tespit olunacağı ayrıntılı şekilde

açıklanmıştır. Ayrıca maddenin devamında arama sonucunda tutulacak tutanağın mükellefin ya da aramada hazır bulunanların huzurunda ve mükellefin tutanak düzenlenmesinden imtina ettiği hallerde aramayı yapan tarafından iki memur ile birlikte tamamlanacağı da düzenlenmiştir. Son olarak madde de aramada bulunan defter ve vesikaların mükellef huzurunda güvenli bir yere konulması ya da kaplara konarak idareye nakledilen defter ve vesikaların inceleme yapanın çalıştığı yere sevk edilebileceği de açıkça belirtilmiştir.

2.4.2. Bilgi Toplama

Vergi denetimlerinde sıklıkla yararlanılan bir diğer yöntem de bilgi toplamadır. Bilgi toplama, VUK'un 148. maddesinin bilgi verme başlığı altında ve devamındaki maddelerde düzenlenmiştir (VUK, m.148-153). VUK 148.maddesindeki bu düzenleme “*Kamu idare ve müesseseleri, mükellefler veya mükelleflerle muamelede bulunan diğer gerçek ve tüzel kişiler, Maliye Bakanlığının veya vergi incelemesi yapmaya yetkili olanların isteyecekleri bilgileri vermeye mecburdurlar. Bilgiler yazı veya sözle istenilir. Sözle istenen bilgileri vermeyenlere keyfiyet yazı ile tekit ve cevap vermeleri için kendilerine münasip bir mühlet tayin olunur. Bilgi istenmek üzere ilgililer vergi dairesine zorla getirilemez. Memleket dışı imtiyazlarından faydalanan yabancı Devlet memurları bilgi verme mecburiyetine tabi olamazlar*” şeklindedir. Bilgi toplama VUK'un 148. maddesinde ve müteakip maddelerde bilgi verme başlığı altında düzenlendiği gibi VUK'un 149.maddesinde devamlı bilgi toplama “*Kamu idare ve müesseseleri (Kamu hizmeti ifa eden kurum ve kuruluşlar dahil) ile gerçek ve tüzelkişiler vergilendirmeye ilişkin olaylarla ilgili olarak Maliye ve Gümrük Bakanlığı ve vergi dairesince kendilerinden yazı ile istenecek bilgileri belli fasıllarla ve devamlı olarak yazı ile vermeye mecburdurlar*” şeklinde düzenlenmiştir. VUK'un 150.maddesinde ise ölüm vakaları ve intikalleri bildirmeye yer verilmiştir. Bu maddeye göre;

- “*Sulh yargıçları, icra, nüfus ve tapu memurları*”,
- “*Yabancı memleketlerdeki Türk konsolosları veya konsolosluk görevini yapanlar*”,
- “*Mahalle ve köy muhtarları*”,

- “Banka, bankerler ve şirketler ile emanet kabul eden gerçek ve tüzel kişiler ölüm vakaları ve intikalleri bildirmekle yükümlü olan kişiler olup ertesi ayın 15 inci günü akşamına kadar vergi dairesine yazı ile bildirmeye mecburdurlar”.

3. Vergi Denetiminde Dijitalleşme Süreci

Hayatı kolaylaştırıcı ve daha az maliyetli olması açısından son yıllarda hayatın her alanına giren dijitalleşmeden vergi denetiminde de yararlanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple gelişen teknolojinin getirdiği yeniliklerden biri de vergi denetiminde yaşanmaktadır. Vergi denetiminde dijitalleşme Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı (VDK)’nın geliştirdiği “*Vergi Denetim Analiz Sistemi*” (VDK-VEDAS) ve 2022 yılında uygulamaya konulan Dijital Denetim Projesi olan Elektronik Veri İbraz Sistemi (e-VİZ) başlıkları altında incelenmiştir.

3.1. VDK-Vergi Denetim Analiz Sistemi (VDK-VEDAS)

Bilişim teknolojilerinin ekonomikliği ve üretkenliği nedeniyle nerdeyse hayatın her alanına girmiş ve bu alanlara vergi denetimleri de eklenmiştir. Teknolojik gelişmeler doğrultusunda, mükellefler yönünden maliyetlerin azaltılarak kâğıt israfının önlenmesinin yanı sıra hızlı ve güvenli analiz ve raporlama yapılabilmesi için belge ve yasal defterlerin elektronik ortamda tutulması da denetimin elektronik ortamda yapılabilmesi için bu ortama taşınmasını hızlandırmıştır. Bu teknolojik gelişmeler ile birlikte geleneksel yöntemlerin vergi incelemelerinde yetersiz olduğu görüldüğünden elektronik ortamda vergi incelemelerinin etkin ve hızlı şekilde tespitinin ve analizinin yapılabileceği, vergi incelemesine yoğunlaşan bir sistem olan *e-denetim sistemi* (VDK-VEDAS) Vergi Denetim Kurulu Başkanlığınca geliştirilmiştir (VDK, 2022:35).

VDK-VEDAS, yasa değişiklikleri ile uygulama ve müfettişlerin geri bildirimleri sonucunda devamlı güncellenen ve yeni versiyonları kullanıcılarla paylaşılan bir uygulamadır. Gelişen teknolojiyle birlikte e-belge ve e-defter uygulamalarının sisteme dahil edilmesi ve vergi mükelleflerine getirilen ek zorunluluklar, VDK-VEDAS uygulamasının vergi incelemeleri üzerindeki rolünü de artırmıştır. Müfettişler tarafından rahatlıkla kullanılacak ölçünlü

ve vergi ile ilgili analizleri kapsayan uygulama, Vergi Denetim Kurulu Başkanlığınca geliştirilmeye devam etmektedir (VDK, 2022:35)..

3.2. Dijital Denetim Projesi

Dijital Denetim Projesi (DDP), vergi incelemesini tamamen elektronik ortama taşımayı ve inceleme sürecini işgücü yoğun süreçten teknoloji yoğun bir sürece çevirme maksadında olup çalışmalar sürdürülmektedir. DDP; üç temel bileşenden oluşmaktadır. Bu bileşenler; “süreç adımları, standart denetim dosyaları ve elektronik ortamda denetim” olarak ifade edilmektedir (VDK, 2022:35-36).

3.2.1. Süreç Adımları

Süreç adımları ile vergi inceleme görevlerinde asgari standartlar oluşturulması, Vergi Müfettiş Yardımcılarına rehberlik sağlanması, mükelleflerin eşit ve adil inceleme süreçlerine tabi tutulması, vergi incelemelerinde şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin artırılması amaçlanmaktadır. Sahte belge kullanma ve sahte belge düzenleme incelemelerinde dikkate alınacak süreç adımları belirlenmiş olup, VDKBİS uygulamasına entegrasyonu tamamlanmıştır. Entegrasyon işlemi neticesinde sahte belge kullanma ve sahte belge düzenleme incelemeleri süreç adımları ile birlikte tanımlanmaktadır(VDK, 2022:36)..

3.2.2. Standart Denetim Dosyaları

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) tarafından geliştirilen Standart Audit File for Tax (SAF-T) Türkçeye “*Standart Denetim Dosyaları*” (SDT) olarak çevrilebilmektedir. Standart denetim dosyaları çerçevesinde “*İncelemeye Hazırlık Dosyası*” ndaki raporların meydana getirilmesi ve ortaya konulması kapsamında teknik şartların yer aldığı “*Standart Denetim Kılavuzu*” ve SDT’ ye ait güncelleme çalışmalarına devam edilmektedir. Standart denetim dosyaları uygulaması ile bu uygulamanın yükümlüsü olacak mükellefleri belirleyebilmek ile birlikte uygulama şekli ve şartların oluşturulmasına yönelik gerekli yasa düzenlemeleri için Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) ve teknik alt yapı için Bilgi Teknolojileri Genel Müdürlüğü ortak bir şekilde çalışmalar yürütmeye devam etmektedir (VDK, 2022:36).

3.2.3. Elektronik Ortamda Denetim

Elektronik ortamda denetim yani kısaca e-denetim ile vergi denetimi ile ilgili faaliyetlerin daha etkin, verimli ve hızlı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmaktadır. Elektronik ortam sayesinde yaygınlaşan e-defter ve e-belge kullanımı, vergi incelemesinin de elektronik ortama taşınması vb. gelişmeler uzaktan vergi incelemesini de olası duruma getirmiştir. Bu amaçlar kapsamında gerekli yasal düzenleme çalışmaları yürütülmüştür. 7338 sayılı VUK ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun yürürlüğe girmesini takiben alt yasal düzenlemelere yönelik çalışmalar yürütülmeye başlanarak Vergi İncelemelerinde Uyulacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik yenilenmiştir.

Yapılan yasa değişikliği ile birlikte vergi incelemelerinde düzenlenen, “İncelemeye Başlama Tutanağı”nın yerine “İncelemeye Başlama Bildirimi” ile incelemeye başlamak için gerekli değişiklik düzenlenmiştir. Çalışmaların tamamlanmasıyla birlikte uzaktan incelemenin (e-incelemenin) gereksinimlerinden olan incelemeye başlama bildirim süreci uygulamaya başlanmıştır. Uzaktan incelemenin gereksinimlerinden elektronik ortamda veri ibrazının gerçekleştirilebilmesi için de eş zamanlı olarak çalışmalar yürütülmeye başlanmış ve “Elektronik Veri İbraz” Sistemi adı verilen (e-VİZ) geliştirilmiştir (VDK, 2022:37).

3.2.3.1. Vergi Denetiminde e-VİZ Projesi

E-defter ve e-belge kullanımının son yıllarda artması teknoloji destekli denetim tekniklerinin geliştirilmesine de yansımış ve depolama, dijital veri aktarımında yaşanan gelişmeler uzaktan incelemeye zemin hazırlamıştır. Uzaktan incelemenin de mümkün olabileceğinden yola çıkarak VDK Başkanlığı Elektronik Veri İbraz Sistemi (e-VİZ) Projesini geliştirmiştir (VDK, 2022:37)

3.2.3.2. Elektronik Veri İbraz Sistemi (e-VİZ)

7338 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesinin ardından alt yasa düzenlemelerine başlanmış ve “Vergi İncelemelerinde Uyulacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” bu sistem de dahil edilerek yenilenmiştir. Projenin ayrıntılarının tespit edilmesinin ardından Bilgi Teknolojileri Genel Müdürlüğüne “Proje Geliştirme Talebi” gönderilmiş olup incelemeler

sonucunda Elektronik Veri İbraz (e-VİZ) Sistemi ortaya çıkmıştır. e-VİZ sistemi, e-belge ve e-defterler ile elektronik ortamda üretilen diğer belgelerin, Vergi Müfettişine elektronik ortamda güvenilir bir şekilde iletilmesini sağlayan sistemdir (VDK, 2022:37). e-VİZ uygulaması ile; “Elektronik defter, elektronik belge ve diğer belgeler yüklenebilir, yüklenen dosyalar için e-ibraz belgesi oluşturulabilir, güvenli elektronik imza kullanılarak üretilen belge ile ibraz işlemini yasal olarak belgelendirilebilir, yüklenen dosyalar ve e-İbraz Belgesi ilgili Vergi Müfettişine iletilebilir”.

e-VİZ uygulaması geliştirilme sürecinde ilk önce fiziki ibrazın ile ilgili kıstaslar ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Ardından iş akış ve süreç akış şemaları belirlenerek Bilgi Teknoloji Genel Müdürlüğüne (BTGM)’ne iletilmiş ve yazılım çalışmalarıyla sürece devam edilmiştir. Yazılım sürecinin düzenli olarak tamamlanmasının ardından test çalışmalarına başlanmış ve karşılaşılan sorunlar ile sistem gereksinimleri belirlenerek geliştirmeler yapılmıştır. E-VİZ sistemini geliştirme çalışmaları sürdürülürken vergi mükellefleri ile vergi müfettişlerinin sistemi kullanırken yaşadıkları problemler ve istek-önerileri için *e-VİZ yardım masası* oluşturulmuştur. e-VİZ uygulaması 01.12.2022 tarihi itibarıyla pilot daire olarak belirlenen Ankara Vergi İadeleri Denetim Daire Başkanlığında kullanıma açılmıştır. e-VİZ uygulamasıyla kamusal anlamda fayda sağlanırken mali müşavirler ve mükellef açısından da önemli kolaylıklar sağlaması hedeflenmiştir. e-VİZ sisteminin getirdiği bu kolaylıklar aşağıda sıralandığı gibidir (VDK, 2022:38).

- “Mükellefler elektronik defter ve belgelerini faaliyetlerini aksatmaksızın yasal süreler dahilinde 7/24 incelemeye ibraz edebilecektir”.
- “Mükellefler elektronik defter ve belgelerin yanı sıra elektronik ortamda oluşturduğu diğer tüm dosyalarını da sistem üzerinden ibraz edebilecektir”.
- “İbraz sürecinin hangi aşamada olduğu anlık olarak takip edilebilecektir”.
- “Güvenli elektronik imza kullanılarak üretilen belge ile mükellefler tarafından ibraz edilen tüm dosyalar yasal olarak belgelendirilebilecektir”.

4. Vergi Denetim (İnceleme) Sonuçları

Türkiye’de 2018-2022 yıllarında yapılan vergi incelemelerinin boyutu; Vergi Denetim Kurulu Başkanlığının verilerinden yararlanılarak son 5 yılın

vergi inceleme sayıları, inceleme türleri, vergi türleri itibarıyla vergi incelemeleri ile tarhiyatı istenilen vergi ve kesilmesi önerilen cezalara ilişkin tablo ve grafiklerden yararlanarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, 2022 yılında uygulamaya giren e-VİZ projesinin etkisini ortaya koyabilmek ve daha net anlaşılmasını sağlamak amacıyla grafik ve tablolar 2022 yılı öncesi ve 2022 yılı verilerine göre ayrı ayrı düzenlenmiştir. Tablo ve grafiklerden de anlaşılacağı üzere Türkiye’de e-VİZ uygulamasının da başlaması ile birlikte vergi inceleme oranında önemli bir artış görülmektedir.

4.1. Rapor Tevdi Tarihine Göre Vergi İnceleme Sonuçları (e-VİZ Projesi Öncesi)

Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı’nın (VDK’nın) 2018-2021 yıllarında yapılan vergi incelemelerinin türleri ve sayıları aşağıdaki tablo ve grafikler ile gösterilmektedir.

Tablo 1: İnceleme Türüne Göre Dağılım

Yıllar	Sınırlı İnceleme	Tam İnceleme	Toplam İnceleme Sayısı*
2018	101.422	33.681	135.103
2019	94.571	33.849	128.420
2020	107.343	37.859	145.202
2021	166.304	44.923	211.227

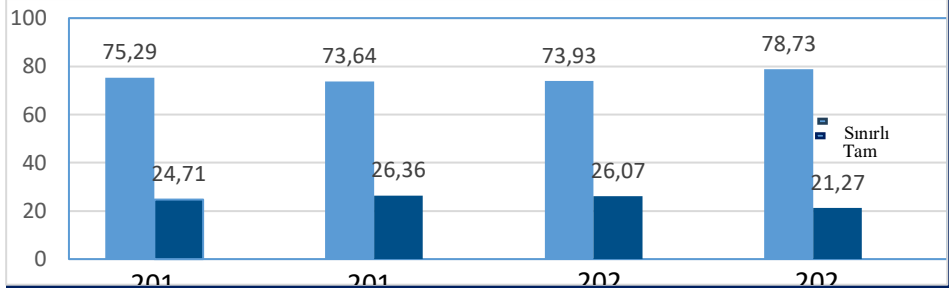
Kaynak: Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu

* Toplam inceleme sayısı bulunurken bir mükellefin birden fazla dönemi incelenmişse her bir dönem ayrı bir inceleme olarak dikkate alınmıştır.

Tablo 1’de 2018-2021 yıllarını kapsayan tam ve sınırlı inceleme verileri ile toplam inceleme sayıları gösterilmiştir. Bu Tablodan inceleme türlerine göre sınırlı ve tam inceleme sayıları ile toplam inceleme sayılarından en düşük gerçekleşen incelemenin 2019 yılında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 2018 yılında sınırlı inceleme sayısı 101.422 iken aynı yılda tam inceleme sayısı 33.681 ve toplam inceleme sayısı 135.103 iken 2019 yılında sınırlı inceleme sayısının 94.571, tam inceleme sayısının 33.849 ve toplam inceleme sayısının ise 128.420 olduğu görülmektedir. En yüksek toplam inceleme

sayısı 211.227 inceleme ile 2021 yılında gerçekleştirilen 2020 yılında bu inceleme sayısı 145.202'dir.

Grafik 1: İnceleme Türlerinin Oransal Dağılımı (2018-2021)

Grafik 1'den anlaşıldığı üzere 2018 yılında yapılan incelemelerin %24,71'i, 2019 yapılan incelemelerin %26,36'sı, 2020 yılında yapılan incelemelerin %26,07'si, 2021 yılında yapılan incelemelerin %21,27'si tam incelemelerden oluşmaktadır. Yine grafikten 2018 yılında yapılan incelemelerin 75,29'u, 2019 yılında yapılan incelemelerin 73,64'ü, 2020 yılında yapılan incelemelerin 73,93'ü ve 2021 yılında yapılan incelemelerin ise 78,73'ü sınırlı incelemelerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

4.2.Rapor Tevdi Tarihine Göre Vergi İnceleme Sonuçları (e-VİZ Projesi Sonrası)

Aşağıdaki Tablo' da 2022 yılına ait sınırlı inceleme, tam inceleme ve toplam inceleme sayılarına yer verilmiştir.

Tablo 2: İnceleme Türüne Göre Dağılım

Yıllar	Sınırlı İnceleme	Tam İnceleme	Toplam İnceleme Sayısı*
2022	191.771	46.051	237.822

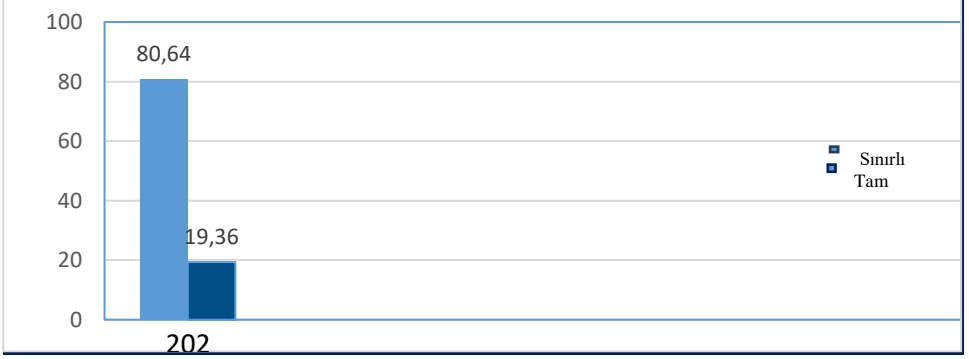
Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu

* Toplam inceleme sayısı bulunurken bir mükellefin birden fazla dönemi incelenmişse her bir dönem ayrı bir inceleme olarak dikkate alınmıştır.

Tablo 2'ye göre 2022 yılında e-VİZ sistemine geçişle birlikte sınırlı inceleme sayısı 191.771, tam inceleme sayısı 46.051 ve toplam inceleme

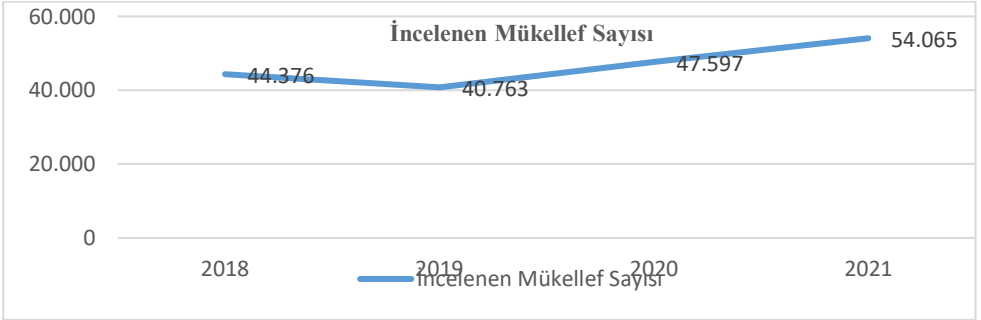
sayısının 237.822 sayısına ulaştığı ve önceki yıllara göre artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

Grafik 2: İnceleme Türlerinin Oransal Dağılımı (2022)

Grafik 2’de inceleme türlerinin oransal dağılımına yer verilmiş ve bu oransal dağılıma göre sınırlı inceleme oranının %80,64, tam inceleme oranının ise %19,36 olduğu bu durum da idarenin genellikle sınırlı incelemeye başvurduğunu göstermektedir.

Grafik 3: İncelenen Mükellef Sayısı (2018-2021)

Grafik 3’e göre 2018 yılında incelenen mükellef sayısının 44.376, 2019 yılında incelenen mükellef sayısının 40.763, 2020 yılında incelenen mükellef sayısının 47.597 ve son olarak 2021 yılında incelenen mükellef sayısının ise 54.065 rakamına ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu yıllar arasında sadece 2019 yılında inceleme sayısının bir önceki yıla göre azaldığı görülmekle birlikte diğer yıllarda artış gösterdiği söylenebilir.

Tablo 3: Türkiye Genelindeki Mükelleflerin İnceleme Oranları

Yıllar	Mükellef Sayısı*	İncelenen Mükellef Sayısı	İnceleme Oranı
2018	2.727.208	44.376	% 1,63
2019	2.813.452	40.763	% 1,45
2020	3.004.329	47.597	% 1,58
2021	3.221.894	54.065	% 1,68
2022	3.433.964	77.610	% 2,26

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu.

Tablo 3'e göre Türkiye'deki mükelleflerin inceleme oranlarının 2018'den 2021 yılına kadar faaliyet gösteren mükellef sayısının her yıl artış göstermesine rağmen inceleme oranının %1,60'larda kaldığı ancak bu oranın mükellef sayısının en yüksek olduğu 2022 yılında 77.610 mükellefe vergi incelemesi yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda 2018 yılından itibaren mükellef sayıları ile birlikte inceleme oranları değerlendirildiğinde 2022 yılında en yüksek mükellef sayısına ulaşıldığı ve aynı zamanda incelemelerin beş yılın en yüksek orana (%2,26) ulaştığı ifade edilebilmektedir.

Tablo 4: Vergi Türleri İtibariyle İnceleme Sonuçları (2022)

Vergi Türü	Bulunan Matrah Farkı (TL)	Tarhi İstenilen Vergi Tutarı (TL)	Kesilmesi Önerilen Ceza (TL)
Kurumlar Vergisi	8.061.000.856	1.853.031.056	3.287.456.365
Kurumlar Vergisi Geçici	9.317.098.329	1.446.947.710*	2.955.621.336
Gelir Vergisi	1.470.226.344	419.273.136	781.987.771
Gelir Vergisi Geçici	1.702.048.043	155.342.552*	218.484.063
Katma Değer Vergisi	16.610.720.746	16.474.764.745	42.070.510.466
Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	695.478.442	31.423.835	40.071.929
Özel Tüketim Vergisi	708.877.677	2.077.149.245	3.411.203.875
Damga Vergisi	8.426.969.669	70.811.804	75.701.393
Gelir Vergisi Stopaj	2.026.372.575	303.025.392	315.098.449
Kurumlar Vergisi Stopaj	2.374.060.439	223.672.594	219.557.783
Diğer Vergiler	687.893.218	80.063.132	156.963.203
TOPLAM	52.080.746.338	23.135.505.200	53.532.656.634

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu.

Yukarıdaki Tablo, 2022 yılında Vergi Müfettişleri tarafından yürütülen vergi incelemelerinin vergi türleri itibarıyla sonuçlarına ait verileri göstermektedir. Bu Tablo, vergi türleri itibarıyla ayrı ayrı incelenen matrah

farkı, tarhı istenilen vergi tutarı ile kesilmesi önerilen ceza toplamalarını göstermektedir. Sonuç olarak Tablo 4'ten 2022 yılında on bir farklı vergi türü incelemesinde bulunan toplam matrah farkının 52.080.746.338 TL, tarhı istenilen toplam vergi tutarının 23.135.505.200 TL, kesilmesi önerilen toplam ceza tutarının ise 53.532.656.634 TL olduğu ifade edilebilmektedir. İnceleme sonucundan ayrıca en büyük matrah farkının 16.610.720.746 TL ile Katma Değer Vergisi'nden (KDV) doğduğu da anlaşılmaktadır. KDV'den doğan bu matrah farkına önerilen cezanın ise 42.070.510.466 TL ile en yüksek kesilmesi önerilen ceza tutarı olarak öne çıktığı da görülebilmektedir. Kısaca, 2022 verilerine göre mükelleflerin en çok ve en büyük vergi kayıp kaçacağını KDV üzerinden yaptıklarını söylemek de yanlış olmayacaktır.

5. SONUÇ

Teknolojinin gelişmesi, internetin hızla yayılması gibi nedenlerle hayatımıza giren ve hayatımızı kolaylaştırırken tasarruf da sağlayan dijital sistemler her geçen gün hızla artmaktadır. Dijitalleşmenin hızlı, kolay ve oldukça tasarruflu olması kamu dairelerinin de bu yönde adım atmalarını sağlamıştır. Devletin en büyük gelir kaynağı olan vergilerin etkin şekilde toplanması ve kayıp kaçığın önlenmesinde oldukça etkili olan denetimler de dijitalleşmeden payını almıştır. 2022 yılında uygulamaya konulan elektronik ortamda denetim projesi e-VİZ sayesinde mükellefler sistemden istenen belgeleri kolayca ibraz edebilirken vergi inceleme elemanları da denetimlerini sistem üzerinden çok daha hızlı ve etkin bir şekilde yapabilmektedir. Vergi denetiminin dijitalleşmesi ile birlikte vergi kayıp kaçığının önlenmesi adına daha kısa sürede daha fazla denetim gerçekleştirilebileceğinden mükellefler açısından da caydırıcı olabilecektir. Çalışmada bu nedenle öncelikle vergi denetiminde dijitalleşme sürecine değinilmiş ve VDK-VEDAS açıklanmıştır. Ardından dijital denetim projesi başlığı altında 2022 yılında uygulanmaya başlayan e-VİZ sistemi açıklanmış ve Vergi Denetim Kurulu Başkanlığının 2018-2021 yıllarına ait vergi inceleme verileri e-VİZ sistemi öncesi, 2022 yılı verileri ise e-VİZ sistemi sonrası verileri olarak ayrı ayrı Tablo ve grafiklerle gösterilmiştir.

Tablo ve grafiklerin incelenmesi sonucunda, 2018 yılında sınırlı inceleme sayısı 101.422 iken aynı yılda tam inceleme sayısı 33.681 ve toplam inceleme sayısı 135.103 iken 2019 yılında sınırlı inceleme sayısının 94.571,

tam inceleme sayısının 33.849 ve toplam inceleme sayısının ise 128.420 olduğu görülmektedir. En yüksek toplam inceleme sayısı 211.227 inceleme ile 2021 yılında gerçekleşirken 2020 yılında bu inceleme sayısı 145.202'dir. 2022 yılında ise e-VİZ sistemine geçişle birlikte sınırlı inceleme sayısı 191.771, tam inceleme sayısı 46.051 ve toplam inceleme sayısının 237.822 sayısına ulaştığı ve önceki yıllara göre artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

Grafikler 2018 yılında yapılan incelemelerin %24,71'i, 2019 yapılan incelemelerin %26,36'sı, 2020 yılında yapılan incelemelerin %26,07'si, 2021 yılında yapılan incelemelerin %21,27'si tam incelemelerden oluşmaktadır. Yine grafikten 2018 yılında yapılan incelemelerin 75,29'u, 2019 yılında yapılan incelemelerin 73,64'ü, 2020 yılında yapılan incelemelerin 73,93'ü ve 2021 yılında yapılan incelemelerin ise 78,73'ü sınırlı incelemelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. 2022 yılında yapılan incelemelere ait grafik incelendiğinde oransal dağılıma göre sınırlı inceleme oranının %80,64, tam inceleme oranının ise %19,36 olduğu bu durum da idarenin genellikle sınırlı incelemeye başvurduğu görülmektedir. Son olarak, 2022 yılı öncesi vergi mükellefi sayısının her yıl artmasına rağmen 2018-2021 yıllarında vergi inceleme oranının %1,68'den yukarı çıkamadığı ancak 2022 yılında hem incelenen mükellef sayısında (77.610) hem de vergi inceleme oranında (%2,26) önemli bir artış olduğu görülmektedir. Buradan e-VİZ sisteminin henüz çok yeni bir uygulama olmasına rağmen vergi denetimi sayı ve oranlarında artış sağladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Blinder, A. S. and Solow R. (1973). Does Fiscal Policy Matter?, *Journal of Public Economics*, No.2, 319-337.
- Bütüner, Seyit Ali (2019). Türkiye’de Vergi Denetiminin Etkinliği, TC. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) (2006). Strengthening Tax Audit Capabilities: General Principles and Approaches,
- Gelir İdaresi Başkanlığı (2007). Tüm Yönleriyle Vergi İncelemesi, s. 9-10, www.gib.gov.tr, (Erişim: 21.11.2023).
- Golembiewski, R. T. and Rabin, J. (1983). *Public Budgeting and Finance: Behavioral, Theoretical and Technical Perspectives*, 3rd ed., Newyork: Decker Inc.
- Kulmanova, Latipa (2006). Vergi Denetiminin Etkinliği (Türkiye Uygulaması), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Oğuztürk, Bekir Sami ve Ertuğrul Kutay Ünal (2015). Türkiye’de Vergi Denetiminde Yeni Dönem Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi Yıl:2015, Cilt:7, Sayı:13.
- Saraç, Osman (2003). Denetimi Kimler İstemez Ya da Quis Custodiet Ipsos Custodes? II, Yaklaşım Dergisi, Eylül, Ekim ,2003.
- Sarılı, Mustafa Ali (2004) . Türkiye’de Etkin Bir Vergi Denetiminin Gerçekleştirilebilmesi için Neler Yapılmalıdır, Vergi Sorunları Dergisi, Temmuz 2004, Özel Ek.
- Şeker, N. (1994) *Hukuksal Yapısıyla Vergi İncelemesi*, Beta, İstanbul,
- Şenyüz, Doğan (2001) *Türk Vergi Sistemi*, 7.Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Şenyüz, Doğan, Mehmet Yüce ve Adnan Gerçek (2019), *Vergi Hukuku (Genel Hükümler)*, 10.Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Faaliyet Raporları, <https://vdk.hmb.gov.tr> (Erişim: 15.11.2023)
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/17/2023/03/Vergi-Denetim-Kurulu-Baskanligi-2022-Yili-Faaliyet-Raporu.pdf>. (Erişim: 20.11.2023)
- Tekin, F., Çelikkaya A., (2007), *Vergi Denetimi*, Seçkin Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

BÖLÜM 3
KOBİ KREDİ PUANLAMA VE KREDİ RİSKİ İLİŞKİSİ,
TÜRKİYE DEĞERLENDİRMESİ

Doç. Dr. Arzu ŞAHİN¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433172>

¹Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Adana, Türkiye, asahin@atu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9944-1791

GİRİŞ

Gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ekonominin omurgasını oluşturan küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ'ler) dinamik ve esnek yapıları ile ekonomik kalkınmada önemli bir rol üstlenmektedir (Saygılı, Saygılı & Işık, 2019, 159). KOBİ'ler Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ekonomisinde başlıca işletme türü olarak istihdamın yaklaşık üçte ikisini oluşturmakta ve bankacılık sisteminin karlılığına pozitif katkı sağlamaktadır (Luo, Hsu & Xu, 2020, 1). Buna karşılık büyük firmalara göre daha fazla asimetrik bilgi problemleri doğuran KOBİ'lerin finansman kaynaklarına erişim sorunu KOBİ'lerin büyümesini ve rekabet gücünü etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Küçük firmalar büyük firmalara göre yatırımlarının ve çalışma sermayelerinin daha küçük bir kısmını finansal piyasalardan temin etmektedir (Beck, Demirgüç-Kunt & Maksimovic, 2008).

Bankalar KOBİ'lerin bilgi problemlerinin azalmasına yardımcı olacak şekilde borç verme teknikleri geliştirerek küçük işletmelerin en önemli finansman kaynağını oluşturmaktadır. Bankaların borç verme stratejileri objektif bilgiye dayanan işlem borç verme teknikleri ve subjektif bilgiye dayanan ilişki borç verme teknikleri olarak gruplandırılabilir. İşlem yöntemlerinden küçük işletme kredi puanlama (kredi skorlama, kredi notu, kredi derecesi, derecelendirme notu) KOBİ kredilerinde finansal tablolar dışındaki objektif bilgiyi de kullanarak bilgi asimetrisini azaltmaya çalışmaktadır. Firma kadar firma sahibi hakkında çeşitli odalar ve diğer finansal kurumlardan elde edilen bilgiye dayanan küçük işletme kredi puanlaması finansal (niceliksel) ve finansal olmayan (niteliksel) bilgileri birlikte kullanmaktadır. Kredi puanlama öncelikle daha homojen olan bireysel kredilerde kullanılmış ve küçük firmalarda kullanımı 1990'ların ortalarında itibaren popüler olmuştur (Berger & Udell, 2006; Emel, Oral, Reisman & Yolalan, 2003, 104; Kil, Ciukaj & Chrzanowska,

2021, 2; Louzada, Ferreira-Silva & Diniz, 2012; Saygılı, Saygılı & Işık, 2019, 160).

Basel düzenlemelerine göre bankalar kredi riski yönetiminde geleneksel kredilendirme yerine uluslararası standartlarda risk odaklı kredilendirme sürecine girerek firmaların kredi değerliliklerini kredi notuna göre belirlemeye başlamıştır (Kayalı & Çümen, 2011, 116). Türkiye’de 2012 yılında uygulamaya konulan Basel II kapsamında (Aslan Külahi, Tiryaki & Yılmaz, 2013, 191) kredi riski, kredi alan firmanın risk düzeyi ve kredi işleminin risk düzeyi ile belirlenmektedir (TBB, 2004, 11-12). Basel kriterlerine göre kredi kullanan firmanın kredi riski; nicel (finansal verileri) ve nitel (yönetici ve ortakların geçmişi, yönetim ve organizasyon yapısı, ürün/hizmet gelişimi, ithalat-ihracat, pazar payı vb.) özellikleri bir arada değerlendirilerek atanan “derecelendirme notu” ile ölçülmektedir (TBB, 2004, 11-12). Basel II kriterleri gereği TBS’de bankalar çoğunlukla dış derecelendirme kuruluşlarınca belirlenen bağımsız kredi dereceleri yerine belirli koşulları sağlayan içsel derecelendirmeye dayalı yöntemleri tercih etmektedir (Kayalı & Çümen, 2011, 116-119; Aslan Külahi, Tiryaki & Yılmaz, 2013, 191-194).

Farklı bankacılık riskleri arasında kredi riskinin, etkilenen paydaşların sayısı ve çeşitliliği nedeniyle potansiyel bir “sosyal” etkisi bulunmaktadır. Potansiyel bir müşterinin kredi risk düzeyi genellikle bankanın içsel kredi skorlama modelleri tarafından değerlendirilmektedir (Emel vd., 2003, 104). KOBİ kredilerindeki şeffaf olmama ve uygun teminat eksikliği alanlarına çözüm getirmeye çalışan kredi skorlama, KOBİ finansman anlayışında değişime yol açmıştır (Beck & Demirgüç-Kunt, 2006, 2940). Son yıllarda kredi puanlama, finansal kuruluşların kredi riskini değerlendirme, nakit akışını iyileştirme, olası risklerini azaltma ve yönetsel kararlar almada faydalandıkları başlıca yöntemlerden biri haline gelmiştir (Giannopoulos, 2018, 1).

Kredi puanlamanın kredi verenler ve kredi alanlar için çeşitli avantajları bulunmaktadır (Emel vd., 2003; Glasmann & Wilkins, 1997). Kredi puanlamanın kredi tahsisinde maliyet ve zamandan sağladığı tasarrufların, krediye erişimi artırma, rekabeti teşvik etme ve piyasa verimliliğini iyileştirme yönleri bulunmaktadır (Avery, Brevoort & Canner, 2009, 516-517). KOBİ'lerin yapısı, Basel kriterleri, bankaların kredi riskini yönetme ihtiyacı ve kredi puanlama yönteminin borç-alan ve borç veren açısından sunduğu bir takım avantajlar bankaların KOBİ kredi tahsisinde kredi puanlamayı yaygın olarak kullanmasına yol açmıştır. Buna karşılık skorlama modellerine yöneltilecek bir takım eleştiriler modellerin potansiyel etkinliğini azaltabilmektedir.

Bilgilerinin çoğu sahibinin kişisel geçmişine dayanan şeffaf olmayan KOBİ'lere uygulanabilen kredi skorlama genellikle belirli bir meblağın altında, riskli, yüksek faiz oranlı ve bankanın yerel pazarının dışında konumlanan kredilerle eşleştirilmektedir (Berger, Frame & Miller, 2005; Berger & Udell, 2006, 2948; Frame, Padhi & Woosley, 2004, 37). Borç tarafları arasındaki mesafeyi artırıp ilişkiyi azalttığı için kredi temerrüt olasılığını artırabilmektedir (DeYoung, Glennon & Nigro (2008). Kredi puanlamanın insan faktörünü, ekonomik, yerel, sektörel ve durumsal etkileri dikkate almakta eksiklikleri de (Glasmann & Wilkins, 1997; Avery, Calem & Canner, 2004) kredi değerliliğini ölçme performansını düşürebilmektedir. Kredi skorlarının geleneksel tahsis metodlarının tamamlayıcısı olarak kullanılması maliyet ve fiyatlarda yukarı yönlü baskı oluşturabilmektedir (Frame, Padhi & Woosley, 2004, 37). Orta düzey kredi puanına sahip firmalar için geri dönmeyen kredi potansiyelinden beklenen kayıplar, firma projesi hakkında araştırma yapmanın maliyetini aşmaktadır ve bu sebeple kredi skoru kredilerinin orta skorlu firmalarda etkinliği daha düşük olabilmektedir (Vicente, 2011, 3-4). Ayrıca son yıllarda farklı ekonomilerde bankacılık sisteminin kullandığı içsel kredi skorlama metodlarının kıyaslanan veya önerilen metodlara göre kredi değerliliği

tahmininde daha kötü performans gösterdiğini ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır. Abdou, El-Masry ve Pointon (2007) Mısır için, Louzada, Ferreira-Silva ve Diniz (2012) Brezilya verileri ile, Giannopoulos (2018) Yunanistan'da, Kil, Ciukaj ve Chrzanowska (2021) Polonya'da önerilen skorlama yöntemlerinin bankaların uyguladığı içsel kredi derecelendirme metodlarından daha iyi performans gösterdiği sonucuna varmıştır.

Basel II uyum süreci kapsamında Türkiye'de KOBİ'lere kredi derecesi atanması 2012 yılı itibari ile başlamıştır. İkinci bölümde BDDK verileri ile yapılan değerlendirmede görüldüğü gibi son yıllarda ve özellikle 2012 yılından itibaren KOBİ kredi takip oranları toplam kredi takip oranlarının ortalama olarak yaklaşık %2 puan üzerinde gerçekleşmiştir. Bu durum kredi skorlamanın KOBİ kredi değerliliğinde etkinliğini sorgulamayı gerekli kılmıştır. Bu çalışmada kredi puanlamanın kredi performansına olumlu ve olumsuz etkileri teorik olarak incelenmiş, Türk Bankacılık Sisteminde (TBS) 2006-2022 döneminde aktive oranla kredilerin ve kredi takip oranlarının gelişimi sunulmuş ve bu kapsamda küçük işletme kredi puanlama yönteminin KOBİ kredi riski ölçümünde etkinliği değerlendirilmiştir.

1. KREDİ PUANLAMA VE KREDİ PERFORMANSI İLİŞKİSİ

Bu bölümün ilk iki alt başlığı ile KOBİ sınıflandırması ve kredi puanlama ile ilgili bilgi verilmiş ardından üçüncü ve dördüncü alt başlıklar ile kredi puanlamanın kredi performansını artırıcı ve düşürücü etkileri açıklanmıştır.

1.1. KOBİ Tanımı

KOBİ'lerin sınıflandırılmasında görülen farklılıkların başlıca sebebi, tanımlama yapılırken farklı ölçütlerin kullanılıyor olmasıdır. KOBİ tanımlamalarında genel olarak öne çıkan üç faktör; firmada çalışan sayısı, yıllık ciro miktarı ve bağımsızlık ölçütü (büyük

sermayenin payı %25'ten az olan firmalar bağımsızlık ölçütünü sağlamaktadır) olarak sıralanabilir (ATO, 2007, 30-31).

Türkiye için 2023 yılında güncellenen KOBİ tanımına göre; 1-9 çalışanı ve 10 milyon TL'ye kadar cirosu olan işletmeler mikro ölçekli, 10-49 çalışanı ve 100 milyon TL'ye kadar cirosu olan işletmeler küçük ölçekli işletmelerdir. Orta ölçekli işletmeler ise 50-249 çalışanı ve 500 milyon TL'ye kadar cirosu olan işletmelerdir (KOSGEB, 2023).

Basel-II Standartlarına göre KOBİ tanımı yıllık satış cirosuna göre yapılmakta ancak KOBİ'leri kendi içerisinde sınıflandırmasında kullanılan kredi miktarları dikkate alınmaktadır (ATO, 2007, 33). KOBİ'nin dahil olduğu konsolide şirketler grubunun yıllık cirosu 50 milyon Euro'dan daha az ise şirket KOBİ olarak nitelendirilmektedir. Bunun yanında, yıllık cironun firma büyüklüğünü ifade etmede anlamlı olmadığı durumlarda denetim otoriteleri, bankaların yıllık ciro yerine aktif büyüklüğünü dikkate almalarına izin verebilmektedir (BCBS, 2004, 60, 61, 72). Beck, Demirgüç-Kunt ve Peria (2011) 45 ülkeden 91 büyük bankanın %85'inin kendi KOBİ tanımlarında satış, varlık ve çalışanlar şeklindeki seçenekler arasından satış tutarına göre KOBİ sınıflandırması yaptığını belirtmiştir (Beck, Demirgüç-Kunt & Peria 2011, 38).

BEEPS (Business Environment and Enterprise Performance Survey) araştırmalarında (BEEPS, 2023) KOBİ ayrımı 100 firma kıstasına göre yapılmış, 20'den az çalışanı olan firmalar küçük, 20 ila 99 çalışanı olan firmalar orta büyüklükte kabul edilmiştir. Çalışan sayısına göre küçük işletme tasnifatı yapan çalışmalarda 20 çalışan (Berger & Udell, 2002; Popov & Udell, 2012), 100 çalışan (BEEPS, 2023; Dong & Men, 2014), 250 çalışan (Beck & Demirgüç-Kunt, 2006) ve 500 çalışan (Berger & Udell, 1995) gibi farklı çalışan sayılarının baz alındığı görülmüştür.

1.2. KOBİ Kredi Puanlama

Kredi skorlama, risk analizi ve kontrolü için kullanılan istatistik temelli bir kredi tahsis yazılım tekniğidir. Davranış skorlama olarak da ifade edilen kredi skorlama modelleri kredi raporlayan aracılardan verisini istatistiksel modellerle besleyen ve borç alanın geri ödeme riskini tahmin eden modellerdir. Bu modellerin amacı iyi kredi riskini kötü kredi riskinden ayıran verileri bulmaktır (Feldman, 1997; Frame, Padhi & Woosley, 2004, 36; Banasiak & O'Hare, 2001, 52). Bu yöntemde veriler, kredi performansı tahmin modelinde bir skor veya kredi hakkında özet bir istatistiğe dönüştürülmektedir (Berger & Udell, 2006, 2948). Skorlar kredilerin "iyi" ya da "kötü" performans elde etmesiyle ilişkilidir. İyi ve kötü tanımı belirli bir puanlama sistemine bağlıdır ancak genellikle iyi kredi bankalarının kar standartlarını karşılarken kötü kredi karşılamamaktadır. Skorlama sistemlerini geliştiren analistler kredi geri ödemesi en iyi tahmin edilen borçluların özelliklerini belirlemektedir. Daha sonra her bir özelliğe istatistiksel atamada rakamsal bir ağırlık verilmekte ve böylece kredi sistemi geri ödeme tahminini doğru ölçme açısından belirli bir karakteristiğin göreceli önemini ölçmektedir (Feldman, 1997).

Küçük işletmelerde kredi skorlama uygulanmasının tüketici kredilerine göre gecikmeli uygulanmasında güvenilir verilerin eksikliği ve küçük firmaların heterojenliği etkilidir (Beck & Demirgüç-Kunt, 2006, 2940; Berger, Cowan & Frame, 2011, 2; Frame & White, 2004, 132; Vincente, 2011, 4-5). Bankaları küçük işletme kredilerine kredi puanlama modellerini uygulamaya teşvik eden temel yenilik, küçük işletme sahibinin kişisel kredi bilgilerinin onun ticari kredi itibarının güçlü bir göstergesi olduğunun keşfedilmesidir. Hanehalkı, sahip oldukları ve işlettikleri küçük işletmelere göre ekonomik açıdan daha az çeşitliliğe sahip olduğu için bu gelişme küçük işletme kredileri arasındaki heterojenlik derecesini azaltarak kredilerin bireysel değil

toplu olarak yönetilmesini mümkün kılmıştır (Berger, Frame & Miller, 2005, 117-118).

Gerek bankalar gerek araştırmacılar tarafından pek çok farklı kredi skorlama modeli geliştirilmiştir. Bu alanda Türkiye kredi kartı verileri (Akkoç, 2012, 168), banka KOBİ kredi verileri (Emel vd., 2003, 104) direkt KOBİ firma verileri (Saygılı, Saygılı & Işık, 2019) veya üretim işletmeleri verileri (İç & Yurdakul, 2010)... v.b. çeşitli veriler kullanarak yapılan skorlama modeli çalışmaları bulunmaktadır.

1.3. Kredi Puanlamanın Kredi Performansına Olumlu Etkileri

Glasmann ve Wilkins (1997) kredi puanlamanın avantajlarını beş madde ile açıklamıştır. 1) İşgücünden ve zamandan tasarruf sağlayarak verimliliği artırmakta ve maliyeti düşürmektedir. 2) Standardize olmuş süreçleri ile haksız kredilendirme eğilimi potansiyelini azaltabilmektedir. 3) Kreditörlere riskli portföyü tamamen reddetmek yerine yüksek riskli müşteri segmentini hedef alma yeteneği vermektedir. 4) Tarihi verilerin istatistiki kıyaslamasına dayanan kredi skorlama, veri kapsamı genişledikçe zamanla öğrenen (iyileşen) sistemler statüsündedir. 5) Derecelendirilen kredilerden oluşan portföyün menkul kıymetleştirilmesi kolaylaşmaktadır.

Feldman'a (1997) göre kredi puanlama küçük işletme kredi pazarlarını; borç alan ve veren arasındaki etkileşim, krediye erişim ve kredi fiyatlama açısından etkilemektedir. Kredi puanlama, borç verenlerin borç alanlarla gerçekten buluşmaksızın kredi tahsisine ve izlemesine olanak sağlamaktadır. Bu durum borç verenlerin fiziki varlığını korumadığı pazarlara nüfuz etmesini sağlamaktadır. Sonuç olarak borç alanlar doğrudan pazarlama kanalları aracılığıyla uzak kuruluşlardan teminatsız kredi alabilmektedir (Frame, Padhi & Woosley, 2004, 37).

Nispeten küçük mahallî bankalar ilişki kredilendirmesi yolu ile KOBİ'lerin temel fon tedarikçisi olarak faaliyet gösterirken, kredi skorlama gelişmiş teknolojiye sahip büyük bankaların da KOBİ'lere kredi verebilmesine olanak sağlamıştır (Beck & Demirgüç-Kunt, 2006, 2940; Şahin, 2017, 13). Bankacılık sektörü birleşmeleri işleme dayalı kredilere odaklanan ve büyük kurumsal müşterilere sermaye pazarı hizmetleri sunan büyük bankalar yaratmaktadır. Bu kurumlar daha çok genel müdürlüğü küçük işletmelerden uzakta konumlanan ve yerel subjektif bilgileri işlemekte zorlanan kurumlardır (Berger, Klapper & Udell, 2001, 2128). Büyük finansal kurumlar bilgi açısından zorlandıkları pazarlarda rekabet edebilmek için teknolojik gelişmelerden faydalanmış ve başarılı veri işleme süreçleri ile yerel subjektif bilgiyi sayısallaştırarak rekabet avantajı elde etmeye çalışmışlardır (Agarwal & Hauswald, 2010, 2784).

Çalışmalarda kredi bilgi paylaşımının genellikle KOBİ kredi erişimini artırdığı ortaya konulmuştur (Beck & Demirgüç-Kunt, 2006; Berger, Frame & Miller, 2005). Kredi skorlama yöntemi ile kredi yetkilisinin karar verme sürecindeki rolü azalmakta ve kredi süreci daha hızlı ilerlemektedir (Frame, Padhi & Woosley, 2004, 36). Bu yaklaşım zaman, insan ve gözlem maliyetini düşürerek kredi sürecinin işlem maliyetini önemli düzeyde düşürebilmektedir (Beck & Demirgüç-Kunt, 2006, 2940; Feldman, 1997). Kredi skorlama tahsis maliyetlerini düşürürerek küçük işletme kredi arzını artırabilmektedir. Bazı çalışmalar küçük işletme kredi puanlamanın küçük işletme kredilerinin bankaların portföy payındaki artışı ile ilişkili olduğunu göstermiştir (Frame, Padhi & Woosley, 2004, 38).

Frame, Padhi ve Woosley (2001) ve Frame, Padhi ve Woosley (2004) güneydoğu ABD'de 99 büyük bankanın 1997 yılında verdiği krediler üzerinde yaptıkları çalışmalar ile kredi skorlamanın nispeten düşük gelire sahip bölgelerde KOBİ kredi arzını artırdığını göstermiştir (Frame, Padhi & Woosley, 2001, 16; Frame, Padhi & Woosley, 2004,

53; Şahin, 2017,14). Frame, Srinivasan ve Woosley (2001) skorlamanın küçük işletme kredilerinin portföy payında %8.4 lük artış veya kurum başına 4 milyon dolarlık artış sağladığını göstermiştir. Bu çalışmalara göre kredi skorlama borç alan ve veren arasındaki bilgi maliyetini düşürmekte ve geleneksel banka ilişkilerinin değerini azaltmaktadır. Frame, Padhi ve Woosley (2004, 41) 1998 yılında 200 büyük bankaya küçük işletme kredi skorlaması ile ilgili anket uygulayarak 99 bankadan yanıt almıştır. 99 bankadan 62'si bu tekniği 100.000 doların altındaki kredilere uyguladığını, 46'sı 100.000 dolar ila 250.000 dolar arasına, 13'ü ise 250.000 ila 1.000.000 dolar arasına uyguladığını belirtmiştir.

Kredi skorlama modellerinin kullanımının küçük işletme kredi fiyatına etkisi daha belirsizdir. Bankalar muhtemelen bu yöntemi kredi tahsis maliyetlerini düşürmek ve kredi değerlendirmelerinin doğruluğunu geliştirmek için benimsemektedir. Ayrıca düşük maliyetlerin kredi arzını arttırması ve fiyatları düşürmesi beklenmektedir. Buna rağmen bazı bankalar kredi skorlarını geleneksel tahsis metotlarının tamamlayıcısı olarak kullanmaktadır ve bu durum maliyet ve fiyatlarda yukarı yönlü baskı oluşturmaktadır. Değerlendirmelerin doğruluğunun artması ise bu bankaların daha riskli borç alanlara kredi teminini (diğer türlü ret edilebilecek krediler) genişletmesini sağlamakta ve böylece ortalama fiyatları arttırmaktadır. Talep tarafında ise bazı müşteriler kredi başvurularına daha hızlı yanıt alabilmek için daha yüksek fiyat ödemeye istekli olabilmektedir (Frame, Padhi & Woosley, 2004, 37).

Subjektif bilgi, potansiyel donuk kredilerin beklenen kayıplarını azaltarak değer yaratmaktadır. Ancak banka-borçlu ilişkisine dayalı öznel bilgi üretmek maliyetlidir ve bu maliyetler çoğunlukla borç alana aktarılmaktadır. Buna rağmen şeffaf olmayan firmaların uygun koşullarda ilave dış finansman elde edebilmek için bu maliyetleri göze alması beklenmektedir (Berger, Klapper & Udell, 2001, 2129- 2130; Vicente, 2011, 3). Kredi skorları borç verenin bu dengeyi sağlamasına

yardımcı olarak karar verme verimliliğini geliştirmektedir. Dolayısı ile küçük işletme puanlaması ilişkiye dayalı borç verme yönteminin tamamlayıcısı olmaktadır. Yüksek kalitedeki firmaların skorlarından da görüldüğü gibi donuk kediye dönüşme ihtimalleri düşüktür. Yüksek skorlu firmalarda subjektif bilgi elde etmenin maliyeti kredinin beklenen getirisini aşmaktadır. Bu sebeple kredi skoru kredileri, yüksek skorlu firmalar için daha verimlidir. Diğer yandan orta skorlu firmalar için geri dönmeyen kredi potansiyelinden beklenen kayıplar, firma projesi hakkında araştırma yapmanın maliyetini aşmaktadır. İlişki kredileri orta skorlu firmalara verilen kredilerin değerini arttırmaktadır (Vicente, 2011, 3-4).

Türkiye verileri ile yapılan çalışmalardan Atalar ve Şahin (2013) Türkiye'nin bir kamu bankasında dört kredi tahsis yöntemine göre verilen kredilerden rating ve skoring yöntemiyle verilen kredilerin diğer kredi değerlendirme yöntemlerine kıyasla sorunlu kredi oranının daha düşük olduğunu belirtmiştir.

Kredi skorlama ile kredi performansı arasında olumlu ilişkiler kuran çalışmalar yanı sıra ilintisiz olduğu yönünde bulgular elde eden çalışmalardan Berger, Cowan ve Frame (2011) ABD'de küçük işletme kredi puanlamanın kredi portföyü üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucuna varmıştır. Riwayati, Aviliani ve Prastika (2022) Endonezya'da küçük işletme kredi kararları ile donuk kredi ilişkisinde kredi skorlamanın direkt etkisi olmadığını belirtmiştir.

1.4. Kredi Puanlamanın Kredi Performansına Olumsuz Etkileri

İstatistiksel bir model olan kredi puanlama verilerinin doğruluğu ve uygunluğuna son derece duyarlıdır. Skorlama, borçlunun tanınması ile elde edilebilecek ve geri ödeme olasılığı ile yakından ilişkisi olan ödeme davranışını (karakterini) olduğu gibi yansıtamaz. Tarihi veriler borçlunun değerlendirildiği dönemden farklı bir ekonomik konjoktüre veya sezona ait ise skorlama sonucu gerçeği yansıtmayabilir. Bu

yöntem ile finansal kurumlar müşteri bilgilerinin gizliliğini korumak konusunda zorlanabilir. Ayrıca kredi notu, kredi bilgisi eksik olan ancak kredibilitesi yüksek olan potansiyel borçluları kredi sisteminin dışında bırakabilmektedir (Glasmann & Wilkins, 1997, 55-56).

Kredi puanlamaya getirilen eleştirilerden biri yerel faktörlerin ve değerlendirilen tarafa özel durumların dikkate alınamamasının yanlış kararlara yol açabileceği yönündedir. Kredi bilgisi raporlayan veritabanlarının doğası gereği durumsal verilerin kredi skorlamaya dahil edilme imkanı kısıtlıdır (Avery, Calem & Canner, 2004). Bir başka ifade ile kredi puanlama normlara uymayan istisnai durumlarla ilgilenmekte başarılı değildir (Glasmann & Wilkins, 1997; 55-56).

Berger, Frame ve Miller (2005), kullanımı her geçen gün artan küçük işletme kredi skorlarının ekonomik etkilerini (küçük işletme kredilerinin miktar, fiyat ve riskine etkilerini) 1995-1997 yılları arasında ABD için incelemiştir. Araştırma sonucunda küçük işletme kredi skorlamasının, banka büyüklüğü ve bankalar arasındaki diğer farklılıklar kontrol edildikten sonra 100.000 doların altındaki küçük işletme kredilerinin miktarını, ortalama fiyatını ve riskini artırdığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, skorlama yönteminin özellikle kredi için daha fazla fiyat ödemeye istekli daha riskli firmaların krediye erişimini arttırdığı hipotezi ile uyumludur. Bu etki skorlamasının uygulanma şekline bağlı olarak farklılık göstermektedir. Başka bir derecelendirme şirketinden skorları satın alan ve bu skorlara göre kredi değerlendirmesini yapan bankalar (rules banks) skorlama yapmayan bankalara göre daha fazla miktarda ve daha riskli kredi vermektedir. Bu bankalar skorlamayı maliyeti düşürmek için mevcut yöntemlerinin yerine kullanmaktadır. Öte yandan kendi modelleri ile skor üreten ve kredi kararlarında diğer faktörleri de dikkate alan bankalar (discretion banks) skorlama yapmayan bankalarla benzer miktarda ancak daha az riskli krediler vermektedir. Bu bankalar küçük işletme skorlamasını kredi değerliliği öngörülerinin güvenilirliğini arttırmak için diğer

yöntemlere tamamlayıcı olarak kullanmaktadır (Berger, Frame & Miller, 2005, 220-221).

Her ne kadar Berger, Frame ve Miller (2005) 2005 yılı ABD verileri ile içsel skora yapan bankaların kredi riskinin daha düşük olduğunu gösterse de diğer ekonomilerde yapılan daha güncel araştırmalardan bu çalışmaya dahil edilenler içsel derecelendirme performansının daha kötü olduğunu göstermiştir. Abdou, El-Masry ve Pointon (2007) bir Mısır bankasının bireysel kredilerinin riskini üç istatistiksel teknik kullanarak değerlendirmiş ve önerilen üç modelin performansının da bankanın mevcut kullandığı modelden daha iyi olduğu sonucuna varmıştır. Louzada, Ferreira-Silva ve Diniz (2012) simülasyon tekniği ve bir Brezilya bankası verileri ile iki istatistik temelli skorlama modelini kıyaslamış ve yöntem performansının veri türüne (dengeli olma durumuna) göre farklılaştığını ortaya koymuştur.

Giannopoulos (2018), Yunanistan'ın dört büyük bankasından biri tarafından büyüme dönemi olan 2005 yılında (2008 ve sonrası durgunluk öncesi) verilen 3.294 KOBİ kredisinin 2010-2012 yılları ödeme davranışı ile kredi skora metoda tahmin yeteneğini ölçmüştür. Çalışmada, bankanın içsel kredi skora modelinin donuk kredi tahmin yeteneğinin kıyaslanan iki modele (sinir ağı veya binom lojistik regresyon ve karar ağacı modeli) göre daha kötü olduğu sonucuna varmıştır. Bu sonuç, gelişmekte olan ekonomiler için bankaların dahili olarak kullandığı tahmin modellerinin zamanla kötü performans gösterdiği yönündeki görüşü desteklemektedir. Kil, Ciukaj ve Chrzanowska (2021) 2004-2020 döneminde Polonya banka verileri ile yapılan çalışmalarında bankaların bireysel olarak oluşturdukları skora modelleri performansının (donuk kredi oranı ile ölçülen kredi portföy kalitesi) sektörel standart skora modellerinden düşük olduğu bulgusunu elde etmiştir. Özellikle küçük, yerel ve ilişkisel bankalar için sektörel düzeyde bir kredi referans bürosu tarafından

geliştirilen standart modellerin kullanımının daha etkin olduğunu belirtmiştir.

Küçük işletme kredi puanlamasının, bu modelleri uygulamaya koyan kredi kuruluşları ile küçük işletmeler arasındaki coğrafi mesafeyi artırdığı görüşünden hareketle DeYoung, Glennon ve Nigro (2008), borç alan-borç veren arasındaki mesafe ve kredi puanlama teknolojilerinin kredi temerrüt oranı ile ilişkisini incelemiştir. Yazarlar, 1984 ve 2001 yılları arasında ABD ticari bankaları tarafından verilen 29.577 küçük işletme kredisinden oluşan bir örneklem ile mesafe arttıkça kredi temerrüt olasılığının arttığını ve mesafeye bağlı etkiler kontrol edildikten sonra da kredi puanlamanın ortalama olarak daha yüksek temerrüt oranlarıyla eşleştiği sonucuna varmıştır. Mesafenin temerrüt artırıcı etkisi, kredi puanlama süreçlerinde etkileşimin daha az olması ve borçlu ile ilgili daha az bilgi toplanması durumlarının daha fazla kredi onay hatasına yol açması hipotezi ile ilişkilendirilmiştir. Genel olarak kredi puanlamanın temerrüt artırıcı etkisi ise kredi verme süreçlerinin otomatikleştirilmiş doğasının bankaları marjinal olarak daha az kredi itibarına sahip borçlulara kredi vererek kredi çıktısını artırmaya (ölçek ekonomileri) teşvik etmesi (veya diğer yan faydaları elde etmeye teşvik etmesi) hipotezi ile açıklanmaktadır (DeYoung, Glennon & Nigro, 2008).

Türkiye verileri ile yapılan çalışmalardan Çelik, Dalğar, Tekşen ve Sak (2018) 10 ticari bankanın şube yöneticileri ve portföy yöneticileri ile yapılan mülakat neticesinde, banka çalışanlarının genellikle işletme skorlama sistemini faydalı bulduğu ancak bazı durumlarda yetersiz gördükleri yönünde çıkarım yapmıştır.

2. TÜRK BANKACILIK SİSTEMİ KREDİ VE KREDİ TAKİP GELİŞİMİ

Bu bölümde TBS’de 2006-2022 döneminde toplam kredilerin ve KOBİ kredilerinin ve kredi takip oranlarının gelişimi tablo ve grafikler yardımı ile incelenmiştir. Bankacılık Düzenleme Denetleme Kurumu (BDDK) aylık bülten verileri (BDDK, 2023) aracılığı ile temin edilen Türk Bankacılık Sektörü (TBS) 2006-2022 dönemi kredi ve kredi temerrüt (takipteki alacaklar veya donuk krediler) gelişimi Tablo1, Tablo 2 ve Grafik 1 ve Grafik 2 ile sunulmuştur. Tablo 3 ise seçilen bazı değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini içermektedir.

Tablo 1 ve Şekil 1’de görüldüğü üzere TBS 2006-2017 döneminde aktif büyüklüğü bakımında büyümesini sürdürmüştür. Aktifin içinde kredilerin payı 17 yılda ortalama %56 iken son 2 yıl ortalamanın altına düşmüştür. 2009 yılında %47 olan kredi payı 2017 yılına kadar artarak %64’e ulaşmış ancak 2017-2021 döneminde düşme eğilimine girmiştir. Toplam KOBİ kredilerinin (nakit + gayri nakit) toplam krediler içindeki payı incelenen dönemde ortalama %32,5 iken 2012-2014 yılları arası artarak 2014 yılında en yüksek pay olan %34,7’ye ulaştığı ve 2014-2021 arası düştüğü gözlenmiştir. Tüketici kredilerinin (dövizle endeksli tüketici kredileri ve bireysel kredi kartları dahil) toplam krediler içindeki payı ise KOBİ kredi payı gelişimi ile benzer bir gelişme göstermiş ancak tüketici kredileri payındaki düşüş 2012 yılında başlamıştır ve devam etmektedir.

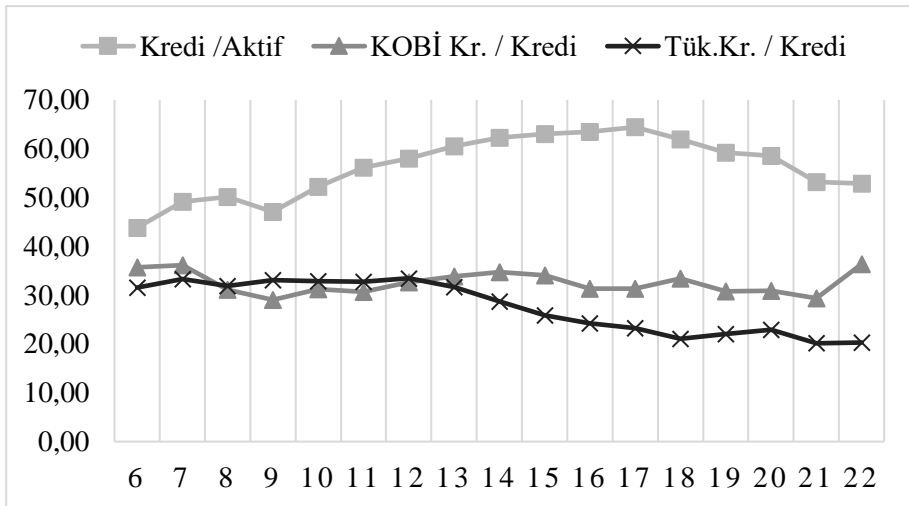
Tablo 2 ve Şekil 2 verilerine göre, TBS’de son 17 yılda kredi takip oranı ortalama 3,46 olmasına rağmen 2008-2009-2010 yıllarında ve 2018-2019-2020 yıllarında bu ortalamanın üzerine çıkmıştır. En yüksek kredi temerrüt oranları ise 2009 global finansal krizi (%5,27) ile 2019 pandemi krizi (%5,36) dönemindedir. Kredi takip ile varlık karlılığı (ROA) arasında -%9 korelasyon olması takip oranı arttıkça bankacılık karlılığının düştüğünü göstermektedir.

Tablo 1. Türk Bankacılık Sektörü, 2006-2022 Dönemi Kredi Gelişimi ve Dağılımı

Yıl	Log (Aktif)	Kredi /Aktif	KOBİ Kr./ Kredi	Tük.Kr. / Kredi
2006	5,70	43,82	35,67	31,55
2007	5,76	49,11	36,14	33,26
2008	5,86	50,16	31,09	31,88
2009	5,92	47,08	29,03	33,08
2010	6,00	52,24	31,24	32,83
2011	6,09	56,08	30,62	32,79
2012	6,14	57,98	32,69	33,46
2013	6,24	60,46	33,85	31,69
2014	6,30	62,21	34,72	28,70
2015	6,37	62,99	34,02	25,92
2016	6,44	63,50	31,35	24,22
2017	6,51	64,41	31,34	23,28
2018	6,59	61,91	33,37	21,06
2019	6,65	59,14	30,82	22,01
2020	6,79	58,57	30,94	22,95
2021	6,96	53,18	29,33	20,13
2022	7,16	52,84	36,35	20,28
Ortalama	6,32	56,22	32,50	27,59

Kaynak: www.bddk.org.tr (BDDK, 2023)

Not: Tablo değerleri BDDK aylık bülten verilerinde milyon TL cinsinden sunulan veriler kullanılarak elde edilmiştir. Log (Aktif): Aktiflerin logaritması. Kredi/Aktif: Krediler / Aktifler. KOBİ Kr./Kredi: Toplam KOBİ Kredileri / Krediler. Tük. Kr./Kredi: Toplam Tüketici Kredileri / Krediler

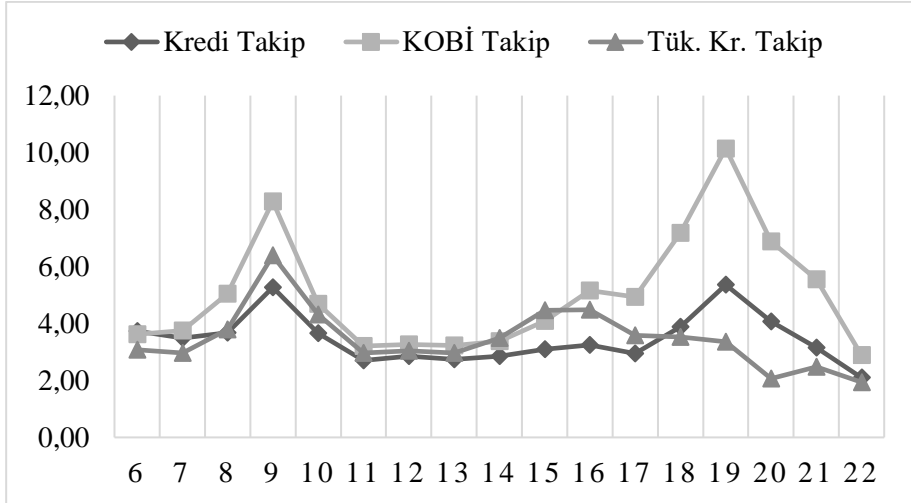
Şekil 1. TBS Kredi Payları

Tablo 2. Türk Bankacılık Sektörü, 2006-2022 Kredi Takip Gelişimi

Yıl	Kredi Takip	KOBİ Takip	Tük.Kr.Takip	ROA
2006	3,74	3,62	3,07	2,27
2007	3,48	3,75	2,97	2,55
2008	3,68	5,04	3,80	1,83
2009	5,27	8,28	6,38	2,42
2010	3,66	4,70	4,30	2,20
2011	2,70	3,20	2,97	1,63
2012	2,86	3,27	3,04	1,72
2013	2,75	3,22	2,96	1,42
2014	2,85	3,38	3,50	1,23
2015	3,09	4,08	4,47	1,11
2016	3,24	5,15	4,49	1,37
2017	2,95	4,94	3,58	1,49
2018	3,87	7,17	3,53	1,40
2019	5,36	10,15	3,36	1,09
2020	4,08	6,89	2,06	0,96
2021	3,15	5,54	2,47	1,01
2022	2,10	2,89	1,94	3,01
Ortalama	3,46	5,02	3,46	1,69

Kaynak: www.bddk.org.tr (BDDK, 2023)

Not: Kredi Takip: Takipteki Alacaklar (Brüt) / Toplam Nakdi Krediler. KOBİ Takip: KOBİ Kredileri Takipteki Krediler / KOBİ Nakdi Krediler. Tük. Kr. Takip: Takipteki Tüketici Kredileri / Tüketici Kredileri. ROA (varlık karlılığı) : Dönem Karı (Zararı) / Aktifler

Tablo 3. Seçilen Değişkenler Arasında Korelasyon İlişkisi

Değişken 1	Değişken 2	Korelasyon Katsayısı
Kredi Takip	ROA	-0,09
KOBİ Takip	ROA	-0,31
KOBİ Takip	KOBİ Kredi / Kredi	-0,58

Kaynak: www.bddk.org.tr (BDDK, 2023)

Not: Kredi Takip: Takipteki Alacaklar (Brüt) / Toplam Nakdi Krediler. KOBİ Takip: KOBİ Kredileri Takipteki Krediler / KOBİ Nakdi Krediler. KOBİ Kredi / Kredi: Toplam KOBİ Kredileri / Krediler. ROA (varlık karlılığı) : Dönem Karı (Zararı) / Aktifler

Son 17 yılda TBS kredi portföyünde kredi riski en yüksek grup KOBİ kredileridir. KOBİ kredi takip oranları hemen hemen her dönem toplam kredi takip oranlarının ve tüketici kredisi takip oranlarının üzerinde gerçekleşmiştir. 2009 finansal krizi ile 2019 pandemi kaynaklı ekonomik durgunluk dönemlerinde KOBİ kredi takip oranları ile toplam kredilerin takip oranı arasındaki fark açılmıştır. 2016 dan itibaren tüketici kredisi takip oranları azalma eğiliminde iken KOBİ kredi takip oranları 2016-2019 dönemi yüksek artış hızı ile artmaya devam etmiştir.

KOBİ kredilerinin toplam krediler içindeki payı 2012 yılında artmaya başlamış, 2014 yılında maksimum oran olarak yaklaşık %35'e varmış ancak 2014 yılından itibaren bu oran azalmıştır. 2014 yılında KOBİ kredi takip oranlarında da hızlı artış yaşanmış ve 2019 yılında KOBİ kredi takip oranı yaklaşık %10'a ulaşmıştır. 2014 yılından itibaren KOBİ takip oranının artması ile düşen KOBİ kredi payı arasında ilişki olduğu düşünülmüştür. KOBİ kredi takip oranı ile KOBİ kredilerin toplam krediler içindeki payı değişkenleri arasında -%58 korelasyon (Tablo 3 ile verilen) bulunması bu ilişkiyi doğrular niteliktedir. Bir başka ifade ile KOBİ kredilerde artan takip oranları TBS'de KOBİ kredi arzını düşürmüştür. Tablo 3 ile verilen bazı değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisine göre KOBİ kredi takip oranı artışının TBS varlık karlılığını düşürücü etkisinin (-%31 korelasyon), toplam kredi takip kredilerinin ROA üzerindeki etkisinden (-%9 korelasyon) şiddetli olduğu görülmektedir.

Basel II, riske duyarlı sermaye yeterlilik düzeyini etkileyen kredi riskinin ölçümüne bir takım düzenlemeler getirmiştir. Türkiye’de 2012 yılında yürürlüğe giren Basel II ile TBS’de küçük işletme kredi değerliliği işletmelere atanan kredi notuna göre belirlenmeye başlamıştır. Kredi puanlamanın çeşitli avantajlarına rağmen kredi riskini artırıcı yönleri de (2.4. bölümde belirtilen) bulunmaktadır. TBS bankaları genellikle kredi skorlamada içsel derecelendirme modellerini tercih etmektedir ve son dönemlerde yapılan bazı çalışmalara içsel skorlama yöntemlerinin performansının düşmeye başladığı görüşü hakim olmuştur.

TBS’de KOBİ kredilerinde takip oranı artışı ve ilişkili olarak KOBİ kredi payının azalmasına etki eden çeşitli ekonomik ve finansal faktörler bulunmasına rağmen bu çalışmada KOBİ puanlamanın etkisi üzerinde durulmuştur. TBS kredi payları ve kredi takip oran gelişimi ile Basel II’nin etkileri birlikte değerlendirildiğinde KOBİ kredi puanlama yönteminin kredi riskini ölçmede performansının yetersiz olabileceği sonucuna varılmıştır.

SONUÇ

KOBİ’lerin bir yandan ekonomiye ve finansal sistem kârlılığına önemli ölçüde katkı sağlarken öte yandan taşıdıkları riskler nedeniyle banka kredisine erişimde büyük şirketlere göre dezavantajlı olmaları, KOBİ’lerin finansal ve finansal olmayan göstergelerini kullanan birçok temerrüt tahmin modeli önerilmesine yol açmıştır (Luo, Hsu & Xu, 2020, 1). Basel II düzenlemeleri ile de kullanımı yaygınlaşan kredi puanlama, istatistik temelli bir kredi geri ödeme performansının değerlendirilmesi aracıdır.

Kredi puanlamanın kredi verenler açısından maliyet, zaman ve emek tasarrufu, kredi kullananlar açısından krediye erişim, hız ve rekabet artırıcı yönleri gibi çeşitli avantajları bulunmaktadır. Buna karşılık skorlama modellerinin kredi riskini tahmin performansını azaltan bir takım yönleri bulunmaktadır. Mevcut çalışmalarda kredi

skorlama; riskli borç alanlarla eşleştirilmesi, taraflar arasındaki ilişkiyi azaltması, kredi talep eden firmaya ve krediye özel riskleri göz ardı etmesi ve orta düzeyli skorlarda etkinliğinin düşük olması...v.b. açılardan eleştirilmektedir. Yanı sıra son yıllarda bankaların içsel skorlama metodlarının temerrüt tahmin performansının kıyaslanan yöntemlerden daha düşük olduğunu ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmada kredi puanlamanın kredi performansına etkileri teorik olarak incelenmiş ve kredi skorlamanın kredi riskini artırıcı yönleri ile KOBİ kredi takip oranları ilişkisi Türk Bankacılık Sisteminin (TBS) 2006-2022 dönemi kapsamında değerlendirilmiştir. Basel II kriterleri gereği TBS 2012 yılından itibaren KOBİ'lere kredi puanına göre kredi tahsisine başlamıştır. Aynı dönemlerde KOBİ kredi payı ve takip oranları da artmaya başlamış ve 2012 yılından itibaren KOBİ kredi takip oranları toplam kredi takip oranlarının ortalama olarak %2 puan üzerinde gerçekleşmiştir. Bu durum kredi skorlamanın KOBİ kredi riskini ölçmede performansını değerlendirmeyi değerli hale getirmektedir.

TBS kredi ve kredi takip gelişimi ile Basel II'nin küçük işletme skorlamayı artırıcı yönde düzenlemeleri bir arada değerlendirilerek şu çıkarımlar yapılabilir. TBS'de 2012 yılından itibaren kullanımı artan küçük işletme kredi puanlamasının sağladığı avantajlar ile ilk yıllarda KOBİ kredilerinde artışa neden olduğu düşünülmüştür. Ancak kredi skorlama yöntemi ile tahsis edilen KOBİ kredilerin geri ödenme performansının görülmeye başlandığı ilerleyen yıllarda, özellikle 2014 yılından itibaren KOBİ kredi takip oranları artmış ve KOBİ kredi arzı azalmıştır denilebilir.

KOBİ takip oranlarının bankacılık varlık karlılığını düşürücü etkisi dikkate alınırsa küçük işletme puanlama yönteminin kredi riski ölçme performansının daha detaylı analiz edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdou, H., El-Masry, A. & Pointon, J. (2007). On the Applicability of Credit Scoring Models in Egyptian Banks. *Banks and Bank Systems*, 2, 4-20.
- Agarwal, S. & Hauswald, R. (2010). Distance and Private Information in Lending. *The Review of Financial Studies*, 23 (7), 2757-2788.
- Akkoç, S. (2012). An Empirical Comparison of Conventional Techniques, Neural Networks and The Three Stage Hybrid Adaptive Neuro Fuzzy Inference System (ANFIS) Model For Credit Scoring Analysis: The Case of Turkish Credit Card Data. *European Journal of Operational Research*, 222 (1), 168-178. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2012.04.009>.
- Aslan Külahi, E., Tiryaki, G. & Yılmaz, A. (2013). Türkiye’de Basel I, II ve III Kurallarına Uyum Süreci, Öneri, 10 (40), 185-200. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruoneri/issue/17901/187832>
- Atalar, M. & Şahin, N.K. (2013). Kredi Tahsisinde Rating Yönteminin Sorunlu Krediyeye Etkisi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (30), 89-113.
- ATO (Ankara Ticaret Odası) (2007). Basel II KOBİ’lerin Kredi Riski ve Derecelendirilmesi. Ankara Ticaret Odası. Ankara: Yorum Basın Yayın Sanayii Ltd.Şti.http://www.atonet.org.tr/yeni/files/_files/ozel_ihtisas_komisyonlari/files/ato_basel.pdf-matbaa.pdf adresinden 15.04.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Avery, R.B., Brevoort, K.P. & Canner, G.B. (2009). Credit Scoring and Its Effects on the Availability and Affordability of Credit. *The Journal of Consumer Affairs*, 43 (3), 516-537.
- Avery, R.B., Calem, P.S. & Canner, G.B. (2004). Consumer Credit Scoring: Do Situational Circumstances Matter?, *Journal of Banking & Finance*, 28 (4), 835-856.
- Banasiak, M. & O’Hare, E. (2001). Credit Scoring: Behavior Scoring. *Business Credit*, 103 (3), 52 -55.
- BCBS (Basel Committee on Banking Supervision). (2004). International convergence of capital measurement and capital standards, A revised framework. Switzerland. Bank for International Settlement Press, Communications, Basel, <http://www.bis.org/publ/bcbs107.pdf> adresinden 15.04.2015 tarihinde erişim sağlanmıştır.

- BDDK (2023). <https://www.bddk.org.tr/bultenaylik,https://www.bddk.org.tr/BultenAylık/tr/Home/Gelismis>
- Beck, T. & Demirgüç-Kunt, A. (2006). Small and Medium-Size Enterprises: Access to Finance as a Growth Constraint. *Journal of Banking & Finance*, 30, 2931-2943.
- Beck, T. , Demirgüç-Kunt, A. & Maksimovic, V. (2008). Financing Patterns Around the World: Are Small Firms different?. *Journal of Financial Economics*, 89 (3), 467- 487.
- Beck T, Demirgüç-Kunt A.&, Peria, M.S.M. (2011). Bank Financing for SMEs: Evidence Across Countries and Bank Ownership Types. *Journal of Financial Services Reserarch*, 39, 35-54.
- BEEPS (Business Environment and Enterprise Performance Survey (2023). <https://www.enterprisesurveys.org/en/enterprisesurveys>
- Berger, A.N., Cowan, A.M. & Frame, W.S. (2011) The Surprising Use of Credit Scoring in Small Business Lending by Community Banks and the Attendant Effects on Credit Availability, Risk, and Profitability. *Journal of Financial Services Research*, 39, 1–17. <https://doi.org/10.1007/s10693-010-0088-1>
- Berger, A. N., Frame, W. S. & Miller, N.H. (2005). Credit Scoring and the Availability, Price, and Risk of Small Business Credi. *Journal of Money, Credit , Banking*, 37 (2), 191-222.
- Berger A.N., Klapper F.L. & Udell, G.F. (2001). The Ability of Banks to Lend to Informationally Opaque Small Business. *Journal of Banking & Finance*, 25, 2127- 2167.
- Berger, A.N. & Udell, G.F.(1995). Relationship Lending and Lines of Credit in Small Firm Finance. *Journal of Business*, 68 (3), 351-381.
- Berger, A.N. & Udell, G.F. (2002). Small Business Credit Availability And Relationship Lending: The Importance of Bank Organisational Structure. *The Economic Journal*, 112, 32-53.
- Berger, A.N. & Udell, G.F. (2006). A More Complete Conceptual Framework for SME Finance. *Journal of Banking & Finance*, 30, 2945-2966.
- Çelik, M., Dalğar, H., Tekşen, Ö. & Sak, A. F. (2018). Kobilerin Kredilendirilme Kararlarında Kredi Skorlama Modellerinin Kullanımı Üzerine Bir Araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (3), 934-953. DOI: 10.30798/makuiibf.422139
- DeYoung, R., Glennon, D. & Nigro, P. (2008). Borrower–Lender Distance, Credit Scoring, and Loan Performance: Evidence from

- Informational-Opaque Small Business Borrowers. *Journal of Financial Intermediation*, 17, 113-143.
- Dong, Y. & Men, C. (2014). SME Financing in Emerging Markets: Firm Characteristics, Banking Structure and Institutions. *Emerging Markets Finance, Trade*, 50 (1), 120 -149.
- Emel, A.B., Oral, M., Reisman, A. & Yolalan, R. (2003). A Credit Scoring Approach for the Commercial Banking Sector. *Socio-Economic Planning Sciences*, 37, 103–123.
- Feldman, R. (1997). Small Business Loans, Small Banks and a Big Change in Technology Called Credit Scoring. Federal Reserve Bank of Minneapolis. Region 10453369, 11 (3), 19-25.
- Frame, W.S. , Padhi, M. & Woosley, L. (2001). The Effect of Credit Scoring on Small Business Lending in Low- and Moderate-Income Areas. Working Paper Series Federal Reserve Bank of Atlanta, April, 2001 (6), 1-26.
- Frame, W.S. , Padhi, M. & Woosley, L. (2004). Credit Scoring and the Availability of Small Business Credit Lending in Low- and Moderate-Income Areas. *Financial Review*, 39, 34-54.
- Frame, W.S., Srinivasan, A. & Woosley, L. (2001). The Effect of Credit Scoring on Small-Business Lending. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 33 (3), 813-825.
- Frame, W. S. & White, L.J. (2004). Empirical Studies of Financial Innovation: Lots of Talk, Little Action?. *Journal of Economic Literature*, 42 (1), 116-144.
- Giannopoulos, V. (2018). The Effectiveness of Artificial Credit Scoring Models in Predicting NPLs using Micro Accounting Data. *Journal of Accounting & Marketing*, 7 (4), 303. doi: 10.4172/2168-9601.1000303
- Glassman, C.A. & Wilkins, H.M. (1997). Credit Scoring: Probabilities and Pitfalls. *Journal of Retail Banking Services*, 19 (2), 53-56.
- İç, Y.T. & Yurdakul, M. (2010). Development of a Quick Credibility Scoring Decision Support System Using Fuzzy TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 37 (1), <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2009.05.038>.
- Kayalı, N. & Çümen, A. (2011). Basel II Sürecinde Kredi Derecelendirme ve Bir Tekstil İşletmesinde Uygulaması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 18 (2), 115-126. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/issue/13695/165749>

- Kil, K, Ciukaj, R. & Chrzanowska, J. (2021). Scoring Models and Credit Risk: The Case of Cooperative Banks in Poland. *Risks* 9, 132. <https://doi.org/10.3390/risks9070132>
- KOSGEB (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı) (2023). <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/8807/kobi-tanimi-guncellendi>
- Louzada F., Ferreira-Silva P. & Diniz, C. (2012). On the Impact of Disproportional Samples in Credit Scoring Models: An Application to a Brazilian Bank data. *Expert systems with Applications* 39, 8071-8078.
- Luo, Z.; Hsu, P.& Xu, N. (2020). SME Default Prediction Framework with the Effective Use of External Public Credit Data. *Sustainability*, 12, 7575. <https://doi.org/10.3390/su12187575>
- Popov, A. & Udell, G.F. (2012). Cross-border Banking, Credit Access, and The Financial Crisis. *Journal of International Economics*, 87, 147-161.
- Riwayati, H.E., Aviliani, A. & Prastika, F.Y. (2022). The Implementation of Credit Scoring in Order to Analyze the Importance of Non Performing Loans on Peer To Peer Lending towards Credit Distribution for Micro, Small and Medium Enterprises. *International Business and Accounting Research Journal*, 6 (2), DOI: <http://dx.doi.org/10.35474/ibarj.v6i2.248>
- Saygılı, E., Saygılı, A.T. & Isık, G. (2019). An Analysis of Factors Affecting Credit Scoring Performance in SMEs. *Ege Academic Review*, 19 (2), 159-171. DOI: 10.21121/eab.526093
- Şahin, A. (2017). İlişkiye Dayalı ve Finansal Tabloya Dayalı Banka Borç Verme Yöntemlerinin KOBİ Kredilerine Etkisi: BEEPS Türkiye Verileri ile Bir İnceleme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 54 (630), 9-24. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fpeyd>
- TBB (2004). Risk Yönetimi ve Basel II'nin KOBİ'lere Etkileri. Türkiye Bankalar Birliği, Yayın No: 228
- Vicente, S. (2011). Credit Scores and Relationship Lending. Job Market Paper, http://econ.as.nyu.edu/docs/IO/22169/Vicente_11282011.pdf nadirinden 25.12.2014 tarihinde edinilmiştir.

BÖLÜM 4

BÜYÜME SÜRECİNDE YAPISAL DEĞİŞİMİN ROLÜ: AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NDEN KANITLAR

Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİR¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433176>

¹ Şırnak Üniversitesi, Silopi Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Şırnak, Türkiye. ORCID ID: 0000-0001-8421-0619, omerdemir@sirnak.edu.tr.

1. GİRİŞ

Avrasya ekonomilerinin büyüme sürecinde yapısal değişimin rolü üzerine büyük bir ilgi vardır. Bir ekonominin sektörleri değiştiğinde, örneğin tarım yerini sanayi veya hizmetlere bıraktığında, bu yapısal değişim veya yapısal dönüşüm olarak adlandırılmaktadır. Bu değişim sıklıkla ekonomik büyümeyle bağlantılıdır ve bir dizi ekonomik sektör üzerinde önemli etkileri olabilmektedir. Çeşitli durumlarda yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantı çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Ekonomik kalkınma, bölgesel gelir yakınsaması, toplam verimlilikteki eğilimler, çalışılan saatler, iş döngüleri ve ücret eşitsizliği gibi konularda yapısal değişimin önemi Herrendorf vd. (2014) tarafından vurgulanmıştır. Buna göre, yapısal değişimin stilize gerçeklerini yakalama ve geleneksel büyüme modelinin çok sektörlü uzantılarının bunu yapıp yapamayacağını belirleme ihtiyacı ortaya konulmuştur. Örneğin, askeri ekonominin potansiyel ekonomik etkilerine ilişkin endişeler Avrasya geçiş ekonomileriyle ilgili olarak gündeme getirilmiştir (Rudy, 2022). Rudy (2022), bölgedeki askeri ekonomiye genel bakışı vurgulamakta ve askeri ekonomi göstergeleri ile ekonomik büyümenin her iki yönde de nasıl ilişkili olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, ekonomik büyüme bu değişkenler üzerinde negatif bir etkiye sahipken, askeri harcamaların ve silahlı kuvvetlerin bazı ülkelerde büyüme üzerinde faydalı bir etkiye sahip olabileceğini ima etmektedir. Yapısal dönüşümü ve ekonomik genişlemeyi destekleyebilecek bir diğer unsur da doğrudan yabancı yatırımlardır. Mühlen & Escobar (2019), doğrudan yabancı yatırımların (DYY) yapısal dönüşümü nasıl etkilediğini incelemek için Meksika'yı bir vaka çalışması olarak kullanmaktadır. Bu kapsamda araştırmacılar yapısal değişimin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini incelemişler ve bunun araştırmaları ile oldukça ilgili olduğunu keşfetmişlerdir. Diğer araştırmalar da ekonomik yapının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini incelemiştir. Örneğin, Ahmadov (2022) tarafından yapılan

ve 39 ülkede ekonomik yapının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmaya göre, teknolojik olarak en gelişmiş sanayinin genişlemesi, daha yüksek ekonomik büyüme oranlarının birincil itici gücüdür. Bu kanıta göre, kaynakların düşük katma değerli sektörlerden daha yüksek katma değerli sektörler için yeniden tahsisi ekonomik büyümenin temel itici gücü olmayabilir. Finansal risklerin Türkiye ve Avrasya ekonomilerinin reel büyümesini nasıl etkilediği konusunda da araştırmalar yapılmıştır. Buna göre, bir ülkenin ekonomisinin ve dış ticaretinin birbirine ne derece bağımlı olduğu, küresel ve ekonomik krizlerin o ülkeyi nasıl etkilediğini belirlemektedir. Reel ekonomik büyümeyi etkileyen önemli değişkenler arasında döviz kurları, faiz oranları ve tüketici fiyat endeksleri yer almaktadır. Yapısal reformun Hindistan bağlamında büyümeyi teşvik ettiği gösterilmiştir (Thind & Singh, 2018). Yapısal değişim ve büyüme arasındaki korelasyon, sanayi çıktısının payındaki artışın sıklıkla kişi başına düşen gelirdeki artışla aynı zamana denk gelmesiyle vurgulanmaktadır. Önemli bir bölgesel örgüt olan Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), yerel ekonomilerin potansiyelini en üst düzeye çıkarmak amacıyla kurulmuştur (Komov vd., 2021). AEB, üye ülkelerin çeşitli ekonomik büyüme yörüngeleri arasında sinerji ve denge sağlamayı amaçlamaktadır. Sağlam bir dış ekonomi politikası sağlamak amacıyla, ulaştırma, lojistik ve projeler gibi sektörlerde iş birliğinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Sonuç olarak, yapısal değişimin Avrasya ekonomilerinin gelişimi üzerindeki etkisi karmaşık ve çok boyutlu bir konudur. Yapısal değişim ile ekonomik büyümenin ücret eşitsizliği, verimlilikteki değişimler ve bölgesel gelir yakınsaması gibi bir dizi özelliği arasındaki bağlantının analiz edilmesini gerektirir. Yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, askeri ekonominin genişlemesi, doğrudan yabancı yatırımlar, finansal riskler ve ekonominin yapısı gibi bir dizi değişkenden etkilenebilir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir: Yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıya ilişkin ampirik

literatür Bölüm 2'de kısaca gözden geçirilmiştir. Değişkenler, veri kaynağı, ampirik modelden oluşan metodoloji Bölüm 3'te açıklanmaktadır. Ampirik tahmin sonuçları Bölüm 4'te sunulmakta ve tartışılmakta, sonuç ve politika önerileri ise Bölüm 5'te yer almaktadır.

2. LİTERATÜR

Bir ekonomide işgücü, sermaye ve teknoloji gibi kaynakların bir sektörden diğerine yeniden tahsis edilmesi süreci yapısal değişim olarak tanımlanmaktadır. Yapısal değişim, ekonomik kalkınmanın önemli bir bileşenidir ve kaynakların daha verimli ve etkin kullanımını teşvik ettiği için büyümeyi körükleme kabiliyetine sahiptir (Thind & Singh, 2018). Literatürde yapısal değişim ve ekonomik büyüme ilişkisinin yapısı kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, çeşitli koşullarda yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Örneğin, Sbia vd. (2017), Birleşik Arap Emirlikleri'nde kentleşme, finansal kalkınma, ekonomik büyüme ve elektrik kullanımı arasındaki bağlantıları incelemiştir. Araştırmaları, ekonomik büyüme ile elektrik kullanımı arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu göstermiş ve bu ikisi arasındaki karşılıklı bağımlılığı ortaya koymuştur. Ayrıca araştırmacılar, ekonomik büyüme ve elektrik kullanımı arasında her iki yönde de nedensel bir ilişki keşfetmişlerdir. Li vd. (2019), Kore imalat sektörünün girdi bazlı büyümeden verimlilik bazlı büyümeye geçişini incelemiştir. Araştırmacılar, 1990'larda yapısal bir kırılma yaşandığını ve bunu takiben verimliliğin ekonomik büyüme için girdi artışlarından daha önemli hale geldiğini keşfetmiştir. Ayrıca, verimlilik ve küresel ticaret arasındaki ilişkide de önemli bir değişim olduğunu fark etmişlerdir. Brezilya ve Kore Cumhuriyeti'nde ekonomik karmaşıklık ve ekonomik ilerleme arasındaki bağlantıyı incelemek için Britto vd. (2019) ürün uzayı tekniğini uygulamıştır. Kore Cumhuriyeti'nin daha sofistike, teknolojik olarak gelişmiş mallarda erken uzmanlaşmasının bir sonucu olarak Brezilya'dan daha hızlı büyüdüğünü keşfetmişlerdir. Ayrıca, her

bir ülkenin küresel iş bölümündeki konumunun nasıl önemli ölçüde değiştiğini vurgulamışlardır. Hindistan'ın büyük eyaletlerinde yapısal değişim ve büyüme arasındaki ilişki Thind & Singh (2018) tarafından araştırılmıştır. İncelenen tüm eyaletlerde olumlu yapısal değişim yaşanmış, ancak sektör içi değişimlerin büyümeyi teşvik etmede yapısal değişimden daha önemli olduğu görülmüştür. Bunun istisnası, yapısal reformun kalkınmayı daha fazla desteklediği Maharashtra olmuştur. Erumban vd. (2019) göre, 1980'den 2011'e kadar Hindistan'ın toplam verimlilik artışı, çalışanların daha iyi verimliliğe sahip sektörlere göç etmesiyle pozitif yapısal değişimler yaşamıştır. Ancak dinamik yeniden tahsis etkileri görülmemiştir. 1990'lardaki piyasa yanlısı reformlar sektörler arasında sermaye dağılımını artırmıştır, ancak inşaat ve hizmet sektörlerinde üretkenlik geliştirme potansiyeli sınırlıdır ve istihdam artışı durgunlaşmaktadır. Liu (2022) DYY'nin Çin'deki yerel yapısal değişim ve beşerî sermayenin gelişimi üzerindeki etkisini incelemiştir. Doğrudan yabancı imalat yatırımlarının girişinin kentsel değişimi ve beşerî sermaye birikimini büyük ölçüde hızlandırdığı sonucuna varmıştır. Uluslararası piyasaların büyümesi fazla işgücünü çekmiş ve lise ve üniversitelere kayıtları artırmıştır. Piyasa odaklı doğrudan yabancı yatırımlar üniversiteye kayıt üzerinde daha büyük bir etkiye sahipken, ihracat odaklı doğrudan yabancı yatırımlar yapısal dönüşüm üzerinde faydalı bir etkiye sahiptir. Nas vd. (2023), Chenery'nin faktör ayrıştırma yöntemini kullanarak 1995-2015 yılları arasında Türkiye ekonomisi ve imalat sanayindeki büyüme beklentilerini araştırmıştır. Sonuçlar, çıktı gelişiminin esas olarak nihai yurt içi talebe duyarlı olduğunu göstermektedir. İç talep ve çıktı gelişimi arasındaki bağ 2001'den 2008'e kadar zayıflamış, ancak sonraki dönemlerde toparlanma meydana gelmiştir. İhracat genişlemesine dayalı çıktı büyümesi imalat sanayinde daha yaygın olmuştur. İç talebin derinleşmesini teşvik etmek için politikalar gelir, talep ve ürün çeşitliliğini artırmaya ve yoksulluğu azaltmaya odaklanmalıdır.

Sonuç olarak, literatür taraması kapsamında incelenen bu çalışmalar yapısal değişim ve ekonomik büyümenin çeşitli koşullarda nasıl etkileşim içinde olduğuna dair aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Dahası bu çalışmalar, yapısal değişim dinamiklerini ve bunun ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerini anlamının önemini vurgulamaktadırlar. Bu çalışmalardan elde edin genel sonuçlar, yapısal değişimin ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlayabileceğini, ancak bu ilişkinin kesin doğasının incelenen ülkeye veya bölgeye göre farklılık gösterebileceğini ima etmektedir.

3. METODOLOJİ

Bu çalışma fiziki sermaye, beşerî sermaye, dijitalleşme, yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli dinamik ilişkiyi incelemektedir. Bu bağlamda, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üyesi ülkelerin (Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya) 2000-2018 dönemine ait panel verileri üzerinde ekonometrik analizler gerçekleştirilmiştir. Ampirik modelin ilk formu aşağıdaki gibidir:

$$GDP_{it} = f(CAP_{it}, HCI_{it}, STC_{it}, DIG_{it}) \quad [1]$$

Burada GDP sabit 2015 ABD Doları cinsinden ölçülen kişi başına reel gayrisafi yurtiçi hasıla, CAP GSYH'nin yüzdesi olarak sabit gayrisafi sermaye oluşumu, HCI doğurganlığa dayalı beşerî sermaye endeksi, STC yapısal değişim endeksi, DIG bilgi ve iletişime dayalı dijitalleşme endeksidir. Ekonomik büyüme verileri Dünya Bankası-Word Development Indicators (WB-WDI) veri tabanından toplanmıştır. Çalışmada kullanılan diğer tüm veriler Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) veri tabanından derlenmiştir.

Ampirik modelin ilk formu aşağıdaki gibi doğal logaritmik bir denkleme dönüştürülür:

$$\ln GDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln CAP_{it} + \beta_2 \ln HCX_{it} + \beta_3 \ln SCX_{it} + \beta_4 \ln DIG_{it} + \mu_{it} \quad [2]$$

Burada β katsayıları, i zaman dilimini, t yatay kesiti ve μ_{it} hata terimini ifade etmektedir.

Tablo 1, çalışmada kullanılan değişkenleri, kısa tanımlarını, birimlerini ve veri kaynaklarını özetlemektedir.

Tablo 1: Değişkenler ve Veri Kaynakları

Değişken	Sembol	Ölçüm	Kaynak
Ekonomik Büyüme	lnGDP	Kişi başına reel GSYH, sabit 2015 ABD doları	WB-WDI
Fiziksel Sermaye	lnCAP	Gayri safi sabit sermaye oluşumu, % GSYH	UNCTAD
Beşerî Sermaye	lnHCI	Doğurganlık oranına dayalı beşerî sermaye endeksi	UNCTAD
Yapısal Değişim	lnSTC	Yapısal değişim endeksi	UNCTAD
Dijitalleşme	lnDIG	Bilgi ve iletişim teknolojileri endeksi	UNCTAD

Ampirik analiz ön testlerle başlamaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak tanımlayıcı istatistikler üretilmektedir. İkinci olarak yatay kesit bağımlılık testleri gerçekleştirilmektedir. Üçüncü olarak, birim kök testi uygulanmıştır. Dördüncü olarak, dinamik modelin optimal gecikme uzunluğu belirlenmektedir. Son olarak, ekonometrik modelin uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir.

Paneldeki seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığını belirlemek için Breusch ve Pagan (1980) LM ve CDLM testi, Pesaran (2004) CD testi ve Pesaran ve diğerleri (2008) LMadj testi uygulanmıştır. Durağanlık testi için Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CIPS birim kök testi kullanılmıştır, çünkü bu test yatay kesitler arasındaki bağımlılığı dikkate almaktadır. Son olarak, dinamik modelin optimal gecikme uzunluğu VAR analizi ile belirlenmiştir.

Bu çalışmada doğrusal panel ARDL/PMG yöntemi, fiziki sermaye, beşerî sermaye, dijitalleşme, yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi belirlemek için kullanılmaktadır. Pesaran vd. (1999) takiben, modelin panel ARDL formu aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln GDP_{it} = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \lambda_i \Delta \ln GDP_{it-i} + \sum_{i=1}^{q1} \delta_{1i} \Delta \ln CAP_{it-i} + \\ & \sum_{i=1}^{q2} \delta_{2i} \Delta \ln HCl_{it-i} + \sum_{i=1}^{q3} \delta_{3i} \Delta \ln STC_{it-i} + \sum_{i=1}^{q4} \delta_{4i} \Delta \ln DIG_{it-i} + \\ & \beta_1 \ln GDP_{it-1} + \beta_2 \ln CAP_{it-1} + \beta_3 \ln HCl_{it-1} + \beta_4 \ln STC_{it-1} + \\ & \beta_5 \ln DIG_{it-1} + \varepsilon_{1it} \quad [3] \end{aligned}$$

Eşitlik (3)'te uzun dönem katsayıları $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ ve β_5 iken, kısa dönem katsayıları are $\lambda_i, \delta_{1i}, \delta_{2i}, \delta_{3i}$, and δ_{4i} 'dir. Eğer eşbütünleşme sağlanmışsa, panel hata düzeltme modeli aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln GDP_{it} = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \lambda_i \Delta \ln GDP_{it-i} + \sum_{i=1}^{q1} \delta_{1i} \Delta \ln CAP_{it-i} + \\ & \sum_{i=1}^{q2} \delta_{2i} \Delta \ln HCl_{it-i} + \sum_{i=1}^{q3} \delta_{3i} \Delta \ln STC_{it-i} + \sum_{i=1}^{q4} \delta_{4i} \Delta \ln DIG_{it-i} + \\ & \theta ECM_{it-1} + \varepsilon_{1it} \quad [4] \end{aligned}$$

Eşitlik 4'te ECM_{it-1} panel ARDL'nin hata düzeltme kısmını ve uzun dönem dengesine uyum hızını temsil etmektedir. Bu nedenle, ekonomik büyüme ve açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir denge için θ 'nın negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenmektedir.

4. BULGULAR

Bu çalışma, Avrasya ekonomilerindeki büyüme sürecinde yapısal değişimin rolüne odaklanmaktadır. Bu amaçla, geniş sermaye tanımına dayalı Cobb-Douglas tipi bir üretim fonksiyonu ile temsil edilen bir içsel büyüme modelinden ilhamla, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üye ülkeleri (Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya) örneklemini üzerinden 2000-2018 dönemi için fiziki sermaye, beşerî

sermaye, dijitalleşme, yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal dinamik ilişki ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

Tanımlayıcı istatistikler ampirik analizimizin ilk adımını oluşturmaktadır. Tanımlayıcı istatistikler, çalışmada kullanılan verilerin dağılımını ve değişkenliğini göstermesi açısından önemlidir. Tablo 2 istatistiklerin bir özetini temsil etmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sap.	Maksimum	Minimum
lnGDP	95	9.229	0.781	10.276	7.666
lnCAP	95	3.191	0.234	3.684	2.626
lnHCI	95	3.873	0.115	4.106	3.725
lnSTC	95	2.951	0.102	3.121	2.758
lnDIG	95	2.187	0.495	3.093	1.282

Tablo 2'de görüldüğü gibi, lnGDP, lnCAP, lnHCI, lnSTC ve lnDIG'in ortalamaları sırasıyla 9.229, 3.191, 3.873, 2.951 ve 2.187'dir.

Ampirik analizin ikinci aşaması yatay kesit bağımlılığı testlerinden oluşmaktadır. Tablo 3 CD test sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3: Yatay-Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Test	lnGDP	lnCAP	lnHCI	lnSTC	lnDIG
LM	174.630 (0.000)	47.717 (0.000)	96.329 (0.000)	18.439 (0.048)	184.269 (0.000)
CD _{LM}	36.812 (0.000)	8.433 (0.000)	19.303 (0.000)	1.887 (0.059)	38.967 (0.000)
LM _{adj}	36.673 (0.000)	8.295 (0.000)	19.164 (0.000)	1.748 (0.080)	38.828 (0.000)
CD	13.205 (0.000)	5.580 (0.000)	9.561 (0.000)	-0.777 (0.437)	13.573 (0.000)

Tablo 3 seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğunu göstermektedir. Buna göre, örneklemdaki ülkelerden herhangi birinde meydana gelen bir şok diğer ülkeleri de etkileyebilir. Bu sonuca

dayanarak analiz üçüncü aşama olan CIPS yani ikinci nesil birim kök testleri ile devam etmektedir.

Tablo 4: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Deterministik	Düzeyde		Birinci Farkta	
		t-ist.	p-değ.	t-ist.	p-değ.
lnGDP	Sabit	-1.339	≥ 0.10	-3.541	< 0.01
	Sabit + Trend	-2.626	≥ 0.10	-3.582	< 0.01
lnCAP	Sabit	-1.938	≥ 0.10	-3.339	< 0.01
	Sabit + Trend	-3.205	< 0.01	-2.921	< 0.05
lnHCI	Sabit	-2.683	< 0.01	-2.586	≥ 0.10
	Sabit + Trend	-4.011	< 0.01	-4.025	< 0.01
lnSTC	Sabit	-1.980	≥ 0.10	-2.551	≥ 0.10
	Sabit + Trend	-4.011	< 0.01	-4.025	< 0.01
lnDIG	Sabit	-1.928	≥ 0.10	-2.541	≥ 0.10
	Sabit + Trend	-3.536	< 0.01	-3.233	< 0.01

Tablo 4, CIPS test sonucunu göstermektedir. Buna göre, bütünleşme derecesi açısından bağımlı değişken I(1)'dir ve bağımsız değişkenler I(0) ile I(1) arasında değişmektedir. Başka bir deyişle, CIPS testinin bulguları lnGDP'nin I(1)'e entegre olduğunu göstermektedir. Değişkenlerin hiçbiri CIPS birim kök testini 1'den büyük bir bütünleşme mertebesi ile geçememekte, bu da panel ARDL yönteminin uygulanabilirliğini doğrulamaktadır. Ampirik analizimizin dördüncü adımında, dinamik modelin optimal gecikme uzunluğu VAR analizi ile belirlenmiştir. Optimal gecikme uzunluğunu belirlemek için AIC bilgi kriteri kullanılmıştır. Buna göre optimal gecikme uzunluğu "2" olarak belirlenmiştir.

Ampirik analizimizin beşinci adımında, kısa ve uzun dönem katsayılarını tahmin ediyoruz.

Tablo 5: Panel ARDL/PMG Tahmin Sonuçları

Uzun Dönem Dinamikleri				
Bağımlı Değişken: lnGDP				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İst.	Olasılık
lnCAP	0.266	0.007	35.320	0.000
lnHCI	0.017	0.089	0.200	0.842
lnSCI	0.245	0.040	6.030	0.000
lnICT	0.944	0.007	124.619	0.000
Kısa Dönem Dinamikleri				
Bağımlı Değişken: ΔlnGDP				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İst.	Olasılık
ECM_{it-1}	-0.981	0.181	-5.411	0.000
ΔlnGDP (-1)	0.600	0.180	3.330	0.002
ΔlnCAP	0.008	0.097	0.087	0.930
ΔlnCAP (-1)	-0.146	0.038	-3.805	0.000
ΔlnHCI	-2.365	1.661	-1.423	0.164
ΔlnHCI(-1)	0.594	1.236	0.480	0.634
ΔlnSTC	-0.128	0.503	-0.254	0.801
ΔlnSTC (-1)	0.103	0.261	0.393	0.696
ΔlnICT	-0.440	0.428	-1.029	0.311
ΔlnICT (-1)	0.164	0.342	0.481	0.633
Sabit	5.625	1.153	4.876	0.000
Trend	-0.010	0.007	-1.468	0.152

Not: Δ sembolü fark operatörünü ifade etmektedir.

Tablo 5'e göre, modelin hata düzeltme katsayısı (ECT) -1 ile 0 arasında bir değere sahiptir ve negatif yönde istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla hesaplanan modelin hata düzeltme mekanizması işlemektedir. Bulunan ECT, kişi başına düşen GSYH büyüme oranındaki herhangi bir kısa dönem değişiminin yıllık olarak %98 oranında uzun dönem denge değerine düzeltilmiş olduğunu göstermektedir. Panel ARDL/PMG tahmincisinin bulgularına göre, yapısal değişim, dijitalleşme ve gayrisafı sabit sermaye yatırımlarının tümü ekonomik

büyümeye katkıda bulunmaktadır. Ancak, beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

5. SONUÇ

Yapısal değişim, ekonomilerin büyüme süreçlerinde kilit bir role sahiptir. Çünkü yapısal değişim, toplam verimlilik artışının itici güçlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yapısal değişim, tarım, imalat ve hizmet sektörlerindeki işgücü paylarının gelişim sürecini ifade etmektedir. Bu çalışma, Avrasya ekonomilerindeki büyüme sürecinde yapısal değişimin rolüne odaklanmaktadır. Bu amaçla, geniş sermaye tanımına dayanan Cobb-Douglas tipi bir üretim fonksiyonu ile temsil edilen bir içsel büyüme modelinden ilhamla, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üye ülkeleri (Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya) örnekleminde 2000-2018 dönemi için fiziksel sermaye, beşerî sermaye, dijitalleşme, yapısal değişim ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal dinamik ilişki, PMG tahmincisi yardımıyla panel ARDL yöntemi ile analiz edilmiştir. Elde edilen ampirik bulgular, fiziki sermaye, dijitalleşme ve yapısal değişim değişkenlerinin kişi başına düşen GSYH büyüme oranı üzerinde sırasıyla %0,266, %0,944 ve %0,245 oranında uzun dönemli pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, yapısal değişim sürecindeki AEB ülkelerinde fiziki sermaye yatırımlarının ve dijitalleşme girişimlerinin devam etmesi gerektiğini göstermektedir. Politika yapımcılar bu noktaya dikkat etmelidir.

KAYNAKÇA

- Ahmadov (2022). Structural Change and Economic Growth in Visegrad and South Caucasian Countries. *Croatian Economic Survey*, 2(24). <https://doi.org/10.15179/ces.24.2>.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *Econometrics Issue*, 47(1), s. 239-253.
- Britto, G., Romero, J. P., Freitas, E. & Coelho, C. (2019). The Great Divide: Economic Complexity and Development Paths In Brazil And The Republic of Korea. *CEPAL Review*, 127(2019), 191-213. <https://doi.org/10.18356/d06fff2f-en>.
- Erumban, A. A., Das, D. K., Aggarwal, S., & Das, P. C. (2019). Structural change and economic growth in India. *Structural Change and Economic Dynamics*, 51, s. 186-202.
- Mühlen, H. & Escobar, O. (2019). The Role of FDI in Structural Change: Evidence From Mexico. *World Econ*, 3(43), 557-585. <https://doi.org/10.1111/twec.12879>.
- Herrendorf, B., Rogerson, R. & Valentinyi, A. (2014). Growth and Structural Transformation. 855-941. <https://doi.org/10.1016/b978-0-444-53540-5.00006-9>.
- Komov, M. E., Panko, J., Spector, A., Stepanyan, T. M. & Tumanov, E. V. (2021). The Eaeu Potential and The Interests Of Member-states In Cooperation To Ensure Sustainable Foreign Economic Strategies. *J. Organ. Behav. Res*, 1(6), 166-172. <https://doi.org/10.51847/2d00a88wgo>.
- Li, V. C., Kim, T. & Oh, K. (2019). Shift From Input-based Growth To Productivity-based Growth In Korean Manufacturing Industry. *Asian Economic Journal*, 4(33), 363-379. <https://doi.org/10.1111/asej.12191>.
- Liu, Y. (2022). Does Foreign Direct Investment Catalyze Local Structural Transformation and Human Capital Accumulation?

- Evidence From China. Policy Research Working Papers. World Bank.
- Nas, Ş., Moalla, M., & Tuncer, İ. (2023). Structural Change and Growth Prospects in the Turkish Economy: A Demand-Side Decomposition Analysis. *E&M Economics and Management*, 26(1), s. 25-44. doi:<https://doi.org/10.15240/tul/001/2023-1-002>.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. CESifo Working Paper Series.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section. *Journal of Applied Econometrics*, 2(22), s. 265-312.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal of the American Statistical Association*, s. 621-634.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), s. 105-127.
- Rudy, K. (2022). Military Economy and Economic Growth: Bidirectional Effects in Transition Economies of Eurasia. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 3(14), 285-300. <https://doi.org/10.1177/09749101211067296>.
- Sbia, R., Shahbaz, M., Ozturk & I. (2017). Economic Growth, Financial Development, Urbanisation and Electricity Consumption Nexus In UAE. *Economic Research-Ekonomiska Istraživanja*, 1(30), 527-549. <https://doi.org/10.1080/1331677x.2017.1305792>.
- Tengiz, Y. Z., Aydeniz, E. Ş. & Göksenli, A. (2014). Effects Of Financial Risks In Turkish and Eurasian Economies on Real Economic Growth And Public Sector Borrowing: 2000-2013. *International Conference on Eurasian Economies 2014*. <https://doi.org/10.36880/c05.01083>.

Thind, M. & Singh, L. (2018). Structural Change and Economic Growth Across Major States of India. *Millennial Asia*, 2(9), 162-182. <https://doi.org/10.1177/0976399618786329>.

BÖLÜM 5

ÖDEMELER, DENGESİ BİLAÇOSU CARİ AÇIK TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET AÇIĞI ve ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Doç. Dr. Selminaz ADIGÜZEL¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433221>

¹ Harran Üniversitesi Siverek Uygulamalı Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü Dekan Yardımcısı.
ORCID ID 0000-0002-6808-2888

GİRİŞ

Bir ülkenin geçmişte yaptığı harcamalar, stratejilerini belirlemektedir. Gelecek yüzyılın şekillendirilmesi, yatırımların yapılabilmesi için ülkenin ithalatının ihracatından daha az olması arzu edilmektedir. Cari açığın artmasındaki temel faktör üretimin azlığı, dışa bağımlılığın çokluğudur. Dışa bağımlı olan bir ülke, iktisadi politikasını uygulayamaz. Kalkınma hedeflerini gerçekleştiremez. Kalkınmanın itici gücü, teknolojik üretimin artması, inovasyonun her alanda görülmesidir. Yapay zekâ teknolojisinin yayıldığı her alanda insanlar, işsizlikle karşı karşıyadır. İşsizliği önlemek için yeni becerilere, yeni istihdam alanlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Cari açığı arttıracak birçok etkenin bulunduğu yirmi birinci yüzyılda, salgın hastalıklar, küresel iklim değişikliği, göç, savaş vs nedenlerin karşısında ülkeler cari açığı teknoloji, uzay araştırmaları, yenilenebilir enerji kaynakları, yazılım, programlama, inovasyon vb kaliteli çalışmalar ile kapatabileceklerdir.

Bir ülkenin para değerinin başka ülkelerin para birimleri karşısında değer kazanabilmesi için GSYH'nın yüksek olması, göçlerin azaltılarak, üretken, çağın gerektirdiği becerilere sahip genç nüfusun artmasına, bağlıdır. Yenilikçi yazılımların artması, teknolojik cihazların buluşu sayesinde ihracat artacak, dışa bağımlılık azalacaktır. Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımcıların sayısının artması, yurt dışı fuar ve organizasyonlarda Türkiye'deki ürünlerin tanıtımının yapılması, siyasi ilişkilerin, çok taraflı anlaşmaların titizlikle ele alınması, dış yatırımcı ve sanayicinin ülkeye davet edilerek, Türkiye imajının tüm dünyada tanıtılması cari dengenin kurulmasını sağlayacaktır. Türkiye'de cari açığın kapatılması için birçok güzel çalışma yapılmaktadır. Ancak ticari ilişkiler, siyasi ilişkilerden bağımsız olmadığı için Türkiye'deki üreticiler, yurt dışına satış yaparken birçok ayrımcı tutumla karşılaşmakta, manipüle edilmektedirler. İhracatta yaşanan engeller ve Türkiye'nin deprem fay hattında yer alan bir ülke

olması nedeniyle cari açık ekonomide en önemli bir problem olarak yer almaya devam etmektedir.

1. ÖDEMELER BİLANÇOSU

Ödemeler bilançosu geniş anlamıyla bir ekonomideki yerleşik kişilerle (Merkezi hükümet, parasal otorite, bankalar, gerçek ve tüzel kişiler), başka ekonomilerdeki yerleşik kişilerin belli bir dönemde yapmış oldukları ekonomik faaliyetlerin sistematik kayıtlarını göstermek amacıyla hazırlanan istatistiki bir rapordur. Rapor sayesinde, ülkenin toplam dış borç ve varlıklarındaki değişimler gözlenerek, diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkiler görülür (Bankası T. C., 2005, s. 1). Ödemeler bilançosu üç temel hesap grubundan oluşur: cari işlemler hesabı, sermaye hesabı ve resmi rezervler hesabı. Uygulamada ödemeler kayıt sisteminden kaynaklanan eksiklik, hata ve gecikmeleri yansıtan istatistik farklar hesabı ödemeler bilançosunun son hesap grubunu oluşturur (Harun Öztürkler, 2006, s. 17).

Beşballı'ya göre ülkenin *mal*, *hizmet* ve *sermaye* hareketleri bağlamında sağladığı döviz gelirlerinin aynı bağlamda yaptığı döviz ödemelerine eşit olup olmadığını gösteren *ödemeler dengesi* dört ana hesaptan oluşmaktadır: *Cari İşlemler Hesabı*, *Sermaye Hesabı*, *Finans Hesabı*, *Net Hata ve Noksan* (Beşballı, 2018 , s. 2).

Ödemeler dengesi tanımında iki temel kavram bulunmaktadır. Bunlar, ekonomi ve yerleşikliklerdir. Ekonomi sözcüğü bir hükümet tarafından idare edilen coğrafi bölgeyi ifade ederken, yerleşikler ise bir ekonomide bir yıldan fazla süre ile devamlı ve düzenli olarak ikamet eden, o ekonomi içerisinde faaliyette olan kurum ve kişiler ifade edilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası , 2009, s. 1).

Ödemeler bilançosunun oluşturulurken uygulanan temel ilke, kaydedilen her işlemin eşit değerde olan iki kayıtlarla gösterilmesidir. Bu kayıtlardan biri alacak kaydı olup pozitif işaretlidir, diğer kayıt ise borç kaydı olup negatif işaret alır. Böylece, esas itibariyle, pozitif işaretli

bütün kayıtların toplamı negatif işaretli bütün kayıtların toplamına eşittir ve rapordaki bütün kayıtların net bakiyesi sıfırdır (Bülteni, 2013, s. 4) .

Ödemeler bilançosu veya dengesi, bir ülkenin mal, hizmet, sermaye akımları gibi dış ekonomik ve mali işlemlerini gösteren rapordur. Bilanço, bir ülkenin dış ekonomilerden elde ettiği gelirler ile dışarıya yaptığı ödemeler arasındaki dengeyi ortaya koyar. Bir ülkenin ödemeler bilançosundaki denge ya da dengesizlik, o ülkenin uluslararası ödeme gücündeki iyileşme ya da bozulmaları yansıtır. Dolayısıyla ödemeler bilançosu o ülkenin uluslararası alandaki ekonomik ve mali itibarının bir göstergesi olarak yorumlanır. Dış ödemeler dengesi, uygulanan ekonomik ve mali politikaların bir sonucu olduğundan hükümetlerin uygulamış oldukları ekonomik politikaların başarısının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir (Seyidoğlu, 2000, s. 42) .

Mal ve hizmet hareketlerinin kaydedildiği cari işlemler hesabı, sermaye hareketlerinin kaydedildiği sermaye (hareketleri) hesabı, merkez bankasının döviz piyasalarına yaptığı müdahaleler sonrası ülkenin uluslararası resmi rezervlerinde ortaya çıkan hareketlerin izlendiği resmi rezervler hesabı ve nereden geldiği veya nereye gittiği tam olarak bilinmeyen miktarları gösteren net hata ve noksan hesabı, ödemeler bilançosudur (Özek, 2014).

Cari hesap, ödemeler dengesi hesapları içinde yer alan mal ve hizmet ticareti ile birincil ve ikincil gelir hesaplarını kapsamaktadır. Cari işlemler hesabında başta *dış ticaret dengesi* [mal ihracatından sağlanan gelirler ve mal ithalatından kaynaklanan giderler] olmak üzere, *hizmetler dengesi* [turizm, inşaat, ulaştırma, haberleşme, bankacılık ve sigortacılık gibi uluslararası düzeyde yürütülen hizmetlerin doğurduğu gelirler ve giderler], *birincil gelir dengesi* [ücret ödemelerinden, doğrudan yatırımlardan, portföy yatırımlarından ve diğer yatırımlardan kaynaklanan gelirler ve giderler], *ikincil gelir*

dengesi [hibeler, uluslararası kuruluşlara yapılan üyelik aidatı ödemeleri, yurtdışında yerleşik vatandaşların yaptığı bedelli askerlik ödemeleri, işçi gelirleri ve diğer transferler] yer almaktadır (www.hazine.gov.tr, 2023). Ödemeler dengesinin ikinci hesabı olan sermaye hesabı, üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların edinilmesinden ve elden çıkarılmasından kaynaklanan gelirleri ve giderleri ihtiva etmektedir. Üçüncü hesapta yani finans hesabında ise bir ülkeden diğerine yönelik uzun ve kısa vadeli sermaye ithali veya ihracı [doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar] ile rezerv varlıklar yer almaktadır. Finans hareketleri, bir ülkede yerleşik kişi veya kuruluşun bir başka ülkede fizikî yatırım yapması [doğrudan yatırımlar], finansal kaynak aktarması [portföy yatırımları] veya borçlanması [diğer yatırımlar] biçiminde tezahür etmektedir. Rezerv varlıklar ise Uluslararası Para Fonu [IMF] nezdindeki varlıkların yanı sıra döviz varlıkları ile menkul kıymetlerden müteşekkildir.

Cari denge olarak da tanımlanan cari işlemler dengesi, ödemeler dengesi bilançosunun en önemli ana hesaplarından ve dış ticaret (ihracat-ithalat dengesi), hizmetler (hizmet alımları-hizmet satımları), yatırım (net faktör) gelirleri (dış yatırım gelirleri dış yatırım giderleri) ve cari transferler (karşılıksız olarak elde edilen dış gelirler-karılıksız olarak yapılan dış giderler) dengelerinin toplamından oluşmaktadır (Yeldan, 2010, s. 34).

Ekonomik işlemler;

- Mal, hizmet ve gelirle ilgili işlemleri,
- Finansal varlık ve yükümlülüklerle ilgili işlemleri,
- Bir ekonomide yerleşik kişilerden diğer bir ekonomide yerleşik kişilere karşılıksız olarak reel ya da finansal kaynakların sağlandığı transferleri kapsamaktadır.

Ödemeler dengesi istatistikleri aylık, üçer aylık, yıllık gibi belli bir dönem aralığında yurt dışında yerleşik kişilerle gerçekleştirilen tüm

ekonomik akımları ölçmektedir. Bu istatistikler yayımlanırken kullanılan hesap birimi, ekonominin kendi para birimi veya uluslararası piyasalarda geçerliliği olan başka bir para birimi olmaktadır (TC Merkez Bankası, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-, 2023>).

Dış ticaret istatistiklerinin üretilmesi konusunda temel kaynak, Birleşmiş Milletler'in Uluslararası Mal Ticareti İstatistikleri El Kitabı'dır (International Merchandise Trade Statistics: Concepts and Definitions - IMTS 2010). El kitabına göre, dış ticaret istatistiklerinin üretilmesi için iki sistem bulunmaktadır: “genel ticaret sistemi” ve “özel ticaret sistemi”. Genel ticaret sisteminde bir ülkenin ekonomik alanına giren ve bu alandan çıkan mallar kapsamaktadır. Bu sistemde; serbest bölgeler, gümrük antrepoları ve ülkenin serbest dolaşım alanına giren veya bu alanlardan çıkan mallar kayıt altına alınır. Bir ülkenin ekonomik alanı o ülkenin coğrafi sınırlarıyla ve istatistiksel alanıyla örtüşmektedir (Bankası, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-, 2023>).

1.1. Ödemeler Dengesi İstatistiklerinde Ana İlkeler

1.1.1. Çift Kayıt

Ödemeler dengesi istatistiklerinde ana ilke olarak çift kayıt muhasebe sistemi benimsenmiştir. Ödemeler dengesinin her bir işlemi, o işlemin giriş ve çıkış kayıtlarını gösterecek şekilde iki ayrı kaleme eşit değerde ve karşılıklı olarak kaydedilmektedir.

Başka bir deyişle, çift kayıt muhasebe sistemine göre her ekonomik işlemin, bir “Alacak” bir de “Borç” olmak üzere iki kaydı gerekmektedir.

Ödemeler dengesi istatistiklerinde;

1.1.2. Alacak kayıtları;

Cari işlemler hesabında, reel kaynak (mal ve hizmet) ihracını, finans hesabında, yükümlülük artışını veya varlık azalışını içermektedir.

1.1.3. Borç kayıtları;

Cari işlemler hesabında, reel kaynak (mal ve hizmet) ithalini, finans hesabında, yükümlülük azalışını veya varlık artışını gösterir.

Cari İşlemler Dengesi ve Sermaye Hesabı gelir ve gider kalemleri artı (+) işaretle kaydedilmektedir. Birkaç istisna dışında, sadece kalemlerin netleştirildiği hesap bakiyeleri eksi (-) işaret taşıyabilir. Hesap bakiyeleri “gelir”den “gider”in çıkarılmasıyla hesaplanır ve dolayısıyla artı (+) ya da eksi (-) değer alabilir.

Ödemeler Dengesi Finans Hesabı'nın işaretleme sistemi uluslararası yatırım pozisyonu ile tutarlıdır. Çift kayıt prensibi çerçevesinde ekonomik işlemlerin alacak ve borç kayıtları mülkiyet değişiminin gerçekleştiği anda yapılır. Ekonomik işlemlerin değerlendirilmesinde piyasa fiyatları kullanılır. Piyasa fiyatı, işlemin gerçekleştiği ve alıcı ile satıcının almaya ve satmaya razı oldukları fiyat olarak tanımlanabilir.

Ödemeler dengesi istatistikleri, 6. El Kitabı'nda “Cari İşlemler Hesabı”, “Sermaye Hesabı” ve “Finans Hesabı” olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Özetle, cari işlemler hesabı ile sermaye hesabı, mal, hizmet ve gelir akımlarının yanı sıra transferleri de içeren reel işlemleri gösterirken; finans hesabı da cari işlemler hesabı ile sermaye hesabı toplamının nasıl finanse edildiğini, bir başka deyişle, net finansal varlık edinimi ile net finansal yükümlülük oluşumunu göstermektedir.

Ödemeler Dengesi Bilançosu

oA-) Cari İşlemler

- I - Dış Ticaret İhracat-İthalat
- II - Hizmetler Hesabı (Görünmeyen İşlemler)
 - Dış Turizm,
 - Yabancı Sermaye Gelir ve Giderleri
 - Uluslararası Bankacılık ve Sigortacılık Hizmetleri
 - Uluslararası Ulaşım Hizmetleri
 - İşçi Gelirleri
 - Özel Hizmetler
- III - Transferler (Tek Yanlı Transfer Hesabı)
 - Cari İşlemler Dengesi
 - B-) Sermaye Hesabı
 - -Uzun Vadeli Sermaye İthali
 - -Uzun Vadeli Sermaye İhracı
 - -Kısa Vadeli Sermaye İthali
 - -Kısa Vadeli Sermaye İhracı
 - C-) Resmi Rezerv Hesabı
 - -Döviz Hareketleri
 - -Altın Hareketleri
 - -IMF Rezerv Pozisyonu
 - D-) Net Hata ve Noksan(Wikipedia, 2023).

Ödemeler Dengesi Bilançosunun en önemli bileşenlerinden biri olan cari işlemler hesabı, gelirlerin giderleri aştığı, yani, farkın artı olduğu durum cari işlemler fazlası olarak adlandırılırken; giderlerin gelirleri aştığı, yani, farkın eksi olduğu durum ise cari işlemler açığı olarak adlandırılmaktadır. Dış açıkların genel sebepleri arasında aşağıdaki faktörler önemli yer tutmaktadır (Uçak, 2017, s. 334):Yapısal nedenler: Ekonominin yapısından kaynaklanırlar. Genellikle enflasyon (yerli mallar pahalı hale geldiğinde yabancı mallara olan talebi artmasıyla ortaya çıkan ithalat artışı) ve ulusal paranın aşırı değerlenmesiyle ilgilidir. Enflasyonla mücadele için uygulanan

daraltıcı politikalardan kaynaklanan bu durumda ulusal para değerleneceği için ihracat olumsuz, ithalat olumlu etkilenilecek ve dış ödemeler açığı oluşabilecektir.

İktisadi dalgalanmalar: Ulusal ekonomiden kaynaklanan bir iktisadi dalgalanma genişleme aşamasındaysa harcama ve gelirler artacağından yerli fiyatlar yükselerek ithalat talebi artışı olabilir.

Geçici faktörler: Beklenmedik ve ülkelerin denetimleri dışında meydana gelen olaylardır. Örneğin hammadde ve petrol fiyatlarındaki artışlar, ithalatçı ülkeleri olumsuz etkileyebileceği gibi, kuraklık, sel, don, vb leri tarım ürünlerindeki hasılatı azaltarak ihracatçı ülkelerin gelirlerinin olumsuz etkilenmesine neden olur.

Yabancı sermaye giriş ve çıkışları: Sermaye hesabındaki gelişmelerde ödemeler bilançosunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Cari işlemler açığı ülkelerin ekonomik performansını yansıtır. Ülkelerin gelişimi için iktisadi kalkınma, bütçe planlarının hazırlanmasında, bu planların uygulanmasında cari işlem açıkları belirleyici rol oynamaktadır. Bir ülkede iktisadi kararların verilmesinde siyasi, politik ilişkilerin önemi büyüktür. Ülkeler, ılımlı ilişkiler içerisinde bulunduğu ülkelerle kültürel ekonomik ilişkilerini geliştirmek, teknolojik yenilikleri taşıyabilmek için uzman, malzeme, ürün, hizmet alışverişinde bulunmaktadırlar. Uluslararası ticaret, ülkelerin ekonomisini dış ticaret açığını, kültürünü, eğitimini sosyolojisi ve hukuk kurallarını etkilemektedir.

Cari işlemler dengesi, döviz kuru krizlerinin göstergesi olduğu kabul edilmektedir. Labonte'ne göre, Meksika, Türkiye, Doğu Asya, Brezilya, Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelerde büyük cari açıklar, finansal ve döviz krizlerinde en önemli gösterge olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ülkelerin cari hesaplarının durumu ekonomik istikrarın sürdürülebilir olması bakımından oldukça önemlidir. Bir

ülkenin cari açığının milli gelirine oranının %5 ve daha büyük bir orana ulaşması ekonomi açısından bir risk olarak kabul edilmektedir. Freund'a göre bu durumun üç ya da dört yıllık bir süreçte, yavaş gelir büyümesi ve önemli bir reel döviz kuru aşınmasıyla sonuçlanacağı düşünülmektedir (Freund, 2005, s. 9). Edwards ise, GSYİH'nin yaklaşık olarak %6'sı kadar bir cari açığın sürdürülemeyeceğine işaret etmektedir. Ancak hızlı büyüme oranı, ihracatın GSYİH'ya oranı, tasarruf yatırım dengesi, finansal yapı, sermaye hareketleri hacmi ve yapısı cari açıkların sürdürülebilirliğini belirlemektedir. Bunlara ek olarak eğer cari açıklar kısa dönemli borçlanmalar ve dış rezervler tarafından karşılanıyorsa veya tüketim harcamalarından kaynaklanıyorsa tehlikenin boyutu daha da artmaktadır (Fatih Yücel, 2005, s. 483). Ülkeye yabancı sermaye girişleri ödemeler bilançosunu olumlu etkilerken, sermaye çıkışları da dış açık sorunlarına neden olabilmektedir (Uçak, 2017).

Cari açığın düzeyini belirleyen çok farklı faktörler vardır. Temel faktörler ülkedeki hane halkının tasarruf düzeyi, bütçe gerçekleştirmeleri, dış ticaret dengesi, döviz kuru düzeyi, büyüme performansı, para ve maliye politikaları, dış borç stoku, cari açık finansmanı bileşenleri, enerji kaynakları ve emtia fiyatları şeklinde sıralanabilir (Yusuf Bozgeyik, 2022).

Ödemeler dengesi hesabının önemli bileşenlerinden biri de sermaye hesabıdır. Bu kalem iki ana gruba ayrılmaktadır: Üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların edinimi ve elden çıkarılması (kara parçası gibi maddi olmayan varlıklar ile bayilikler, ticari marka ve kira ile lisans gibi transfer edilebilir sözleşmeler gibi maddi olmayan varlıklar).

Sermaye transferleri (borç affı ve diğer sermaye transferleri gibi) Altıncı El Kitabı'nda, göçmen transferleri, mülkiyet değişimini içermemesi sebebiyle ödemeler dengesi istatistiklerine kaydedilmemektedir.

Ödemeler dengesinin diğer önemli bir bölümü de dış finansal varlık ve yükümlülük hareketleridir. Uluslararası ekonomik işlemlerin bir bölümünü oluşturan finans hareketleri, temel olarak, bir ülkenin dış finansal varlıkları ve yükümlülüklerindeki değişimler ile bu değişimlerin karşılıklı kayıtlarını içermektedir. “Finans Hesabı”, finans hareketlerinin mahiyetine göre;

- Doğrudan Yatırımlar
- Portföy Yatırımları
- Finansal Türevler
- Diğer Yatırımlar
- Rezerv Varlıklar olarak ayrılmaktadır. Yukarıdaki finans hesabı kalemleri varlık/yükümlülük prensibi doğrultusunda aşağıdaki gibi sınıflanmaktadır ve “borç” ve “alacak” yerine sırasıyla “Net Varlık Edinimi” ile “Net Yükümlülük Oluşumu” terimlerini kullanmaktadır:
- Doğrudan yatırımlar enstrümana göre,
- Portföy Yatırımları enstrüman, sektör ve vadeye göre,

Finansal türevler, bir dayanak varlığın değerine bağlı, ancak bu dayanak varlıktan bağımsız olarak alım-satımı yapılan finansal araçlardır. Türev işlemler, ileri bir tarihte yapılacak alım-satımın şartlarını bugünden belirleyen ve tarafları hukuki olarak bağlayan sözleşmeler ile gerçekleştirilir. Bu sözleşmeler ödemeler dengesi metodolojisine göre vadeli ve opsiyon tipi sözleşmeler olmak üzere iki temel grupta toplanır.

Doğrudan yatırım, portföy yatırımları, finansal türevler ve rezerv varlıklar dışında kalan diğer tüm finansal hareketler bu bölümde yer almaktadır. Diğer finans hesaplarında olduğu gibi, Varlık ve yükümlülük ayırımında, türlerine ve sektörüne göre alt ayrımlar bulunmaktadır:

Efektif ve mevduatlar,

- Krediler,
- Sigorta, emeklilik ve standardize garanti şemaları,
- Ticari krediler ve avanslar (ihracat ve ithalat için açılan krediler),
- Diğer alacak ve borçlar
- Özel Çekme Hakları e) Rezerv Varlıklar ,
- Parasal Altın
- Özel Çekme Hakları (SDR)
- Uluslararası Para Fonu Nezdindeki Rezerv Opsiyonu üye ülkelerin IMF'deki rezerv pozisyonları, üye ülkelerin kredi dilimlerinden satın alımlarının toplamı olup, üye ülkeye her an ödenebilen tutarlardır. IMF'den satın alınan tutarlar, döviz rezervlerinde artış, rezerv pozisyonunda azalışı göstermektedir.
- Üye ülkelerin kotaları çerçevesinde üye ülkelere rezerv sağlamak amacıyla tahsis edilen bir uluslararası rezerv şeklidir.
- Diğer Rezerv Varlıkları: Rezerv varlıklar içerisinde yukarıda sınıflananlar dışında kalan diğer rezerv varlıklarıdır. Örneğin, bankaların elinde tuttuğu rezerv varlıkların parasal yetkilinin kontrolüne girmesi durumunda bu başlıkta kaydedilir.
- Net Hata ve Noksan

Net Hata ve Noksan Ödemeler dengesinin her işlemin iki ayrı işaretle (alacak ve borç kaydı) kaydedildiği bir muhasebe sistemi olması nedeniyle, ödemeler dengesi konusu her işlem, mahiyeti itibarıyla ilgili kaleme kaydedilirken, karşı kaydının da bir başka kaleme yer alması esastır. Başka bir deyişle, her işlemin eşit değerde alacak ve borç kayıtlarıyla kaydedilmesi, böylece “Cari İşlemler Hesabı” ve “Sermaye Hesabı”nın toplamının her zaman “Finans Hesabı” kalemine eşit olması gerekmektedir. Ancak, verilerin değişik kaynaklardan elde edilmesi, değerlendirme, ölçme ve kayıt zamanı

farklılıkları yaratmakta; sonuç itibarıyla oluşan farklar Net Hata ve Noksan (NHN) kalemine “kalıntı” şeklinde yansımaktadır. Bu kalem, finans hesabından, cari işlemler hesabı ve sermaye hesabının çıkarılmasıyla elde edilmektedir (Bankası, Ödemeler Dengesi İstatistikleri”ne İlişkin Yöntemsel Açıklama, 2022).

- Diğer Yatırımlar ise enstrüman, sektör ve vadeye göre alt gruplara ayrılmaktadır. Sektörler;
- Merkez Bankası,
- Genel Hükümet (Merkezi Yönetim, Mahalli İdareler, Sosyal Güvenlik Fonları)
- Merkez Bankası Dışındaki Mevduat Kabul Eden Kuruluşlar (Bankalar),
- Diğer Sektörler (Diğer finansal kuruluşlar ve Finansal olmayan kuruluşlar, hane halkları ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar),
- Vadeler ise;
- Vadesi 1 yıla kadar ve 1 yıl olanlar kısa vade,
- Vadesi 1 yıldan uzun olanlar ise uzun vade olarak belirlenmektedir.

a) Doğrudan Yatırımlar Doğrudan yatırım; yatırımcının yerleştiği olduğu ekonomi dışındaki bir ekonomide bir işletmenin yönetimini kontrol ettiği veya yönetiminde söz sahibi olduğu uzun vadeli bir yatırım şeklidir (BPM6 para. 6.8, s.100). Doğrudan yatırımda, yatırımcının işletmenin sermayesinde % 10 ya da daha fazla paya sahip olması veya yönetimde söz sahibi olması esastır. Portföy Yatırımları Menkul değerlere yapılan yatırımlar olarak tanımlanabilecek portföy yatırımları, genellikle hisse senetleri ile kamu ya da özel kuruluşlarca ihraç edilen bono ve tahvil şeklindeki borç senetlerini ve diğer para piyasası araçlarını içermektedir. Doğrudan yatırım ile portföy yatırımları arasında bazı önemli farklılıklar vardır: En önemli fark, yönetim ve kontrole ilişkindir. Doğrudan yatırımlarda, yatırımcı

şirketin yönetimi ve kontrolünde etkili olmaktadır. Portföy yatırımlarında ise yatırımcının yönetim hakkı veya kontrolü söz konusu olmadan, yerleşik şirket uluslararası piyasalardan kaynak sağlamış olmaktadır. İkinci önemli fark ise, doğrudan yatırımlarda yatırımcının yatırım sermayesinin yanı sıra üretim teknolojisi ve işletmecilik bilgisini de beraberinde getirebilmesidir.

Yurt içinde yerleşik doğrudan yatırımcının yurt dışında yerleşik doğrudan yatırım işletmesine yaptığı yatırım, varlık/yükümlülük esasına göre doğrudan yatırımcının yerleştiği olduğu ekonomide varlık artışı olarak kaydedilmektedir. Diğer taraftan, yurt dışındaki doğrudan yatırım işletmesinin yurt içindeki doğrudan yatırımcısına- yönetiminde söz sahibi olmayacak ya da yönetiminde % 10'dan daha az bir oy hakkına sahip olacak şekilde- yaptığı yatırım (tersine yatırım) ise doğrudan yatırımcının yerleştiği olduğu ekonomide yükümlülük artışı olarak kaydedilmektedir. Örneğin, doğrudan yatırım hesabının varlık tarafı aşağıdaki işlemleri içermektedir:

(a) Doğrudan yatırımcının yurt dışındaki doğrudan yatırım işletmesine yaptığı yatırımlar,

(b) Doğrudan yatırım işletmesinin yurt dışındaki doğrudan yatırımcısına yaptığı yatırımlar (tersine yatırım),

(c) Yurt dışında yerleşik grup şirketlerine yapılan yatırımlar, “Grup şirketleri”, doğrudan yatırımcılarının aynı olmasından dolayı aralarında doğrudan yatırım ilişkisi bulunan ancak bir grup şirketinin diğer bir grup şirketindeki oy hakkının yüzde 10'dan fazla olmadığı işletmelerdir.

- Doğrudan yatırım kalemi, Sermaye ve Yatırım Fonu Payları ile Borç Enstrümanları olmak üzere iki ana başlıkta sınıflandırılmaktadır. İlk başlık aşağıdaki kalemlerden oluşmaktadır:

- Sermaye, doğrudan yatırımcının ana merkezinin bulunduğu ekonomi dışındaki ekonomilerde yeni bir şirket kurmak ya da mevcut şirketlere iştirak etmek amacıyla yaptığı yatırımı,
- Yeniden Yatırıma Dönüştürülen Kârlar, doğrudan yatırımlardan elde edilen kârların dağıtılmaksızın sermayeye ilave edilmesini ifade ederken; İkinci başlık ise doğrudan yatırımcılar ile bağlı kuruluşları, şubeleri ve iştirakleri arasındaki borçlanma faaliyetlerinden doğan yatırımları göstermektedir.

Uluslararası Mal Ticareti İstatistikleri El Kitabı'nda bir ülkenin ekonomik alanına giren veya bu alandan çıkan tüm mallar kapsandığı için veri kaynaklarının uygun olması halinde genel ticaret sisteminin kullanılması önerilmektedir. Ayrıca, bu sistem ulusal hesaplar (SNA 2008) ve ödemeler dengesi (BPM6) ile uyumludur.

Uluslararası mal ticareti verilerinin kaynağının gümrük kayıtları olduğu durumda, bavul ticareti gibi mülkiyet değişiminin söz konusu olduğu ancak gümrük kayıtlarında yer almayan mal ticaretinin de Mallar Hesabı'na dâhil edilebilmesi için bir uyarılma yapılması gerekmektedir. BPM6'da tanımlandığı üzere, bavul ticareti:

- i) yurt dışında yerleşik bir kişinin, başka bir ülkedeki seyahati esnasında, yerleştiği olduğu ülkede satmak üzere almış olduğu malları,
- ii) yurt içinde yerleşik bir kişinin yurt dışında satmak üzere yerleştiği olduğu ülkede satın aldığı malları ,
- iii) yurt dışında başka bir ülkede satmak üzere yine seyahat esnasında yurt dışından satın alınan malları içermektedir. Bavul ticareti, resmi olmayan sınır ötesi ticaret olarak da adlandırılmaktadır (BPM6, para.10.19, s.153)

Hizmetler Hizmet ihraç ve ithaline ilişkin gelir ve giderlerin kaydedildiği ana hesaptır. Kapsamını, “Başkasına Ait Fiziksel Girdiler İçin İmalat Hizmetleri”, “Bakım ve Onarım Hizmetleri”, “Taşımacılık”,

“Seyahat”, “İnşaat”, “Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri”, Finansal Hizmetler”, “Fikri Mülkiyet Hakları Kullanım Ücretleri”, “Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri”, “Diğer İş Hizmetleri”, “Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri” ile “Resmi Hizmetler” oluşturmaktadır. Altıncı El Kitabı’nın getirdiği yeni standartlara göre “İşlem Gören Mallar” yeniden sınıflandırılmıştır. İşlem görmek üzere yurt dışına gönderilen ve işlem görmesinin ardından mülkiyet değişimi olmaksızın ülkeye geri dönen mallar, genel mal ticareti dışında tutulmaya başlanmış ve söz konusu iki brüt akım arasındaki fark (malın işlem görmeden önceki ve sonraki değeri arasındaki fark), diğer bir deyişle, işleme ücreti “Başkasına Ait Fiziksel Girdiler İçin İmalat Hizmetleri” adı altında Hizmetler Hesabı’na kaydedilmeye başlanmıştır.

Birincil Gelir Birincil Gelir Hesabı, emek, finansal ya da doğal bir kaynak sağlanması karşılığında elde edilen gelirler ile ödenen tutarları göstermektedir. Çalışanların ücretleri ile doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlara ilişkin yatırım geliri ve giderlerini içermektedir. Bu kalem doğrudan yatırımlar ile ilgili olarak sermaye ve yatırım fonu payı gelir ve giderlerini (kâr payları ve yeniden yatırıma dönüştürülen kârlar) ile doğrudan yatırım şirketleri arasındaki diğer yatırımlardan (kredi, ticari kredi ve mevduat) doğan faiz gelir ve giderlerini içermektedir. Portföy yatırımlarında da hisse senetleri ve borçlanma senetleri ile ilgili gelir ve giderler (sırasıyla kâr payları ve faiz) kapsamaktadır. Diğer yatırımlarda ise diğer finansal varlık ve yükümlülüklerle ilgili faiz gelir ve giderleri kaydedilmektedir.

İkincil Gelir İkincil Gelir, Altıncı El Kitabı’nda yurt içinde (yurt dışında) yerleşik bir birim tarafından yurt dışında (yurt içinde) yerleşik bir birime karşılıksız olarak mal ya da hizmet gibi reel bir kaynak ya da finansal bir varlık sağlanması şeklinde tanımlanan transferleri içermektedir. Bu kalemin sektörel alt dağılımı aşağıdaki şekildedir;

▪ Genel Hükümet (hibe, vb.)

▪ Diğer Sektörler (kişisel transferler ve diğer transferler) Altıncı El Kitabı uyarınca, “Kişisel Transferler”, “İşçi Gelirleri” de dâhil olmak üzere yerleşik ve yerleşik olmayan hane halkları arasındaki nakdi ve aynı tüm cari transferleri içermektedir.

Cari işlemler dengesi dış ticaret dengesi, hizmetler dengesi, birincil ve ikincil gelir dengesinin toplamından oluşmaktadır. Dış ticaret dengesi toplam mal ihracatı ile mal ithalatı arasındaki farkı, hizmetler dengesi ekonominin hizmet gelirleri ile giderleri arasındaki farkı ifade etmektedir. Birincil gelir dengesi üretim faktörlerinin yabancılara tahsis edilmesinden doğan gelir ve gider farkından oluşur ve temelde ücret, faiz ve kâr payı ödemelerini kapsar. İkincil gelir dengesi ise karşılıksız gelir transferlerinden oluşan gelir ve gider farkıdır. Cari işlemler dengesi iş ve dış istikrarsızlıklardan etkilenir. Bir ülkenin enerjide, hammaddede üretimde, teknolojiye dışa bağımlı olması, bilinçsiz tüketici alışkanlıkları krizlere neden olabilmektedir. Cari işlemler açığı ülkelerin ekonomik performansını yansıtır. Ülkelerin gelişimi için iktisadi kalkınma, bütçe planlarının hazırlanmasında, bu planların uygulanmasında cari işlem açıkları belirleyici rol oynamaktadır. Bir ülkede iktisadi kararların verilmesinde siyasi, politik ilişkilerin önemi büyüktür. Ülkeler, ılımlı ilişkiler içerisinde bulunduğu ülkelerle kültürel ekonomik ilişkilerini geliştirmek, teknolojik yenilikleri taşıyabilmek için uzman, malzeme, ürün, hizmet alışverişinde bulunmaktadırlar. Uluslararası ticaret, ülkelerin ekonomisini dış ticaret açığını, kültürünü, eğitimini sosyolojisi ve hukuk kurallarını etkilemektedir.

2. DIŞ TİCARET AÇIĞI

Ticaret, bir ürünün bir malın bir hizmetin belli bir bedel karşılığında alım-satım faaliyetidir. Ticaret, iç ve dış ticaret olarak ikiye ayrılır. Uluslararası mal, ürün, hizmet ticareti, dış ticaret olarak adlandırılır. Ticaret sadece mal ile yapılmaz. Yatırım gelir giderleri, cari işlemler, mal ithalatı, ihracatı, hizmet ihracat ve ithalatı, ticaret kapsamında yer alır. Dış ticaret ihracat ve ithalat işlemlerini kapsar. Ekonominin gelişmesi, ekonomik yönden gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşabilmek için ihracatı artırmak, dışa bağımlılığı arttıran ithalatı azaltmak ülkelerin önemli hedeflerinden biridir. Vizyon sahibi olan ülkeler, aldıkları önlemlerle dış ticaret politikasının çerçevesini oluştururlar. Ekonomi, sürekli olarak, sınırsız ihtiyaçlara, sınırlı imkanlarla cevap vermeye çalışmaktadır. İnsanların ihtiyaçlarının sürekliliği, ülkeleri, döviz getirici işlemlere yönlendirmektedir. Ekonomik büyüme ve kalkınmada dış ticaretin önemi çok büyüktür.

Ülkeler, ekonomik büyümeyi stratejik hedef olarak görmektedir. Dış ticaret ekonomik kalkınmayı sağlayan en önemli bir araçtır. İhracatın azalması, ekonomik kalkınmayı yavaşlatırken; tarım, sanayi, hizmet sektöründeki gelişmeler, ülkenin ekonomik kalkınmasını hızlandırır. Üretilen ürünün ihtiyaç fazlası olanının dış ticaret yoluyla pazarda alıcı bularak dövize dönüştürülmesi ülkelerin uluslararası arenada söz sahibi olmasını sağlar. Kalkınma için ihracatın artırılması, dışa bağımlılığının, ithalatın azaltılması sanayi mallarının dövize çevrilmesi, ihracatın finansmanının yatırımlara dönüşmesi önemlidir. İhracattan alınan gelir, GSYİH'ı artırır. Fakirlik azalır, kişi başına düşen yıllık gelir oranı artar. GSYİH deki artış ekonomiyi canlandırır, üretimi, yatırımları, hükümet ve hane halkı harcamalarını artırır. Ülkenin cari işlemlerden elde ettiği gelirler, cari işlemlere yapılan giderlerden daha büyükse bu durum cari fazla (cari işlemler fazlası); daha küçükse cari açık (cari işlemler açığı) olarak nitelendirilmektedir. Bir başka ifade ile mal ve hizmet ticareti ile net transferlerden elde

edilen gelirlerin bu hesaptaki ödemeleri karşılayamaması durumunda, ülke, cari açıkla karşı karşıya kalmaktadır (Peker, 2009, s. 222).

Dünyada gelişmekte olan ülkelerin yatırımları, artan nüfus yoğunluğu, kişi başına düşen harcamaları arttırmakta cari işlem açığı finansal krizlere sebep olmaktadır.

Bir ülkenin cari açığının milli gelirine oranının %5 ve daha büyük bir orana ulaşması ekonomi açısından bir risk olarak kabul edilmektedir. Freund'a göre bu durumun üç ya da dört yıllık bir süreçte, yavaş gelir büyümesi ve önemli bir reel döviz kuru aşınmasıyla sonuçlanacağı düşünülmektedir (Freund, 2005, s. 9). Edwards ise, GSYİH'nin yaklaşık olarak %6'sı kadar bir cari açığın sürdürülemeyeceğine işaret etmektedir. Ancak hızlı büyüme oranı, ihracatın GSYİH'ya oranı, tasarruf yatırım dengesi, finansal yapı, sermaye hareketleri hacmi ve yapısı cari açıkların sürdürülebilirliğini belirlemektedir. Bunlara ek olarak eğer cari açıklar kısa dönemli borçlanmalar ve dış rezervler tarafından karşılanıyorsa veya tüketim harcamalarından kaynaklanıyorsa tehlikenin boyutu daha da artmaktadır (Fatih Yücel, 2005, s. 483).

Ödemeler dengesi, en geniş anlamıyla, bir ekonomide merkezi hükümet, bankalar, gerçek kişiler, tüzel kişi ve kuruluşlar gibi yerleşik kişilerin diğer ekonomilerde yerleşik kişiler ile belli bir dönem içinde yapmış oldukları tüm mal ve hizmet ticareti ile bu ekonominin diğer ekonomilerle olan alacak ve yükümlülüklerinin, mülkiyet değişimi anında, çift kayıt prensibi esasına dayalı olarak kaydedildiği istatistiki bir tablodur. Bu tablo sayesinde, ülkenin toplam dış borç ve varlıklarındaki değişimler gözlenerek, diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkiler görülür.

Cari işlemler açığının nedenlerini irdeleyen çalışmaların temel bulguları şu şekilde sıralanabilir;

Cari işlemler hesabı açıkları ile GSYH arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olması beklenmektedir. Bilhassa gelişmekte olan ülkelerde gözlemlendiği üzere; ekonomik büyüme ile yurt içi ithal mal/hizmet talebi arttığından cari işlemler açığı da artmaktadır. Cari açık ile kamu bütçe dengesini inceleyen geniş bir literatür mevcuttur. Bu çalışmalara göre, kamunun harcamalarını artırması bir yandan kamu harcamalarının bir kısmının ithal mallara yönelik olması nedeniyle cari açığın büyüklüğünü doğrudan etkilerken, diğer yandan gelir (GSYH) artışı kanalı ile cari işlemler açığını dolaylı olarak daha da artırmaktadır. Bir anlamda kamu bütçe açıkları cari işlemler açığının artmasına neden olmaktadır. Bu olgu literatürde kendine “ikiz açık” olarak yer bulmaktadır

İthalat ve ihracat üzerindeki etkileri dikkate alındığında reel döviz kurları, cari işlemler hesabı açıkları üzerinde önemli ölçüde etkilidir (Fatih Yücel, 2005, s. 483).

Cari açığın sürdürülebilirliğini ölçmek için farklı kriterler kullanılabilir. Cari açığın GSYİH'ya oranı, bütçe açığının GSYİH'ya oranı, ithalatın GSYİH'ya oranı, ihracatın GSYİH'ya oranı, rezervlerdeki değişim, sermaye akımlarındaki değişim ve ticaret açığının GSYİH'ya oranı bunlardan bazılarıdır. Genelde eğer cari açığın GSYİH'ya oranı %5'ten yüksekse, cari açığın sürdürülebilirliği zordur. İhracatın GSYİH'ya oranındaki, sermaye akışındaki, ekonomik gelişmedeki, rezervlerdeki ve tasarruflardaki artışlar cari işlemler açığını daha da sürdürülebilir yapacaktır. Bununla birlikte, ithalatın GSYİH'ya oranındaki, dış ticaret açığının GSYİH'ya oranındaki, yatırımların ve bütçe açıklarının GSYİH'ya oranındaki artış ise cari işlemler açığını daha az katlanabilir yapacaktır. Aynı zamanda siyasi istikrarsızlıktaki artış da cari işlemler açığının katlanılabilirliğini azaltacaktır (Akdis, 2006).

Bir ekonomide cari açık üç biçimde finanse edilebilmektedir. Bunlar; yabancı banka, hükümet veya uluslararası kuruluşlardan

(Dünya Bankası ve IMF) borç alarak; doğrudan yabancı yatırım veya portföy yatırım olarak sermaye girişleri yolu ile döviz rezervlerini kullanarak gerçekleştirilmektedir. Bu kalemlerden direkt dış yatırım dışında kalan, sermaye girişleri borç artırıcı özelliğe sahiptir. Eğer cari açık doğrudan yatırımlar gibi fiziksel yatırımlar ile finanse ediliyorsa göreceli olarak daha tercih edilebilir bir seçenektir. Ancak cari açık, kısa vadeli spekülatif sermaye akımları (her türlü bono işlemleri, banka mevduatları, ihracat kredileri vb.)ve dış borçları artırıcı biçimde finanse ediliyorsa ekonomide önemli bir kırılganlık faktörüne dönüşür. Net hata noksan kalemi kayıt dışı döviz giriş çıkışlarının net dengesini göstermekte ve son yıllarda cari açığın finansmanında önemli bir kalem olarak öne çıkmaktadır. Bunun nedeni, 1989 yılının Ağustos ayında 32 Sayılı Karar ile her türlü sermaye hareketinin serbest bırakılması ve bütün sermaye hareketlerini izlemenin mümkün olmamasıdır.

Herhangi bir t dönemindeki cari dengenin sermaye ve finansal hesaplar (KAt) ile finanse edilmeyen kısmı rezerv değişimler ΔR_t yoluyla karşılanmaktadır: $CA_t + KAt = \Delta R_t$ Cari açığın doğrudan yabancı sermaye girişleri ve orta/uzun vadeli kredilerle finanse edilmesi kısa vadeli sermaye girişlerine dayalı olarak finanse edilmesine göre daha tercih edilebilir bir seçenektir (Eşiyok, 2012).

3 CARİ İŞLEM DENGESİNİ AÇIKLAMAYA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR

Cari işlemler ile ilgili teorik yaklaşımları incelemeye başladığımız zaman bu teorilerin 1980 öncesi ve 1980 sonrası olmak üzere iki ayrı dönemde ele alındığını görmekteyiz. 1920'li yıllardan itibaren Keynesçi teorisyenler tarafından geliştirilen “Esneklikler Yaklaşımı” devalüasyonun (ulusal paranın değer kaybetmesi) dış ticaret hareketleri üzerindeki etkilerini açıklamaya çalışan ve ödemeler bilançosu dengesizliklerini geleneksel teoriler çerçevesinde ele alan bir yaklaşımdır. Esneklikler yaklaşımına göre cari açığı azaltmanın yolu ülkede devalüasyonun olması gerekliliğidir. Cari işlemler açığı ya da

cari işlemler fazlası biçiminde dış ödeme dengesizliklerine neden olabilecek ve/veya dış ödemeleri dengeye getirebilecek farklı teorik yaklaşımlardan; 1940'lı yıllardan sonra geliştirilen esneklikler yaklaşımı ve 1960'lı yıllardan itibaren de Mundell-Fleming modeli iktisadi analizlerde yoğun olarak kullanılmıştır (Tiryaki, 1998, s. 71). Ulusal paranın değer kaybetmesinin dış ticaret dengesini iyileştirici bir sonuç doğurması uluslararası iktisat literatüründeki Marshall-Lerner Koşulu'na bağlı olarak açıklanmaktadır. Bu koşula göre; ithal ve ihraç mallarının arz esnekliklerinin sonsuz olması varsayımı altında, döviz piyasalarının istikrarlı olup olmadığı, ithal mallarının yurtiçi talep esnekliği (e_m) ile ihraç malları dış talep esnekliği (e_x) toplam değerine bağlıdır. Mutlak değerleri toplamı 1'e eşit veya 1'den büyük olursa döviz piyasasının istikrarlı olduğu varsayılmaktadır. Toplam Harcama Yaklaşımı, Esneklik Yaklaşımında var olan eksiklikleri gidermek adına 1952 yılında Sidney S. Alexander tarafından geliştirilmiş ve 1960'larda ise IMF bu yaklaşımı dış açık veren ve dış ödeme güçlüğü içine giren ülkelere politika olarak önermiştir (Yiğit, 2019).

1980'li yıllar sonrasında ise finansal serbestleşmenin gerçekleşmesi, buna bağlı olarak büyük miktarlarda sermaye hareketlerinin yaşanmasıyla ülkeler daha kolay borçlanabilme imkânı bulmuş ve cari açıkların süreklilik kazanmaya başlamasıyla da 1980 sonrası gündeme gelen "dönemler arası yaklaşım" akademik çevrede çoğunlukla tercih edilmiştir (Demir, 2014, s. 119).

Esneklikler Yaklaşımı ve Marshall-Lerner Koşulu I. Dünya Savaşı sonrasında 1970'li yıllara kadar ülkelerin kısıtlı miktarda yabancı varlık tutmaları sebebiyle, cari işlemler hesabı net ihracat dengesi olarak görülmüştür. Esneklikler Yaklaşımı Bickerdike (1920), Robinson (1947) ve Metzler (1948) tarafından birbirlerinden bağımsız olarak geliştirilmiştir. Bu yaklaşıma göre; uluslararası ticaret akımları, arz ve talebin durağan fiyat esneklikleri tarafından belirlenir. Bunun

yanı sıra arka planda gelir düzeyleri ile uluslararası harcamaların sabit olduğu varsayılır.

Dış ticaret dengesi, dolayısıyla cari işlemler dengesindeki bu toplam etki, döviz tasarrufu sağlama etkisinin yanı sıra döviz kazandırma etkisine de bağlıdır. Bu durum, yani devalüasyonun dış ticaret dengesini iyileştirmesi durumu, Marshall-Lerner Koşulu ile sağlanır. Bu koşul, arz esnekliklerinin sonsuz olması varsayımıyla, ithal malların yurtiçi talep esnekliği ile ihraç malların dış talep esnekliği toplamının 1'e eşit olması ya da 1'den büyük olması şeklinde ifade edilmektedir. Bu, aynı zamanda döviz piyasası için istikrarlı dengenin bir koşuludur. Massetme yaklaşımı olarak da adlandırılan toplam harcama yaklaşımı Alexander (1952) tarafından, devalüasyonun etkilerini açıklamak amacıyla ortaya atılmıştır. Bu yaklaşım, fiyat değişmelerine dayanan esneklikler yaklaşımından farklı bir açıklama biçimi geliştirilmiş ve daha sonra dış dengenin sağlanması konusunda uygulanabilecek politikaların gösterildiği bir araç olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Parasalcı yaklaşım, toplam harcamalar ile para miktarı arasında sıkı ilişkiler olduğunu ifade etmektedir ve 1970'lerde Robert Mundell, Jacob Frenkel İle Harry Johnson Gibi Chicago Üniversitesi profesörleri tarafından bulunmuştur. Temel amacı dış dengenin sağlandığı mekanizmayı açıklamaya yönelik olan bu yaklaşımda, kurların oluşumu konusuna yeni bir açıklama getirilmektedir. Bu yaklaşımda, "herhangi bir malın fiyatı, o malın arz ve talebine bağlıdır." biçimindeki genel ilke, ulusal paralarda da geçerlidir.

Dönemler arası yaklaşıma göre cari denge, geleceğe yönelik dinamik tasarruf veya yatırım kararlarına bağlı bir sonuçtur. Bardhan (1967), Bruno (1970) ve Hamada (1969) tarafından ticaret ve büyüme konularında yapılan öncü çalışmalarla birlikte, 1980'lerin başında Buitter (1981), Sachs (1981), Obstfeld (1982) ve Svensson ve Razin (1983)'in geliştirmiş olduğu bu yeni yaklaşım, hem ekonominin diğer

bölümlerindeki teorik gelişmelerden, hem de mevcut ekonomi modelleriyle incelemede yetersiz görülen ekonomik olaylardan dolayı ortaya çıkmıştır. Dönemler arası yaklaşımın gelişmekte olan ülkeler tarafından ilginç bulunan yönü; bu yaklaşımın kalkınma sürecindeki bir ekonominin kalkınmasını, bu sürecin başında dış borçlanma yardımıyla finanse edebileceğine dair politika önerisidir. Ayrıca yaklaşım kapsamındaki modele, kamu sektörü ile beraber birçok makroekonomik değişken eklenebilmektedir (Çakırel, 2020).

4 LİTERATÜR TARAMA

Ulusal gelirdeki pozitif yönlü değişimler ekonomik büyüme olarak adlandırılır. Chinn ve Prasad (2003) ekonomik büyümenin harcanabilir gelirdeki değişimin bir göstergesi olarak yorumlanabileceğini, böylece hane halkı tasarrufunu etkileyeceğini savunmaktadır. Fakat büyümenin tasarruflar üzerindeki etkisi iki yönde de olabilir. Eğer hane halkı yüksek büyüme oranlarını sürekli gelirlerindeki bir artış olarak yorumlarsa, bu durum tüketim harcamalarının ve ithalatın artmasına neden olur. Böylece hane halkı tasarrufları azalır. Aksine, eğer hane halkı ekonomik büyümeyi geçici olarak yorumlarsa tasarruflarını artırır (Tonus, 2019)

Literatürü incelediğimizde cari işlemler hesabı ile yapılmış araştırmalarda, ülkeler, araştırma yöntemleri, demografik değişkenler verilerle farklı çalışmaların yapılmış olduğu görülmektedir.

Çalışmalarda cari işlemler hesabı ile tek veya birden çok değişkenin ilişkisi, nedenselliği araştırılmıştır. Cari açığı betimlemek üzere seçilen değişkenler çalışmadan çalışmaya değişkenlik göstermekle birlikte bunların en önemlileri; reel ekonomik büyüme, para arzı, enflasyon oranı, petrol fiyatları, döviz kuru, faiz oranları, yurtiçi yurtdışı faiz farkı, bütçe açığı, yurtiçi krediler, finansal sektör derinliği, ihracatın ithalatı karşılama oranı olarak sayılabilir. Tek ülkeyi odağına alan çalışmaların büyük çoğunluğu Granger nedenselliğini ya da ARDL yöntemini kullanmaktadır.

Uluslararası literatürde cari dengenin belirleyicilerini araştırmak amacıyla gerçekleştirilmiş çok sayıda çalışma mevcuttur. Calderon vd.'nin (2002), 1966-1994 dönemi verileriyle kırkdört gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışmasında, cari işlemler açığının dinamikleri araştırılmıştır. Ampirik sonuçlara göre, ulusal üretimde meydana gelen artışın cari açığı artırdığı ve aşırı değerli reel döviz kurunun daha yüksek cari işlemler açığıyla ilişkili olduğu bulgusu elde edilmiştir. Benzer sonuçları Freund ve Warnock'un (2005), yüksek gelirli OECD ülkeleri için yaptığı çalışmada da bulmak mümkündür. 1980-2003 dönemi verileri kullanılarak yapılan çalışmada cari açıkla ekonomik büyümenin birlikte hareket ettiği ve kısa dönemli yüksek dış borç durumunda cari açığın büyümeyi ve döviz kurunu etkilediği ortaya çıkmıştır. Bussière vd. (2004), cari açığın nedenlerini 1995-2002 dönemi verileriyle otuzü. OECD ülkesi için araştırmıştır. Burada, diğer nedenlerle karşılaştırıldığında, cari açığı etkileyen önemli bir faktör geçmiş dönemdeki cari. açığın süreklilik göstermesi, yani katılığıdır. Debelle ve Faruquee (1996), yirmi bir sanayileşmiş ülkeler için cari işlemler açığının nedenlerini, panel hata düzeltme modeli (PVEC) yardımıyla, 1971-1993 dönemi yıllık verilerini kullanarak incelemiştir. Çalışmada, ülkelerin gelişmişlik seviyeleri, ekonomilerin bulunduğu konjonktür devresi, dış ticaret haddi ve reel efektif döviz kuru cari açığın nedenleri olarak bulunmuştur (Hotunluoğlu, 2009 , s. 224). Çalışmalarda cari işlemler hesabı ile tek veya birden çok değişkenin ilişkisi, nedenselliği araştırılmıştır. Cari açığı betimlemek üzere seçilen değişkenler çalışmadan çalışmaya değişkenlik göstermekle birlikte bunların başlıcaları; reel ekonomik büyüme, para arzı, enflasyon oranı, petrol fiyatları, döviz kuru, faiz oranları, yurtiçi yurtdışı faiz farkı, bütçe açığı, yurtiçi krediler, finansal sektör derinliği, ihracatın ithalatı karşılama oranı olarak sayılabilir. Tek ülkeyi odağına alan çalışmaların büyük çoğunluğu Granger nedenselliğini ya da ARDL yöntemini kullanmaktadır.

Cari işlemler açığının nedenlerini irdeleyen çalışmaların temel bulguları şu şekilde sıralanabilir;

Cari işlemler hesabı açıkları ile GSYH arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olması beklenmektedir. Bilhassa gelişmekte olan ülkelerde gözlemlendiği üzere; ekonomik büyüme ile yurt içi ithal mal/hizmet talebi arttığından cari işlemler açığı da artmaktadır.

Cari açık ile kamu bütçe dengesini inceleyen geniş bir literatür mevcuttur. Bu çalışmalara göre, kamunun harcamalarını artırması bir yandan kamu harcamalarının bir kısmının ithal mallara yönelik olması nedeniyle cari açığın büyüklüğünü doğrudan etkilerken, diğer yandan gelir (GSYH) artışı kanalı ile cari işlemler açığını dolaylı olarak daha da artırmaktadır. Bir anlamda kamu bütçe açıkları cari işlemler açığının artmasına neden olmaktadır. Bu olgu literatürde kendine “ikiz açık” olarak yer bulmaktadır

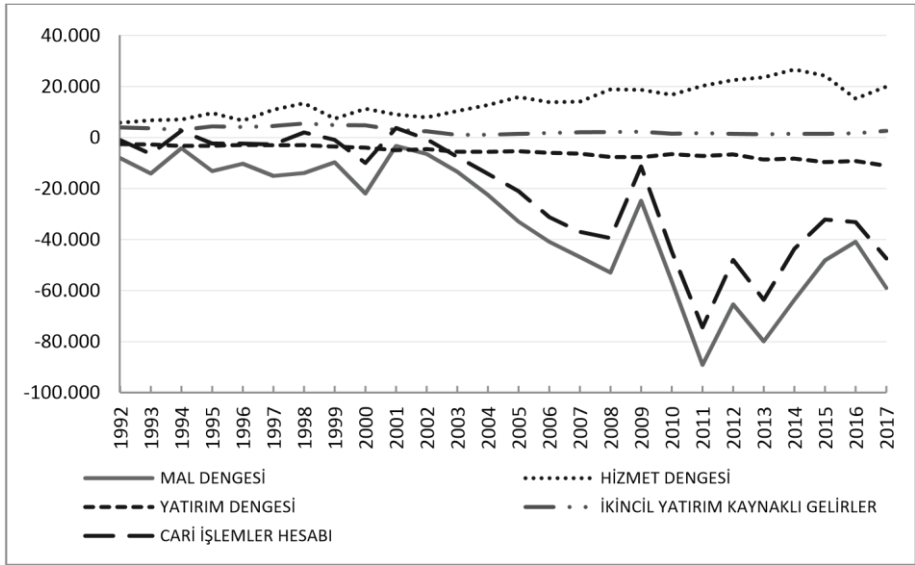
İthalat ve ihracat üzerindeki etkileri dikkate alındığında reel döviz kurları, cari işlemler hesabı açıkları üzerinde önemli ölçüde etkilidir (Fatih Yücel, 2005, s. 483).

İktisat teorisi, genelde ekonomik veya finansal değişkenler arasında, kısa vadede geçici sapmalar olsa bile, uzun vadeli bir dengenin var olduğunu kabul etmektedir. bireysel krediler ile GSYH büyümesi arasında pozitif yönlü bir nedenselliğe ulaşılmaktadır. Ayrıca bireysel kredi hacminin cari hesap dengesi (cari açık) üzerinde ciddi bir negatif nedensellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de yapısal bir sorun haline gelen cari açık meselesinin yönetilmesinde kredi kısıtlamalarının, bilhassa bireysel nitelikli, önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık toplam kredilere göre bireysel kredilerin ekonomik büyüme üzerinde daha güçlü pozitif nedensellik sunması bu tür kredilerin yönetilmesinde dikkate alınması gereken bir başka husus olmaktadır. Ayrıca, literatürdeki benzer çalışmalarda kredi göstergesi olarak sıklıkla kredilerin

GSYH'ya oranı kullanılmakta olup bu çalışmada görüldüğü üzere, farklı kredi göstergelerinin de kullanılmasının hem kredi mekanizmasının farklı açılardan etkilerinin anlaşılması hem de yeni bulguların ortaya çıkarılması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Bankaların kredi genişlemesi, kaldıraç düzeyi ve genel olarak finansal gelişme makro ekonomik yapıda farklı yönlerden değişik sonuçlara neden olabilmektedir. Kredi genişlemesi ve kaldıraç oranının yükselmesi ekonomik aktiviteye katkı da bulunabilirken ekonomik dengelerde risk ve hassasiyetleri de artırabilmektedir. Finansal gelişme ve aracılık fonksiyonundaki iyileşme bazı makro ekonomik dengesizliklerin giderilmesine katkı yaparken başka riskleri ve istikrarsızlıkları tetikleyebilmektedir. Bu nedenle kredi genişlemesi, kaldıraç düzeyi ve finansal gelişme gibi unsurlar bakımından bankacılık sisteminin farklı göstergelerden hareketle analiz edilmesi büyük önem taşımaktadır. (Bankası, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-, 2023>)

5 TÜRKİYE'DE CARİ AÇIK

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 1996'dan bu yana dış ticaret verilerini göstermektedir. Türkiye son döneme kadar verileri Özel Ticaret Sistemi'ne (ÖTS) göre açıklarken artık Genel Ticaret Sistemi'ni (GTS) kullanmaktadır. ÖTS verileri 1996'dan; GTS ise 2013'ten itibaren mevcuttur. GTS ay başında Ticaret Bakanlığı tarafından açıklanırken ÖTS ve diğer tüm detaylar TÜİK tarafından ay sonunda ilan edilmektedir. ÖTS'ye göre dış ticaret açığı 2011 yılında 106 milyar dolar; 2013'te ise 100 milyar dolar olmuştur. 2022'de GTS'ye göre açık 110 milyar dolar ile rekor kırmıştır.

Şekil 1: Cari İşlemler Hesabı Bileşenleri

Kaynak TC Merkez Bankası (Erişim Tarihi 12.03.2023).

Şekil 1’de TCMB-EVDS’den alınan verilerle Türkiye’de cari işlemler hesabının bileşenleri grafik halinde verilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde, cari işlemler hesabını etkileyen ana faktör mal dengesi olarak gözükmektedir. Mal dengesi tüm dönemlerde cari işlemler hesabından daha düşük seviyelerde oluşmuştur. Diğer bir deyişle, mal dengesinden kaynaklanan açık cari işlemler hesabının diğer bileşenleri ile bir miktar kapatılmaya çalışılmaktadır.

Temel olarak ödemeler dengesi bilançosunda yer alan kalemler dikkate alındığında eğer ekonomide cari açık oluşmuş ise bu açığın sermaye hesabı, finans hesabı ya da net hata noksan hesabı ile finansmanı sağlanmaktadır. Tablo 1’de 1992-2000, 2001-2010 ve 2011-2017 dönemlerine ilişkin TCMB Ödemeler Dengesi Bilançosundaki verilerin ortalamaları yer almaktadır.

Kaynağı tam olarak bilinmeyen bu kayıt dışı para, cari açığın finansmanında önemli bir paya sahip olmaya başlamıştır. Net hata noksan kaleminin cari açığın finansmanındaki payı ise 1992-2010

arasında ortalama %3,1 olarak gerçekleşmişken 2011-2017 yılları arasında %8,9 olmuştur.

Tablo 1: Ödemeler Bilançosu Seçilmiş Kalemler (1992-2017)

(Milyon Dolar)	1992-2000 (Ortalama)	2001-2010 (Ortalama)	2011-2017 (Ortalama)
CARİ İŞLEMLER HESABI	-2,337	-20,311	-48,903
DIŞ TİCARET DENGESİ	-12,260	-30,020	-63,714
Toplam Mal İhracatı	24,988	85,612	157,623
Toplam Mal İthalatı	37,248	115,632	221,336
HİZMETLER DENGESİ	8,763	13,832	21,797
Gelir	15,278	26,271	44,455
Gider	6,515	12,439	22,659
BİRİNCİL GELİR DENGESİ	-3,145	-6,013	-8,660
İKİNCİL GELİR DENGESİ	4,304	1,889	1,675
SERMAYE HESABI	0	-16	-33
FİNANS HESABI	2,409	19,674	44,580
Doğrudan Yatırımlar	525	8,714	10,112
Portföy Yatırımları	831	3,852	17,478
Diğer Yatırımlar	3,443	12,326	18,307
Rezerv Varlıklar	-2,389	-5,219	-1,317
NET HATA NOKSAN	-72	654	4,356
Doğrudan Yatırımlar/CİH	-22,4%	-42,9%	-20,7%
Portföy Yatırımları/CİH	-35,6%	-19,0%	-35,7%
Net Hata Noksan / CİH	3,1%	-3,2%	-8,9%

Kaynak: TCMB-EVDS.

Son yıllarda Türkiye ekonomisi toplam 342,3 milyar dolar cari açık verirken toplam sermaye akışı toplam 351,8 milyar dolar olmuştur. Bu iki değer arasındaki fark TCMB'nin döviz rezervlerine aktarılmıştır. Bu dönemde TCMB döviz rezervi yaklaşık 9,5 milyar dolar artmıştır.

Bu değerlere göre; Türkiye'ye giren sermaye toplamının yaklaşık %97,3'ü cari açığın finansmanı için kullanılırken sadece %2,7'lik kısmı Merkez Bankası döviz rezervlerini artırmıştır. 2001-2010 döneminde ülkeye giren sermayenin %80'i cari açık finansmanında kullanılırken %20'sine denk gelen yaklaşık 52 milyar dolar TCMB döviz rezervine eklenmiştir (Kutlu, 2019, s. 4).

Tablo 2 Türkiye'de 2010-2022 Yılları Arası Dış Ticaret Dengesi

	2010	2011	2012	2013	2014		2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
.Dış Ticaret Dengesi	56.3 25	89.1 60	65.3 67	81.8 5	66.5 72	49.0 09	39.9 23	58.5 75	40.7 26	16.7 81	37.8 74	29.3 13	89.7 19
Dış Ticaret Dengesi-Yıllık Yüzde Değişim	-127	-58	27	-25	19	26	19	-47	30	59	-126	23	-206
Genel Mal Ticareti (Ödemeler Dengesi Tanımlı)	- 55.9 65	- 84.4 80	- 71.1 72	- 70.3 12	- 62.8 68	- 53.0 45	- 41.8 04	- 48.6 63	- 32.0 53	- 7.56 3	- 15.5 00	- 27.3 48	- 70.4 16
Genel Mal Ticareti (Ödemeler Dengesi Tanımlı)-Yıllık Yüzde Değişim	-101	-51	16	1	11	16	21	-16	34	76	-105	-76	-157
İthalat	174. 794	225. 300	219. 679	234. 154	232. 757	200. 448	186. 109	211. 212	208. 334	187. 712	181. 069	248. 500	322. 658
İthalat-Yıllık Yüzde Değişim	32	29	-2	7	-1	-14	-7	13	-1	-10	-4	37	30

Kaynak: TCMB

Cari işlemler dengesi, döviz kuru krizlerinin göstergesi olduğu kabul edilmektedir. Labonte'ne göre, Meksika, Türkiye, Doğu Asya, Brezilya, Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelerde büyük cari açıklar, finansal ve döviz krizlerinde en önemli gösterge olmaktadır. Ülkelerin cari hesaplarının durumu ekonomik istikrarın sürdürülebilir olması bakımından oldukça önemlidir. Mal ve hizmet dengesi dışında Türkiye'nin cari hesap yapısını etkileyen diğer faktörler turizm, bavul ticareti, faiz gelir ve giderleri ve işçi dövizleridir. Türkiye'de turizm döviz getirici bir sektör olarak öne çıkmaktadır. Yine bavul ticareti ve yurt dışında yerleşik işçilerin dövizlerinin gelir-gider farkı bakiyesi pozitif olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de cari açık temel olarak dış ticaret dengesine bağlı olarak gelişmektedir. Bir ülkenin belli bir

dönem içerisindeki dış dünya ile ekonomik ve mali ilişkilerinin durumu, dış ödemeler bilançosu ya da dengesi (balance of payment) adı verilen istatistiksel tabloda izlenir. Bu tablo ülkenin mal, hizmet ve sermaye akımları gibi işlemler dolayısıyla dış dünyadan sağladığı döviz gelirlerinin ve dışarıya yaptığı döviz giderlerine eşit olup olmadığını bir denge yaklaşımı ile sergileyerek söz konusu dönem içinde ne kadar döviz açığı ya da döviz fazlası verdiğini ve eğer varsa bu açığı nasıl finanse ettiğini ortaya koyar. Bir ülkenin dış ödemeler bilançosundaki denge ya da dengesizlik, o ülkenin uluslararası ödeme gücündeki iyileşme ya da bozulmaları yansıtır, dolayısıyla da çoğu kez o ülkenin uluslararası alandaki ekonomik ve mali itibarının bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Seyidoğlu H. , 1999, s. 382). Türkiye’de 1970’li yıllarda ithal ikameci politikalar nedeniyle, üretim istenilen düzeyde yapılamamış, döviz ihtiyacı, dış borçlarla ve diğer ülkelerin desteği ile sağlanmıştır. IMF desteği ile kısa vadeli ekonomik para ve maliye politikaları dengelenmiş, devlet müdahalesi ile döviz kuru belirli bir seviyede tutulmuştur. 1980 yılında Türkiye’de serbest piyasa ekonomisine geçilmesi, ihracata dayalı politikalar geliştirilmesini sağlamıştır. Türkiye ekonomisi incelenir ise, cari işlemler açığının 1974-2002 döneminde devletin finansman açığından kaynaklandığı görülmektedir (Hotunluoğlu, 2009).

Cari işlemler dengesi, döviz kuru krizlerinin göstergesi olduğu kabul edilmektedir. Labonte’ne göre, Meksika, Türkiye, Doğu Asya, Brezilya, Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelerde büyük cari açıklar, finansal ve döviz krizlerinde en önemli gösterge olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ülkelerin cari hesaplarının durumu ekonomik istikrarın sürdürülebilir olması bakımından oldukça önemlidir. Mal ve hizmet dengesi dışında Türkiye’nin cari hesap yapısını etkileyen diğer faktörler turizm, bavul ticareti, faiz gelir ve giderleri ve işçi dövizleridir. Türkiye’de turizm döviz getirici bir sektör olarak öne çıkmaktadır. Yine bavul ticareti ve yurt dışında yerleşik işçilerin dövizlerinin gelir-gider farkı bakiyesi pozitif olmaktadır. Dolayısıyla

Türkiye’de cari açık temel olarak dış ticaret dengesine bağlı olarak gelişmektedir. Bir ülkenin belli bir dönem içerisindeki dış dünya ile ekonomik ve mali ilişkilerinin durumu, dış ödemeler bilançosu ya da dengesi (balance of payment) adı verilen istatistiksel tabloda izlenir. Bu tablo ülkenin mal, hizmet ve sermaye akımları gibi işlemler dolayısıyla dış dünyadan sağladığı döviz gelirlerinin ve dışarıya yaptığı döviz giderlerine eşit olup olmadığını bir denge yaklaşımı ile sergileyerek söz konusu dönem içinde ne kadar döviz açığı ya da döviz fazlası verdiğini ve eğer varsa bu açığı nasıl finanse ettiğini ortaya koyar. Bir ülkenin dış ödemeler bilançosundaki denge ya da dengesizlik, o ülkenin uluslararası ödeme gücündeki iyileşme ya da bozulmaları yansıtır, dolayısıyla da çoğu kez o ülkenin uluslararası alandaki ekonomik ve mali itibarının bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Seyidoğlu H. , 1999, s. 382).

1980’li yıllarda dünyada sanayileşmenin artması, sermayeye duyulan talebi arttırmış, dış kaynaklara duyulan ihtiyaç her geçen gün etkisini hissettirmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde, sıkı bir döviz kontrolüne rağmen İkinci Dünya Savaşı sonrasında cari açık, Türkiye ekonomisinin sorunlarından en önemlisi haline gelmiştir. 1980’li yıllarda Liberalizasyonun etkisiyle, ödemeler dengesindeki değişim, 1984’te ödemeler dengesinin standartlaşması turizm sektöründeki olumlu gelişmeler, ödemeler dengesi bilançosunu olumlu etkilemiştir. Petrol fiyatlarındaki artış, uluslararası ticareti olumsuz etkilerken, 1989 yılında döviz kuru artışını önlemek için, mevduat faizinin arttırılması sağlanarak ekonomik kriz kısmen önlenmiştir. 1990’da yaşanan ekonomik durgunluk ardından Körfez krizi sadece Türkiye’yi değil gelişmiş gelişmekte olan tüm ülkeleri olumsuz etkilemiştir. 1991’den itibaren dış ticaret açığı cari açık büyümüştür.

Gümrük Birliği sonrasında dış ticarete korumacılığın azaltılması ihracatta durgunluk, ithalatın artması ile Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistiklerini verirken bavul ticareti tahminlerini de vermiştir.

2001 yılında ödemeler dengesi krizleri, cari hesap dengesizlikleri artmıştır. Türkiye'ye yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımları diğer gelişmekte olan ülkelere göre oldukça düşüktür ve görece olarak 2001 krizinden sonraki artışın yurtdışı yerleşiklerin gayrimenkul yatırımlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Portföy yatırımlarının yükümlülükler kısmındaki kalemlerden biri olan yurt dışındaki tahvil ihraçlarından kaynaklanan net girişler uzun vadeli dış borcu artırmalarına rağmen kriz zamanlarında kaçış eğilimi göstermemektedir. Öte yandan devlet iç borçlanma senetleri (DİBS) kalemi, kriz zamanlarında en çok sermaye çıkışının yaşandığı kalemdir. Diğer yatırımlar kalemine gelince, toplam kredi yükümlülükleri içerisinde önemli bir paya sahip olan kısa vadeli kredi kullanımları kriz dönemlerinde büyük çıkışlar göstermektedir. Tablo 1'de cari işlemler açığının finansmanında yararlanılan kalemlerin 2002 ve 2011 dönemleri arası gelişimi gösterilmekte olup en göze çarpan kalem portföy yatırımları olmaktadır. Portföy yatırımları çok küçük rakamlarla başlasa da şu anda doğrudan yatırımları geçmiştir. Bu süreçte verimliliği artırabilecek doğrudan yatırımlar da artmış ancak bunun devlete ait kuruluşların yabancı ortaklı özel teşebbüslere devredilmesi şeklinde yürütülen özelleştirme politikalarının bir sonucu olduğu ve uzun vadeli olmadığı bilinmektedir.

Tablo 3. Türkiye'nin Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (Milyar \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracat/İthalat (%)
2005	73,5	116,8	-43,3	62,9
2006	85,5	139,6	-54,1	61,3
2007	107,3	170,1	-62,8	63,1
2008	132,0	201,9	-69,9	65,4
2009	102,3	140,9	-38,8	72,5
2010	113,9	185,5	-71,7	61,4
2011	134,9	240,8	-105,9	56,0
2012	152,5	236,5	-84,1	64,5
2013	151,8	251,7	-99,9	60,3

2014	157,6	242,2	-84,6	65,1
2015	143,9	207,3	-63,4	69,4
2016	142,6	198,6	-56,0	71,8
2017	157,0	233,8	-76,8	67,1
2018	167,9	223,0	-55,1	75,3

Kaynak: (Kurumu, 2019).

Türkiye’de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nın uygulandığı 2001 sonrası dönemde, cari işlemler açığı sürekli büyümüş ve düştüğü tek dönem 2008 Küresel Krizinin yaşandığı dönemde olmuştur. Dünyanın cari işlemler açığının seyri dışındaki bu aşırı yükseliş, Türkiye’nin cari işlemler açığının tehlikeli boyutlara ulaşip ulaşmadığının ve bu sürecin sonunda cari işlemler açığının sürdürülmesinde bir sorun yaşanıp yaşanmadığının sorgulanmasına neden olmuştur (Demir, 2014, s. 126-127). 2008 yılından itibaren global piyasaları sarsan ve ülke ekonomilerinde yavaşlamaya neden olan küresel finansal kriz sonrasında 2009 yılında Türkiye ekonomisinde daralma meydana gelmiştir (Eşiyok, 2012). 2008 küresel finansal kriz sonrasında cari işlemler dengesi, ekonomi literatüründe en çok tartışılan konular arasında yer almıştır. Cari açığın gayrisafi yurtiçi hasılaya (GSYH) oranının belli bir seviyeyi aşması (genellikle %5 kritik seviye kabul edilmektedir) kriz sinyali olarak algılanmaktadır. Türkiye’de 1990’lı yıllarda cari açığın GSYH’ye oranı %1’ler seviyesinde iken 2004 yılından itibaren %5’lerin üzerinde seyretmiştir.

Türkiye ekonomisinde 2000’li yıllarda ülkeye sıcak para girişini teşvik edici olarak uygulanan ‘‘yüksek faiz-düşük kur’’ politikasının cari açığa yol açması sürecini Uras (2011) şöyle özetlemektedir: - Faizimiz döviz getirenler için cazip olmaya devam ettikçe ve Merkez Bankası TL’nin değerini belli koridorda tutmayı sürdürdükçe döviz girişi durmaz.

- Döviz girişi bu boyutlarda devam ettikçe, döviz ucuza satılır. - Döviz ucuza satıldıkça ithalat gerilemez. - İthalat gerilemedikçe cari

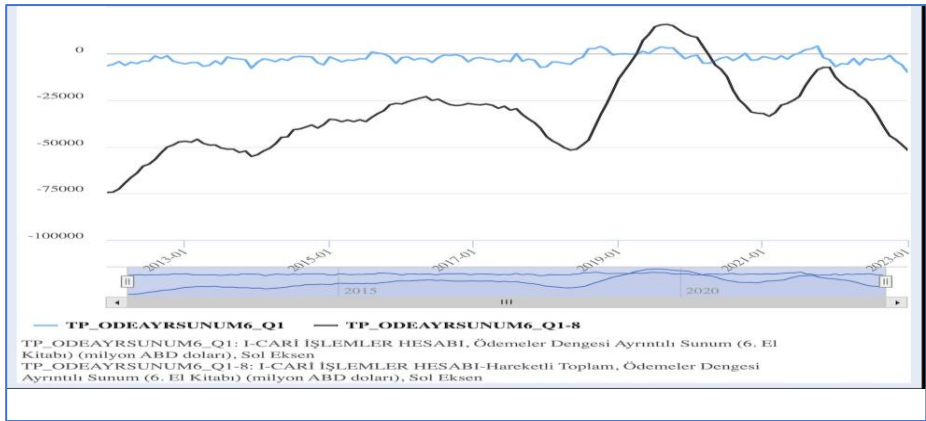
açık (döviz açığı) feryatları sona ermez. 2002'den beri değer kazanan TL'nin ise süreci beslemesiyle beraber giderek yapısal bir soruna dönüşen bu durumun, temelde üretim yapımızdaki darboğazlardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bunlar; Türkiye'nin doğal kaynak yapısı, ara malı ve hammadde üretimine yeterli kaynağın yatırılamaması, kalitede yaşanan sıkıntılar ve firmaların üretimin yüksek katma değer yaratan aşamaları konusunda yeterli bilgiye ve uzmanlığa sahip olmamaları gibi çeşitli sebepler olarak sıralanabilir. (Kaya, 2016 , s. 62) . 2003-2015 döneminde cari işlemler hesabında verilen açık hem devletin hem de özel sektörün finansman açığından kaynaklanmıştır (Beşballı, 2018).

Cari İşlemler Dengesinin Bileşenleri ile dış ticaret dengesinin paralel biçimde hareket ettiği net bir şekilde görülmektedir. Buna göre Türkiye'de cari açığı temelde dış ticaret açığı yönlendirmektedir. Diğer kalemler dönem içerisinde oldukça istikrarlı bir seyir izlemektedir. Hizmetler dengesi dönem boyunca pozitif gerçekleşerek dış ticaret açığının yarattığı olumsuzluğun bir kısmını gidermektedir. Ayrıca hizmetler dengesi dönem boyunca artış eğilimindedir ve 2018 yılında 25.6 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Birincil gelir dengesi ise dönem boyunca negatif gerçekleşerek cari açığa genişlemeye neden olmaktadır. Birincil gelir dengesi temelde Türkiye'ye yönelik yabancı yatırımların gelirlerinden oluşmaktadır. Birincil gelir dengesindeki açık giderek büyümektedir. 2000 yılında 4 milyar \$ gerçekleşen açık, sürekli artarak 2018 yılında yaklaşık 12 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında cari açığın yaklaşık %43.5'i birincil gelir dengesi açığından oluşmaktadır. Bu durum Türkiye'ye yabancı sermayeyi getirmenin maliyetinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. İkincil gelir dengesinin ise dış denge içerisindeki payı oldukça küçüktür. Yine de dönem boyunca pozitif gerçekleşerek cari dengeyi olumlu yönde etkilemiştir.

Türkiye’de dış borç stoku da sürekli artarak 2014 yılında 402 milyar dolara ulaşmıştır. Dış borç stokunun yüksekliği de Türkiye’de cari açığı artıran bir faktördür. Dış borç anapara ödemeleri, finans hesabı içinde yer alırken, bu borçlar için ödenen faizler, cari işlemler hesabına kaydedilmektedir. Bu borçların faiz ödemeleri, cari açığı arttırmaktadır. Dış borç stoku içinde kamunun payının düşük olması ve dış borç faiz ödemelerinin cari açık içindeki payında 2009 yılından itibaren gözlenen azalma, cari açığın sürdürülebilirliği konusunda ümit vermektedir (Göçer, 2013, s. 220).

Türkiye’nin 2015 yılı ödemeler bilançosuna göre, dış ticaret açığı 47.936 milyon dolarken, bu açık hizmet ve yatırım gelirleri ile 32.141 milyon dolarlık cari açığa dönüşmüştür. Sermaye ve finans hesabındaki 21.228 milyon dolarlık açık, net hata ve noksan hesabındaki 9,397 milyon dolarlık girişle 11.831 milyon dolar açığa çekilmiştir. Bu açığın finansmanı da 11.831 milyon dolarlık MB’nin resmi rezervlerinden karşılanarak hesap dengelenmiştir (Sefer, 2017, s. 110).

Grafik 1 2011-2023 yıllarında Türkiye’de Cari Açık

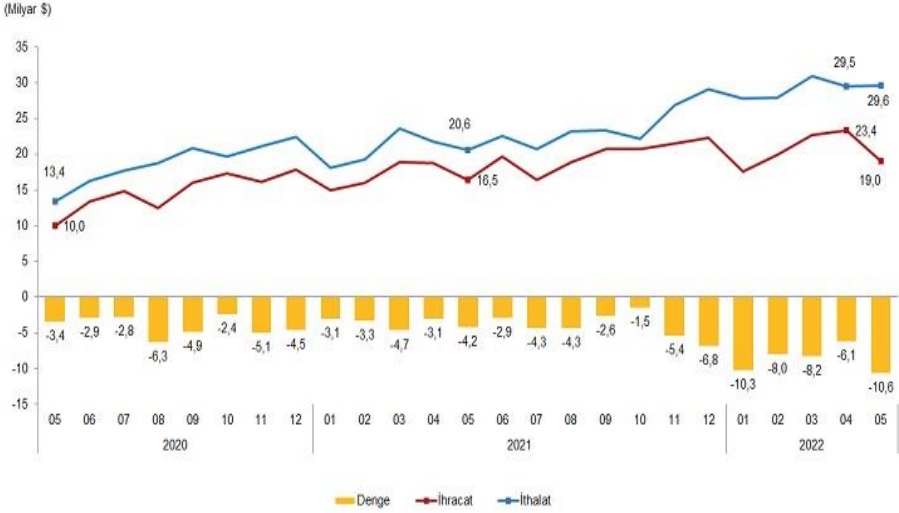
Kaynak TC Merkez Bankası
<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/dashboard/5293> (Erişim Tarihi 12.03.2023).

Türkiye’de 2019-2021 yılları arasında cari açık seviyesi en üst seviyeye ulaşmıştır. Türkiye’de 2022 yılında hem ihracat hem de

ithalatta rekor kırılmıştır. Genel Ticaret Sistemi'ne (GTS) göre ihracat ilk kez 250 milyar doları aşarken ithalat ise ilk kez 300 milyar doları aşmıştır. 2021'de ihracat 225 milyar dolar, ithalat ise 271 milyar dolar olmuştur. (Genel Ticaret Sistemi) GTS'ye göre, 2013 yılından bu yana en yüksek ticaret açığı 2022'de ortaya çıkmıştır. 2022'de dış ticaret açığı 110 milyar doları aşmıştır. Açık 2013 yılında 99,3 milyar dolar olmuştur.

2022 de dış ticaret açığı Ocak-Mayıs döneminde %136,0 artmıştır. Ocak-Mayıs döneminde dış ticaret açığı 18 milyar 310 milyondan, 43 milyar 206 milyona yükselmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 2021 Ocak-Mayıs döneminde %82,3 iken, 2022 yılının aynı döneminde %70,3'e gerilemiştir.

Grafik 2 İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dengesi, Mayıs 2022

Mayıs ayında imalat sanayinin toplam ihracattaki payı %94,7 olmuştur. Ekonomik faaliyetlere göre ihracatta, 2022 Mayıs ayında imalat sanayinin payı %94,7, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün payı %2,9, madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün payı %1,9 olmuştur. Ocak-Mayıs döneminde ekonomik faaliyetlere göre ihracatta imalat sanayinin payı %94,5, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün payı

%3,1, madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün payı %1,8 olmuştur. Mayıs ayında ara mallarının toplam ithalattaki payı %81,3 olmuştur. Geniş ekonomik gruplar sınıflamasına göre ithalatta, 2022 Mayıs ayında ara mallarının payı %81,3, sermaye mallarının payı %10,7 ve tüketim mallarının payı %7,9 olmuştur. İthalatta, 2022 Ocak-Mayıs döneminde ara mallarının payı %82,3, sermaye mallarının payı %10,4 ve tüketim mallarının payı %7,3 olmuştur. Türkiye’de 2023 yılında ocak ayında cari işlemler hesabı 9.849 milyon ABD doları açık kaydetmiştir. Altın ve enerji hariç cari işlemler hesabı ise 2.602 milyon ABD doları fazla vermiştir. Ödemeler dengesi tanımlı dış ticaret açığı 12.431 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Hizmetler dengesi kaynaklı girişler 3.164 milyon ABD doları seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu kalem altında seyahat kaleminden kaynaklanan net gelirler 2.454 milyon ABD doları olmuştur. Birincil gelir dengesi kalemi 381 milyon ABD doları net çıkış, ikincil gelir dengesi kalemi de 201 milyon ABD doları net çıkış kaydetmiştir. Türkiye’de doğrudan yatırımlardan kaynaklanan net girişler 223 milyon ABD doları olarak kaydedilmiştir.

Portföy yatırımları 490 milyon ABD doları tutarında net giriş kaydetmiştir. Alt kalemler itibarıyla incelendiğinde, yurt dışı yerleşiklerin hisse senedi piyasasında 486 milyon ABD doları net satış ve devlet iç borçlanma senetleri piyasasında 22 milyon ABD doları net alış yaptığı görülmektedir.

Yurt dışı bankaların yurt içindeki mevduatları, yabancı para cinsinden 2 milyon ABD doları net azalış ve Türk lirası cinsinden 1.637 milyon ABD doları net artış olmak üzere toplam 1.635 milyon ABD doları net artış kaydetmiştir.

2022 yılı Aralık ayında geçen yılın aynı ayına göre;

- İhracat, %3,1 oranında artarak 22 milyar 915 milyon dolar,
- İthalat, %14,6 oranında artarak 33 milyar 295 milyon dolar,

- Dış ticaret hacmi, %9,6 oranında artarak 56 milyar 210 milyon dolardır .

2022 yılı Ocak-Aralık döneminde geçen yılın aynı dönemine göre;

- İhracat, %12,9 oranında artarak 254 milyar 210 milyon dolar,
- İthalat, %34,3 oranında artarak 364 milyar 395 milyon dolar,
- Dış ticaret hacmi, %24,6 oranında artarak 618 milyar gerçekleşmiştir.

2022 yılı Aralık ayında geçen yılın aynı ayına göre; İhracatın ithalatı karşılama oranı 7,7 puan azalarak % 68,8 olarak gerçekleşmiştir. Enerji verileri hariç tutulduğunda, ihracatın ithalatı karşılama oranı 9,2 puan azalarak %87,9 olarak gerçekleşmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2023). Turizm gelirlerinde yapılan revizyon sonrasında cari açık son 10 yıllık dönemde toplamda 26,8 milyar dolar azalmıştır. Revizyon sonrasında ödemeler dengesi 'cari işlemler hesabı' altındaki 'hizmetler dengesi/seyahat/gelir' kalemi, 2012–2022 Ocak-Ağustos arasında toplam 22,4 milyar dolar yukarı yönlü güncellenmiştir (<https://www.birgun.net/haber/makyajli-veriler-acigi-ortmeye-yetmedi-10-yillik-donemde-26-8-milyar-dolar-kayip-409732>, 2023).

Başta petrol ve doğalgaz olmak üzere enerji ihtiyacının büyük bir kısmını yurtdışından karşılayan Türkiye'nin cari işlemler dengesi enerji fiyatlarından da önemli ölçüde etkilenmekte; artan enerji fiyatlarının ise cari açığı genişletici etkisi bulunmaktadır ((TCMB Bülten,2009:4).).

Cari Açığın Finansmanı Cari açığın oluşumu kadar nasıl finanse edildiğinin irdelenmesi de büyük önem taşımaktadır. Cari açık finansmanı basit anlatımla üç farklı şekilde yapılabilir. Bunlar yabancı banka, diğer hükümetler ya da IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan borç almak, uluslararası piyasalardan doğrudan yatırım ya da portföy yatırımları ile merkez bankası döviz rezervlerini

kullanmaktır. Bu yöntemlerden doğrudan yatırım veya orta-uzun vadeli krediler ile sermaye girişi sağlamak nispeten tercih edilir. Ancak, cari açık, kısa vadeli spekülâtif sermaye akımları (her türlü bono işlemleri, banka mevduatları, ihracat kredileri vb.) ve dış borçları artırıcı biçimde finanse ediliyorsa ekonomide önemli bir kırılma faktörüne dönüşür. Net hata noksan kalemi döviz giriş çıkışlarının net dengesini göstermekte ve son yıllarda cari açığın finansmanında önemli bir kalem olarak öne çıkmaktadır (Eşiyok, 2012).

SONUÇ

Dünyada teknolojinin getirdiği yenilikler, ithalat ve ihracatın artmasında önemli rol oynamaktadır. Yenilikçi, kaliteli ticari emtianın, üretiminin artırılması, ulusal üretime ağırlık verilerek, üretim fazlasının pazarda alıcı bulması, cari açığın azaltılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ülkeye giren döviz miktarının artırılması, ülkenin uluslararası arenada söz sahibi olabilmesi için sanayi, turizm, teknoloji yatırımlarının yapılması, yabancı yatırımcıların yenilikçi, sürdürülebilir projelere yatırım yapması gerekir. Küreselleşmenin etkili vasıtalarından biri olan e ticaret, yazılım, bilgisayar programcılığı, robotik kodlama, nesnelerin interneti, yapay zeka teknolojisi, metaverse konularında nitelikli iş gücünün istihdama kazandırılması için gerekli yatırımlar yapılarak, alt yapıları kurulmuş fiziki donanımlara sahip laboratuvarlarda nitelikli insan gücü yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye, coğrafi konum olarak tarihi zenginliklere sahip bir ülkedir. Türkiye’de turizm alanında yapılacak yatırımlar, hizmet sektöründe önemli katkılar sunabilecek bir potansiyele sahiptir. Son yıllarda dünyayı etkileyen Covid 19 salgını sonrasında Türkiye, sağlık hizmetleri, sağlık turizmi açısından önemli başarılar elde etmiştir.

Cari açığın önlenmesi için alınacak en önemli önlemlerden biri ulusal üretimin artırılmasıdır. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri ile Çin arasında meydana gelen, tarihte Kur Savaşları olarak bilinen ekonomik uzlaşmazlığın temelinde, Amerika’nın kendi üreticisini

harekete geçirme, Çin ürünü mal ya da hizmeti satın almama kararı yer almaktadır. ABD 'de cari açığı kapatabilmek için üretimini artırma kararı almıştır. Türkiye'nin her yıl artan cari açığını kapatabilmesi için üretim faaliyetlerine ağırlık vermesi, üretilen ürün ya da hizmetin uluslararası pazarda alıcı bulması gerekmektedir. Ticaret Bakanlığı ve diğer bakanlıkların tarım, sanayi ve teknoloji alanlarında verdiği teşviklerin etkili ve verimli alanlarda kullanılması, Türk sanayicisinin uluslararası arenada sanayi ve yatırımcılarla Ticaret Odaları ve Bakanlıklar nezdinde buluşturularak gerekli desteği alması, cari açığın önlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Özel sektörün nitelikli insan kaynakları ile üretim faaliyetini dünya standartlarında yerine getirmesi, dış ticarete istenilen belgelerin eksiksiz temin edilmesi, cari açığın azalmasını sağlayacaktır. Kamu ve özel kuruluşlarının üretimde dijitalleşmesi, nesnelere interneti, yapay zekâ teknolojisi ile üretimin sağlanması, nitelikli ürünün nihai tüketiciye ulaştırılması cari açığın önlenmesinde, insandan kaynaklanan hataların giderilmesi ve ayıplı mal ya da hizmetin azaltılmasında etkili rolü olacaktır.

Türkiye'de, 2001' den beri uluslararası ticarete ödemeler dengesi bilançosunda yatırımlara dayalı nitelikli bir büyüme süreci görülmektedir. Türkiye 2004'ten beri uluslararası finansal sermaye piyasalarının genişlemesinden ciddi şekilde etkilenmiştir. Ancak 2006 'dan sonra ABD dolarındaki değer kaybı, döviz piyasasında dengesizliklere yol açmıştır. Doların Euro karşısında 2003'ten beri değer kaybetmesinin Amerika'nın cari açığından kaynaklandığı düşünülmektedir. ABD, 640 milyar dolar olan bu cari işlemler açığının finansmanını Japonya ve Asya ülkelerinin merkez bankalarının kendi rezervleri için 2004'te 510 milyar dolar almasından karşılayabilmiştir. ABD deki bütçe açıkları, doların dünya piyasasındaki değer kaybı dünya ticaret hacminde bir daralmanın yaşanmasına uluslararası finans tahminlerine göre realist yatırımların yapılamamasına neden olmaktadır. Küresel finans piyasalarında yaşanan iniş çıkışlar, Rusya Ukrayna Savaşı nedeniyle ülkelerin ekonomik anlaşmaları tehlikeye

girmiş; Rusya'nın doğalgaz anlaşmalarını geri çekmesi neticesinde enerji krizi yaşanmıştır.

Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'de cari açık, son yıllarda daha hızlı artmıştır. Bunda Suriye'den Türkiye'ye gelen göçmenlerin, Covid 19 salgınının , 1999 İstanbul ve 6 Şubat 2023'te yaşanan depremlerin yıkıcı tesirinin, küresel iklim değişikliğinin kuraklık ve bitki örtüsünün değişmesinin önemli bir rolü olmuştur. Türkiye 'de artan cari açığın en temel nedenlerinden birisi de enerjiyi dışarıdan satın almasıdır. İthal edilen enerji arttıkça, cari açık da büyümektedir. Üretim enerji ile gerçekleştirildiğinden ekonomik büyüme için gerekli olan petrol ve doğalgazın Türkiye'de bulunan petrol ve doğalgaz yataklarından çıkarılması, yenilenebilir enerji kaynaklarından enerji üretimine yatırım yapılması ve bu enerjiyi üretebilecek yetişmiş insan gücünün yetiştirilmesi gerekmektedir.

2008 yılında Türkiye ile İran arasında yaşanan doğalgaz krizi, İran'ın Türkmenistan'dan yaklaşık 75 dolara bin metreküp doğalgaz alması ve bu doğalgazı Türkiye'ye yaklaşık 300 dolara satmasından kaynaklanmıştır. İran, Türkiye'ye bir günde 20 milyon metreküp doğalgaz satıp, karşılığında yaklaşık 4 milyon dolar kâr etmiştir. Türkiye'nin enerji ithalatı cari açığın artmasında çok önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü enerji, ekonomik büyümenin hızlanmasında etkilidir. Gelişmekte olup dış ticaret açığı olan ülkelerin enerji üretimine yatırım yapması önem arz etmektedir. Üretimin yapılması enerjiye bağlıdır. Bir ülke enerji üretebilir ve bu enerjiyi ihraç edebilirse kendi üretimine de katkıda bulunur. Cari açıkta meydana gelen bir değişimin, % 15.42'si enerji ithalatından, % 3.05'si ekonomik büyüme tarafından açıklanmaktadır. Bunun yanında, ekonomik büyümedeki değişimin % 31.94'ü enerji ithalatından kaynaklanmaktadır ki bu önemli bir orandır. Bu bulgular, Telatar ve Terzi (2009), Yılmaz ve Akıncı (2011), Yanar ve Kerimoğlu (2011), Demir (2013) (Avcı, 2018) Sarıtaş, Avcı, Genç tarafından Türkiye için yapılan çalışmaların sonuçları Türkiye'de son

yıllarda, ithal edilen enerji talebindeki artışın, cari açığı önemli ölçüde arttırdığı (Avcı, 2018, s. 197) yönündedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde üretimin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarının dışa bağımlı olunması cari açığın artmasına neden olmaktadır.

Türkiye’de enerji ithalatının azaltılması için yeni petrol ve doğalgaz kuyuları açılmalı ve bunun için yatırım planları yapılmalıdır. İnsan gücü yetiştirirken ekonomik büyümede finansal okur yazarlık bilgisine sahip, para politikalarını iyi bilen kişilerin üniversitelerde yetiştirilerek istihdam edilmesi; teknoloji, mühendislik maden araştırma konularında teori ve uygulamayı iyi bilen gençlerin eğitime ağırlık verilmesi, bu eğitimi alan kişilerin kendi branşlarında istihdam edilmesi , alternatif ve yenilenebilir enerji kaynaklarının üretilerek dışa bağımlılığın azaltılması israfın önüne geçilmesi gerekmektedir. Geri dönüşüm ile atıkların üretime kazandırılması, küresel iklim değişikliği ile ilgili olarak yerel yönetimlerin önlem alması, toplumsal duyarlılık kazandırılması sivil toplum örgütleri ve üniversitelerle işbirliği yapılması, eğitimde finansal okuryazarlık eğitiminin ilk okuldan itibaren tüm eğitim kademelerinde ders olarak okutulması gerekmektedir.

AB Müzakere sürecinde olan Türkiye için, 20 Şubat 2019’da, Avrupa parlamentosu komitesi üyelik müzakerelerinin askıya alınması kararını vermiştir. 15 Aralık 2021 tarihinde, AB Konseyi, Türkiye ile üyelik müzakerelerinin dondurulmuş olarak kalmasına karar vermiştir. Türkiye’nin AB Müktesebatı’na uyum sağlayabilmesi için Avrupa Komisyonu, yönetim ve kamu idaresinde reform; hukukun üstünlüğü ve temel haklar; ekonomik büyüme ve rekabetçiliğin desteklenmesi konularında IPA II çerçevesinde kullanılacak olan mali yardım, bu alanlarda ulusal sektörel reformları desteklemeyi hedefliyor. Avrupa Komisyonu, destek sağlanacak öncelikli alanları yönetim ve kamu idaresinde reform; hukukun üstünlüğü ve temel haklar; ekonomik

büyüme ve rekabetçiliğin desteklenmesi olarak belirlemiştir.. IPA II çerçevesinde kullanılacak olan mali yardım, yapmıştır. Yedi yıllık süre zarfında AB'den toplamda 4 milyar 453 milyon avro alacak olan Türkiye, IPA II kapsamında en çok kaynak tahsis edilen ülke olmuştur. Türkiye'ye 2014 yılında 620 milyon, 2015 yılında 626 milyon, 2016 yılında 630 milyon, 2017 yılında 636 milyon, 2018-2020 yılları arasında ise 1 milyar 940 milyon avro kaynak ayrılmıştır (Vakfı, 2023). Kısaca Türkiye'de cari açığın azaltılabilmesi için eğitim, turizm, sağlık, çevre, enerji, ekonomi alanlarında yatırımlar yapılması ve nitelikli yetiştirilmiş kalifiye insan gücünün istihdamına önem verilmesi, israfın önlenmesi, geri dönüşüme önem verilmesi, siyasi politik, ilişkilerin güçlendirilmesi, uluslararası bürokratik ilişkilere ağırlık verilmesi, hukukun üstünlüğü ve evrensel değerlerle uluslararası ilişkilere yaklaşılması “ben “ diliyle değil “biz “ diliyle ülkeler arası işbirliği anlaşmalarının yapılması, terörün önlenmesi, imar affı ve vergi aflarının kalkması, hukuki müeyyidelerin ağırlaştırılması için kanuni değişikliklerin yapılması, tarım hayvancılık , enerji üretimine ağırlık verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdis M , “Cari Açık Kriz Habercisi mi?”<<http://makdis.pau.edu.tr/currentdeficit.htm>>(2006) (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- Aydın M K and Beşballı S G, Türkiye'nin Cari Açık Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme (2018)2
- Aydoğuş İ Öztürkler , Türkiye'de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi (Gazi Kitabevi. (2006)17
- Caroline F and Frank Warnock “Current Account Deficit in Industrial Countries: The Bigger They Are, The Harder They Fall?” NBER (Working Paper Series. No:11823 2005)
- Çakırel, A Ö ,Türkiye’de Cari Açık Belirleyicileri: Çok Değişkenli Zaman Serileri Analizi Uygulaması T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Sayısal Yöntemler Bilim Dalı Doktora Tezi (2020) 20
- Demir R, “Türkiye’de Sürdürülebilir Cari Açık” Yayar Bilimler Dergisi (2014) 119
- Göçer İ,“Türkiye’de Cari Açığın Nedenleri, Finansman Kalitesi ve Sürdürülebilirliği:Ekonometrik Bir Analiz” (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF 2013 8 1) 213-242
- Hazine ve Maliye Bakanlığı< www.hazine.gov.tr >(Erişim Tarihi 15.03.2023)İktisadi Kalkınma Vakfı https://www.ikv.org.tr/icerik_print.asp?id=723(Erişim Tarihi 12.03.2023).
- Kaya M, “Türkiye’de Cari Açık Sorunu ve Nedenleri “Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (C:6, S:10, 2016) 51-75
- Kuşat N, “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Sonrası Cari Açıklar ve Hizmet Sektörünün Kullanılabilirliği” Akademik Bakış Dergisi Sayı: 51 Eylül – Ekim 2015)< <http://www.Akademikbakis.org> 32 >(Erişim Tarihi14.03.2023)
- Kutlu Y and Bozgeyik A, “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri: 1992-2017 Dönemi İçin Ampirik Çalışma “ Maliye Dergisi 4 2019
- Özek Y, Türkiye’de Cari Açığın Asimetrik Davranışının Rejim Değişim Modeli ile Belirlenmesi İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (2014)

- Özgür A B “Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığının Belirleyicileri: Dönemler Arası Yaklaşım” Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (2019) 437-460
- Peker O and Hotunluoğlu H , “Türkiye’de Cari Açığın Nedenlerinin Ekonometrik Analizi” Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi(2009, C 23, S 3,) 221 - 237
- Sarıtaş H and Genç A and Avcı T ,“Türkiye’de Enerji İthalatı, Cari Açık ve Büyüme İlişkisi: Var ve Granger Nedensellik Analizi” Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, (C14, S 2, 2018) 197
- Seyidoğlu H, Uluslararası Finans (Gizem Can Yayınları 2000) 42
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2009) 1 Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bülteni <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/Bulten_Turkce> 2013 (Erişim Tarihi 14.03.2023) 4.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Ödemeler Dengesi Raporu (2005) 1 TC Merkez Bankası< [https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526->](https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-)(Erişim Tarihi 12.03.2023)
- TC Merkez Bankası Ödemeler Dengesi İstatistikleri”ne İlişkin Yöntemsel Açıklama <<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/01c7bdcc> >(Erişim tarihi 17.03.2023)
- TC Merkez Bankası< [https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526->](https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-)(Erişim Tarihi 20.03.2023)
- TC Merkez Bankası< <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/dashboard/5293> >(Erişim Tarihi 12.03.2023). <<https://www.birgun.net/haber/makyajli-veriler-acigi-ortmeye-yetmedi-10-yillik-donemde-26-8-milyar-dolar-kayip-409732> >(Erişim Tarihi 14.03.2023)
- Tiryaki S. T, “ Cari İşlemler Hesabına Çeşitli Yaklaşımlar, Sürdürülebilirlik ve Türkiye Örneği” TCMB Veri Tabanı 1998 71<<https://ideas.repec.org/p/tcb/wpaper/0208.html>> (Erişim Tarihi 15.03.2023). Türkiye İstatistik Kurumu <<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/829231>>(Erişim Tarihi 22.03.2023)
- Uçak S “Cari Denge ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye” MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi 2017. 334

- Yeldan E , Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı Türkiye Ekonomisinde Dış Açık Sorunu ve Yapısal Nedenleri (Elif Kitabevi 2010) 34
- Yiğit H and Açıkalın S ,“Türkiye’de Cari İşlemler Açığı: Nedenleri ve Çözüm Önerileri “Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2019 12(2)
- Yücel F and Yanar R, “Türkiye’de Cari İşlem Açıkları Sürdürülebilir mi? Zaman Serileri Perspektifinden Bir Bakış Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005, s. 483
- Wikipedia<https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%96demeler_dengesi>(Erişim Tarihi 14.03.2023)

BÖLÜM 6

DİJİTAL DÖNÜŞÜM VE MUHASEBE

Dr. Servet ÖZKAN¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433287>

¹ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Van Türkiye. servetozkan@yyu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-8101-9173

GİRİŞ

Dijital dönüşüm, tüm toplumu derinden etkilemektedir. Dolayısıyla toplumun bu dönüşüme hazırlıklı olması ve gerekli çalışmaları, önlemleri ve fırsatları değerlendirmesi toplumun yararına olduğu bir gerçektir. Her meslekte olduğu gibi muhasebe mesleğinde de dijital dönüşümün ciddi etkileri olmaktadır. Bu etkileşimin en önemli ayağını yapay zekâ oluşturmaktadır. Veri toplama, verileri kullanma, kaydetme, sınıflandırma, özetleme ve bunların raporlanması ile yorumlanmasında yüksek kalite ve hatasız işlem yapılabilmesi yapay zekânın sağladığı en büyük kolaylıklar olarak belirlenmektedir. Bununla birlikte yapay zekâ muhasebe mesleğinde, mesleği icra edenler açısından sunduğu fırsatların yanında, mesleki yeterlilik ve işgücü sorunlarını da beraberinde getirmektedir.

1. DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN GELİŞİM SÜRECİ

Dijital dönüşüm, toplumsal ve sektörel ihtiyaçlara dijital teknolojinin entegrasyonu yoluyla çözüm bulma sürecini ifade eden bir kavramdır. Bu süreç, iş akışlarının ve kültürel değişimin dijital teknolojilerle birleşerek gelişmesini içerir. Dijital dönüşüm, geleneksel metodların ötesine geçerek yaratıcılığı ve inovasyonu teşvik eder, böylece daha verimli sonuçlar elde edilebilir.

Dijital dönüşüm, bilgiye erişimi ve bilgidan faydalanmayı hızlandırarak zaman, mekan ve çaba tasarrufu sağlar. İnternetin ortaya çıkışı, bu dönüşümü daha da hızlandırmıştır. Günümüzde dijital dönüşüm, yönetim, üretim ve yaşam süreçlerinde önemli değişikliklere yol açarak toplumları etkilemektedir (Kablan, A. 2018). İnternetin bulunması, önceki yıllarda öngörülen fikir ve tasarımların evrimleşmesiyle gerçekleşmiştir. Nikola Tesla'nın "kablolu bir dünya" vizyonu gibi düşünceler, bilim insanlarının küresel bilgi ağlarının varlığına dair öngörülerini içermektedir.

Dijital dönüşüm sürecinin tarihi, 1950'lerde hükümetlerin araştırmalar ve bilgi paylaşımları için ağların ilk tasarımlarıyla başlamıştır. ARPANET, 1959'da kurulan ve internetin ilk uygulanabilir prototipi olarak kabul edilen bir ağıdır. Profesör Tim Berners-Lee'nin 1989'da "www" olarak bilinen bilgi paylaşım sistemini kurması, internetin daha geniş bir kesim tarafından sosyal bir platform haline gelmesine olanak tanımıştır.

Dijital dönüşüm, bilginin dijitalleşmesi ve analogdan dijitale geçiş gibi önemli aşamaları içerir. Analogdan dijitale geçiş, bilginin fiziksel ortamdan ikili sayı sistemine dayalı dijital bir formata dönüşümünü ifade eder. Bu geçiş, özellikle sağlık, medya ve finans gibi sektörlerdeki artan bilgi miktarına daha etkili bir şekilde cevap verme ihtiyacından kaynaklanmıştır (Dursun, G. D. , Ektik, D., & Tutcu, B. 2019). Bilginin dijitalleştirilmesi sürecine "dijitasyon" denir ve bu süreç, bilginin bitler halinde saklanarak dijital bir forma dönüştürülmesini içerir. Bu dönüşüm, nesnelere üç boyutlu taranması, ses kaydının dijitalleştirilmesi gibi örneklerle gerçekleşir.

1.1 Topluların Dijital Dönüşümü

Dijital çağ ile birlikte, toplumların alışkanlıklarında değişiklikler olmuş ve bu durum insanoğlunun pek çok davranış kalıbını değiştirmiştir. Bu değişime tepkisiz kalmayanlar dijital yeniliklere ayak uydurmuşlardır (Ay, 2021). Topluların dijital dönüşümü, mevcut iş modellerini, tüketim alışkanlıklarını, sosyo-ekonomik yapıları, yasal ve politik önlemleri, örgütsel kalıpları ve kültürel engelleri değiştirme fırsatları sunan bir süreci ifade eder. Teknik altyapı ve iş süreçleri boyutunda gerçekleşen dijitalleşme, toplumda zaten var olan dönüşümü hızlandırarak devam eden yatay ve küresel değişim süreçlerine katkıda bulunur. Toplumun dijital dönüşümü, günlük yaşamda dijital teknolojilerin kullanımı da dahil olmak üzere toplumu anlama ve yorumlama şekillerini değiştiren bir süreci ifade eder (İçil, M. 2019).

1.2 Dijital Dönüşüme Katkı Sağlayan Teknolojiler

1.2.1 Yapay Zekâ

Yapay zeka, bir bilgisayarın veya robotun insan benzeri davranışlar sergileyebilmesini sağlayan bir teknolojidir. Ses ve görüntü tanıma, doğal dil işleme, hedefli reklamcılık, makineler için kestirimci bakım, sürücüsüz arabalar, bilgisayar oyunları, denetim sistemleri ve drone navigasyonu gibi birçok uygulamada kullanılmaktadır.

Yapay zeka, toplumlar üzerinde elektriğin ticarileştirilmesiyle benzer şekilde devrim yaratabilecek bir potansiyele sahiptir (Kablan, A. 2018). Elektrik şebekeleri, imalat, aydınlatma, ulaşım ve ev aletlerinde yenilikçi uygulamalara olanak tanıdığı gibi, yapay zeka da farklı sektörlerde verimlilik artışlarına ve dönüşümlere öncülük edebilir.

Son yıllarda, kırılım çağının etkisiyle üretilen veri miktarı hızla artmaktadır. Bu durum, büyük veri, bulut bilişim ve analitik gibi teknolojilere dayalı inovasyon ve büyüme için önemli bir itici güç haline gelmiştir. Büyük veri analitiği ve yapay zeka çözümleri, yazılım yoğun endüstrilerin yanı sıra sağlık, kamu, tarım, enerji ve eğitim gibi çeşitli sektörleri derinden etkilemektedir.

Türkiye gibi orta büyüklükteki gelişmekte olan piyasalar için, yapay zeka teknolojisini ulusal eylem planlarına entegre edememesi ve kendi içinde üretememesi, ekonomik gücünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalma riski taşımaktadır. Bu nedenle, yapay zeka teknolojilerini içeren dijital becerilere sahip bireylerin yetiştirilmesi, sektörlerin dönüşümü, enerji, eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi için akademi, özel sektör, vakıflar ve kamu arasında işbirliği önem arz etmektedir (Dursun, G. D. , Ektik, D., & Tutcu, B. 2019).

1.2.2 Blok Zincir

Blok zincir, katılımcılar arasında gerçekleşen ve paylaşılan tüm işlemlerin veya dijital olayların merkezi olmayan bir veri tabanında kaydedildiği bir teknolojidir. Bu teknoloji, her bir işlemin kesin ve doğrulanabilir bir kaydını içererek güvenilir bir yapı sunar. Her işlem, sistemdeki katılımcıların çoğunluğu tarafından onaylandığından, onaylanmış bilgiler veritabanına eklenirken asla silinemez. Blokzincirin sahip olduğu bu özellikler, güvenilirliği artırır ve veri manipülasyonunu engeller.

Blok zincir teknolojisi, özellikle Bitcoin gibi merkezi olmayan kripto paraların kullanımında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, veri yönetimi, seçim sistemleri, dijital sağlık, fikri ve maddi mülkiyet hakları, siber güvenlik, sosyal sorumluluk, enerji ticareti, kimlik sistemleri, tedarik zincirleri ve uydu iletişimi gibi farklı alanlarda da başarıyla kullanılmaktadır.

Blok zincirin dijital dönüşüme katkıları şunlardır:

- Güvenilirliği ve veri güvenliğini artırır.
- Veri manipülasyonunu engeller.
- Merkezi olmayan bir yapı sunar.
- Farklı sektörlerde ve uygulamalarda kullanılabilir.

Blok zincir teknolojisinin dijital dönüşümü nasıl etkileyeceği konusundaki beklentiler şunlardır:

- Finans, sağlık, tedarik zinciri, e-ticaret, kamu yönetimi gibi farklı sektörlerde verimliliği ve etkinliği artıracaktır.
- Veri güvenliğini ve gizliliğini artıracaktır.
- Yeni iş modelleri ve uygulamaların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

1.2.3 Nesnelerin İnterneti

Nesnelerin İnterneti (IoT), dünya genelinde bulunan tüm cihazların birbirleriyle ve insanlarla iletişim halinde olmalarını ifade eden bir kavramdır (Kablan, A. 2018). Bu kavramın ortaya çıkışı, 1991 yılında Cambridge Üniversitesi akademisyenleri tarafından bir kahve makinesinin kameralar aracılığıyla internet üzerinde paylaşılmasıyla başlamıştır. IoT, e-sağlık uygulamaları, akıllı ev teknolojileri, otobüs ve metro duraklarındaki araçların varış sürelerini gösteren cihazlar ve daha birçok alanda kullanılmaktadır. 2020 itibarıyla, 20 milyardan fazla cihazın birbirleriyle internet aracılığıyla bağlantılı olması beklenmektedir.

Nesnelerin İnternetinin dijital dönüşüme katkıları şunlardır:

- Otomatikleştirmeyi ve verimliliği artırır.
- Yeni iş modelleri ve uygulamaların ortaya çıkmasını sağlar.
- Müşteri deneyimini iyileştirir.

Nesnelerin İnternetinin dijital dönüşümü nasıl etkileyeceği konusundaki beklentiler şunlardır:

- Üretim, lojistik, sağlık, ulaşım, enerji gibi farklı sektörlerde verimliliği ve etkinliği artıracaktır.
- Yeni iş modelleri ve uygulamalarını ortaya çıkacaktır.
- Müşteri deneyimini iyileştirecek ve kişiselleştirecektir.

1.2.4 Sanal Gerçeklik

Sanal gerçeklik veya Artırılmış Gerçeklik (AR), gerçek dünya ile bilgisayar tarafından üretilen sanal dünyanın birleştirilmesini ifade eder. Bu teknoloji, gerçek dünyadaki çevre ve nesnelerin, bilgisayar tarafından üretilen ses, görüntü, grafik ve GPS verileri ile zenginleştirilmiş bir canlı veya dolaylı fiziksel görünümü olarak ortaya çıkar.

Sanal gerçekliğin dijital dönüşüme katkıları şunlardır:

- Eğitimi, eğitimi ve eğlenceyi daha etkileşimli ve eğlenceli hale getirir.
- Yeni iş modelleri ve uygulamaların ortaya çıkmasını sağlar.

Sanal gerçekliğin dijital dönüşümü nasıl etkileyeceği konusundaki beklentiler şunlardır:

- Eğitim, sağlık, turizm, oyun gibi farklı sektörlerde eğitim ve deneyimi iyileştirecektir.
- Yeni iş modelleri ve uygulamaların ortaya çıkacaktır.

Nihayetinde blok zincir, nesnelerin interneti ve sanal gerçeklik gibi teknolojiler, dijital dönüşümün önemli itici güçleri olarak öne çıkmaktadır. Bu teknolojiler, farklı sektörlerde ve uygulamalarda verimliliği, etkinliği, güvenilirliği ve yeniliği artırarak dijital dönüşümü hızlandıracak ve şekillendirecektir.

1.3 Dijital dönüşümün sosyal etkilerinde fırsatlar ve riskler

Dijital dönüşüm, toplumlar üzerinde hem fırsatlar hem de riskler yaratmaktadır. Bu fırsatlar ve riskler, farklı boyutlarda ve ölçeklerde ortaya çıkmaktadır.

1.3.1 Fırsatlar

Dijital dönüşüm, toplumlara aşağıdaki fırsatları sunmaktadır:

Yeni iş fırsatları ve istihdam olanakları: Dijital dönüşüm, hizmet sektörü, üretim ve imalat gibi birçok alanda yeni iş fırsatları ve istihdam olanakları yaratmaktadır. Bu durum, işgücü piyasasını daha dinamik ve esnek hale getirmektedir.

Bilgi erişiminin artması: Dijital dönüşüm, bilgiye erişimi kolaylaştırarak fırsat eşitliğini artırmaktadır. Bu durum, bireylerin kişisel ve mesleki gelişimlerini desteklemektedir (T.Şençiçek, F. 2013).
Sürdürülebilir toplulukların oluşturulması: Dijital dönüşüm, sosyal

altyapının güçlendirilmesi ve iletişimin geliştirilmesi yoluyla sürdürülebilir toplulukların oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Bu durum, toplumların daha güçlü ve dayanıklı hale gelmesini sağlamaktadır.

1.3.2 Riskler

Dijital dönüşüm, toplumlara aşağıdaki riskleri de sunmaktadır:

İnternet bağımlılığı: Dijital ortamların sürekli kullanımı, internet bağımlılığına yol açabilir ve bu durum bireylerin günlük yaşam aktivitelerinden uzaklaşmalarına neden olabilir.

Veri güvenliği sorunları: Dijital ortamlarda toplanan ve işlenen verilerin korunamaması, bilgi güvenliği sorunlarına ve özel bilgilerin kötüye kullanılma riskine yol açabilir.

Siber suçların artışı: Dijital dönüşüm, siber suçların artmasına zemin hazırlayabilir. Bu, çeşitli dijital platformlarda gerçekleştirilen suç faaliyetlerini içerir.

Sanal gerçeklikle toplumdan soyutlanma: Dijitalleşme, sanal gerçeklikle daha fazla etkileşim, fiziksel topluluklardan uzaklaşma ve izolasyon riskini artırabilir.

Sosyal becerilerin azalması: Yüz yüze iletişim yerine dijital platformlar üzerinden iletişim, sosyal becerilerin azalmasına ve kişisel ilişkilerin zayıflamasına neden olabilir.

Mental sağlığın etkilenmesi: Sürekli dijital uyarıcılara maruz kalma, sosyal medya kullanımının etkisi ve dijital stres, bireylerin mental sağlığını olumsuz yönde etkileyebilir.

1.3.3 Risklere karşı önlemler

Dijital dönüşümün yarattığı risklere karşı toplumların ve bireylerin bilinçli ve dengeli bir dijital kullanım sergilemesi önemli hale gelmektedir. Bu kapsamda aşağıdaki önlemler alınabilir:

- İnternet ve dijital teknolojilerin güvenli kullanımı konusunda farkındalık ve bilinç oluşturulması
- Veri güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması
- Siber suçlarla mücadele için gerekli önlemlerin alınması
- Sanal gerçeğin olumsuz etkilerinin azaltılması için farkındalık oluşturulması
- Sosyal becerilerin geliştirilmesi için eğitimler verilmesi
- Mental sağlığın korunması için gerekli önlemlerin alınması

Dijital dönüşümün sosyal etkileri, toplumlar üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu etkilerin farkında olmak ve gerekli önlemleri almak, dijital dönüşümün olumlu etkilerini artırmaya ve olumsuz etkilerini azaltmaya yardımcı olacaktır.

1.4 Dijital Dönüşümün Etkilediği Önemli Sektörler

Dijital dönüşüm, tüm sektörleri derinden etkilemektedir. Bu sektörlerden bazıları şunlardır:

Eğitim: Dijital dönüşüm, eğitimi daha erişilebilir ve verimli hale getirmektedir (Kurnaz, E., v.d.,2020). Kitlesele açık çevrimiçi dersler (MOOC'lar), görüntü, ses ve doğal dil işleme gibi teknolojiler, öğrencilerin farklı yaş gruplarından ve farklı ihtiyaçlardan beklentilerini karşılayan eğitim hizmetlerine erişimini sağlamaktadır.

Sağlık: Dijital dönüşüm, sağlık hizmetlerini daha verimli ve etkili hale getirmektedir. Robotik cerrahi, yapay zeka ve nesnelere

interneti (IoT) gibi teknolojiler, hastaların daha iyi tedavi edilmesini ve sağlık personelinin daha verimli çalışmasını sağlamaktadır.

Medya: Dijital dönüşüm, medyayı daha interaktif ve kişiselleştirilmiş hale getirmektedir. Kullanıcıların içeriklere daha kolay ulaşmalarını sağlayan ve medya üreticilerinin ürünlerini daha etkili bir şekilde pazarlamalarına yardımcı olan teknolojiler, medyanın daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır.

Lojistik: Dijital dönüşüm, lojistiği daha verimli ve sürdürülebilir hale getirmektedir. Nesnelerin interneti, yapay zeka ve veri analitiği gibi teknolojiler, ürünlerin daha hızlı ve daha az maliyetle taşınmasını sağlamaktadır.

Perakende: Dijital dönüşüm, perakendeyi daha rekabetçi ve müşteri odaklı hale getirmektedir. E-ticaret, çevrimiçi perakendeciler için yeni fırsatlar yaratırken, fiziksel perakendeciler de dijital kanalları kullanarak müşterilerine daha iyi hizmet sunmaya çalışmaktadır (Schwab, K., & Samans, R. 2016).

2. MUHASEBE VE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Muhasebe, işletmelerin mali faaliyetlerini kayıt altına almak, analiz etmek ve raporlamakla ilgilenen bir meslektir. Dijital dönüşüm, muhasebe mesleğini derinden etkilemektedir (Erturan, İ. E. , & Ergin, E. 2018).

2.1 Dijital dönüşümün muhasebe mesleğine etkileri

Otomasyon: Dijital teknolojiler, muhasebe işlemlerinin otomatikleştirilmesine olanak tanımaktadır. Bu durum, muhasebecilerin daha verimli çalışmasını ve daha karmaşık analizler yapmasını sağlamaktadır.

Veri analitiği: Dijital teknolojiler, muhasebe verilerinin daha kolay ve daha hızlı analiz edilmesini sağlamaktadır. Bu durum, işletmelerin daha iyi kararlar almasına yardımcı olmaktadır.

Yeni iş modelleri: Dijital dönüşüm, yeni iş modellerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin, bulut tabanlı muhasebe hizmetleri, işletmelerin muhasebe hizmetlerini daha uygun maliyetli bir şekilde almasını sağlamaktadır.

Dijital dönüşüm, muhasebe mesleğini daha verimli, etkili ve rekabetçi hale getirmektedir. Muhasebeciler, dijital teknolojilere hakim olarak bu dönüşüme ayak uydurmalı ve mesleki becerilerini geliştirmelidirler.

2.2 Yapay Zeka ve Muhasebe Mesleğinin Geleceği

Yapay zeka (AI), muhasebe mesleğinde önemli bir dönüşüm yaratmaktadır. AI, muhasebe işlemlerinin otomasyonunu, veri analizinin derinleştirilmesini ve yeni iş modellerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Yardımcıoğlu, M., ve diğerleri. 2019). Bu dönüşüm, muhasebe mesleğindeki işgücü yapısını ve mesleki beceri gereksinimlerini de değiştirmektedir (Serçemeli, M. 2018)..

2.2.1 AI'nın Muhasebe İşlemlerinde Otomatikleştirilmesi

AI, muhasebe işlemlerinin otomasyonu için kullanılabilir en önemli teknolojilerden biridir. AI destekli muhasebe yazılımları, faturaların, bordroların ve diğer muhasebe belgelerinin otomatik olarak kaydedilmesini, sınıflandırılmasını ve özetlenmesini sağlayabilir. Bu otomasyon, muhasebecilerin daha karmaşık analizler ve raporlamalar üzerinde çalışmasına olanak tanır.

2.2.2 AI'nın Veri Analizinde Kullanılması

AI, muhasebe verilerinin daha derinlemesine analiz edilmesini sağlayabilir. AI destekli analizler, muhasebecilerin mali performansı daha iyi anlamalarına ve işletmeler için daha iyi kararlar vermelerine yardımcı olabilir (Sönmez, Y., ve Demir, V. 2021). Örneğin, AI destekli analizler, işletmelerin risklerini ve fırsatlarını daha iyi değerlendirmelerine yardımcı olabilir.

2.2.3 AI'nın Yeni İş Modellerinin Ortaya Çıkmasını Sağlaması

AI, muhasebe alanında yeni iş modellerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Tekbaş, İ. 2018). Örneğin, bulut tabanlı muhasebe hizmetleri, işletmelerin muhasebe hizmetlerini daha uygun maliyetli bir şekilde almalarını sağlamaktadır. AI destekli danışmanlık hizmetleri, işletmelerin mali performanslarını iyileştirmelerine yardımcı olmaktadır.

2.2.4 AI'nın Muhasebe Mesleğindeki İşgücü Yapısını Değiştirmesi

AI, muhasebe mesleğindeki işgücü yapısını değiştirmektedir (Şıtak, B., ve Yardımcıoğlu, M. 2022b). Manuel muhasebe görevleri otomatik hale geldikçe, muhasebecilerin daha karmaşık analizler ve raporlamalar üzerinde çalışmasına olanak tanıyan becerilere olan ihtiyaç artacaktır (Yankın, F. B. 2019). Bu durum, muhasebecilerin uzmanlaşmasına ve yeni beceriler geliştirmesine ihtiyaç duyacağı anlamına gelir.

2.2.5 AI'nın Muhasebe Mesleğindeki Beceri Gereksinimlerini Değiştirmesi

AI, muhasebe mesleğindeki beceri gereksinimlerini de değiştirmektedir. Muhasebeciler, veri analizi, makine öğrenimi ve yapay zeka gibi alanlarda bilgi ve beceri sahibi olmak zorunda kalacaktır (Ayboğa, H. 2003). Ayrıca, muhasebeciler, stratejik düşünme, problem çözme ve iletişim gibi becerilerini de geliştirmek zorunda kalacaktır (Tekbaş, İ., ve diğerleri. 2018).

SONUÇ

Sonuç olarak, AI muhasebe mesleğinde önemli bir dönüşüm yaratmaktadır. Bu dönüşüm, muhasebecilerin işgücü yapısını, beceri gereksinimlerini ve mesleki rolünü değiştirmektedir. Özellikle veri setinin oluşturulması, kaydedilmesi, raporlanması ve yorumlanması konusunda hızlı, doğru ve güvenilir verilerin elde etmeye yönelik dijital dönüşüm muhasebe mesleğini icra edenler için çok büyük kolaylık sağlamaktadır. Aynı zamanda muhasebede önem arz eden zamanında bilgi sunumu ve paylaşımı muhasebeden yararlanacak her kesim için yararlı olmaktadır. Dijital değişim muhasebeye getirdiği kolaylıklarla birlikte muhasebecilerinde bu değişim ve dönüşüme hazırlanmalarını gerekli kılmaktadır. Muhasebeciler, bu dönüşüme ayak uydurmak ve mesleki başarılarını sürdürmek için gerekli becerileri geliştirmek zorundadır.

KAYNAKÇA

- Ay, Ş. (2021). Kripto Varlıkların Vergilendirme Uygulamalarına İlişkin Bir Değerlendirme, İktisadi ve Mali Araştırmalar I, Ed: Emine Uzunali, Mehmet Dağ, Ekin Yayınevi: Bursa, 25-34 Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/358979129_Kripto_Varliklarin_Vergilendirme_Uygulamalarına_Iliskin_Bir_Degerlendirme
- Ayboğa, H. (2003). Globalleşme Sürecinde Ülkemizde Muhasebe Mesleği Ve Meslek Mensuplarının Eğitimi. T.C. Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 18(1), 327–359. Retrieved from <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/1970>
- Dursun, G. D. , Ektik, D., & Tutcu, B. (2019). Mesleğin Dijitalleşmesi: Muhasebe 4.0. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6(6), 263–271
- Erturan, İ. E. , & Ergin, E. (2018). Muhasebe mesleğinde dijitalleşme: Endüstri 4.0 etkisi. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(72), 34–42.
- İçil, M. (2019). Dijitalleşme ve Dijital Dönüşüm Farkı. <https://www.youtube.com/watch?v=o9iXxKuc2Q> (Erişim tarihi: 15.04.2020)
- Kablan, A. (2018). Endüstri 4.0, “Nesnelerin İnterneti” - Akıllı İşletmeler Ve Muhasebe Denetimi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(özel sayı), 1561–1579. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1037042>
- Kurnaz, E., Tekbaş, İ., Bozdoğan, T., & Çetin, Ö. O. (2020). Dijitalleşmeyle Birlikte Muhasebe Eğitiminin Muhasebe Meslek Mensupları Açısından Değerlendirilmesi. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, Özel Sayı(22), 81–96.
- Tekbaş, İ. (2018). 2050’de Muhasebe Endüstrisi. Retrieved January 16, 2021, from [https://www.google.com/search?q=Tekbaş,+İ.,+\(2018\).+2050%27de+Muhasebe+Endüstrisi.+Harvard+Business+Review+Turkiye&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwiqk83Pp6DuAhUUDmMBHYBZDKoQBSgAegQIBhA0&biw=1251&bih=693](https://www.google.com/search?q=Tekbaş,+İ.,+(2018).+2050%27de+Muhasebe+Endüstrisi.+Harvard+Business+Review+Turkiye&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwiqk83Pp6DuAhUUDmMBHYBZDKoQBSgAegQIBhA0&biw=1251&bih=693)
- Tekbaş, İ., Kurnaz, E., ve Azaltun, M. (2018). Dijital Muhasebe Okuryazarlığı: Muhasebe Meslek Mensupları Üzerine Bir

- Araştırma. 5. International Congress on Accounting and Finance Research (ICAFR), Seferihisar, İzmir, 1-17.
- T.Şençiçek, F. (2013). Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Muhasebe Uygulamalarına Etkisi: E-Muhasebe. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(2), 89-102.
- Şıtak, B., ve Yardımcıoğlu, M. (2022b). Dijitalleşmenin Muhasebe Mesleğine ve Muhasebe Meslek Mensuplarına Etkilerinin Covid-19 Pandemi Döneminde İncelenmesi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 10(1), 133-162.
- Schwab, K., & Samans, R. (2016). The Future of Jobs Report. *Economic Development Quarterly* (Vol. 31). Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf
- Serçemeli, M. (2018). Muhasebe ve Denetim Mesleklerinin Dijital Dönüşümünde Yapay Zekâ. *Journal of Turkish Studies*, 13(30), 369-386.
- Sönmez, Y., ve Demir, V. (2021). Muhasebe ve Finansmanda Dijital Gelecek. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(167), 39-53.
- Yankın, F. B. (2019). Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 7(2), 1–38. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/trakyaibf/issue/43037/504359>
- Yardımcıoğlu, M., Karahan, M., & Yörük, A. (2019). The Future of the Accounting Profession in the Light of Digitalization. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, 61, 35–46. Retrieved from: <https://ideas.repec.org/a/ist/imer/v0y2019i61p35-46.html>

BÖLÜM 7

MUHASEBE MESLEĞİ VE ETİK

Dr. Servet ÖZKAN¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10433313>

¹ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Van, Türkiye. servetozkan@yyu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-8101-9173

GİRİŞ

Etik, bireylerin davranışlarını ve bu davranışların pozitif ifadesini ortaya koymada önemli bir kavramdır. Kişilerin ahlaki ilkelere uygun olarak davranması, doğruyu yanlışı, güzeli çirkini ayırabilme kabiliyetini ortaya koyarken, bunun kanunlara ve kurallara uygunluğu da ölçülebilmektedir.

Özellikle meslek mensuplarının mesleki etik anlayışları sadece kendilerini değil toplumun diğer kesimlerini de etkilemektedir. Muhasebe mesleği doğası gereği toplumsal bir hizmet anlayışını içerdiğinden, mesleki etik kavramı bu meslekte daha çok önem arz etmektedir.

Bir tarafta mükellef baskısı diğer tarafta yasalarla belirlenmiş kurallar ve en önemlisi de toplumun beklentileri, muhasebe mesleğini icra edenler üzerinde ciddi bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Verginin ödenmesi bakımından devletle mükellef arasında aracılık yapan muhasebecilerin çok önemli bir görevi yüklendiği bir gerçektir. Vergi ödevinin yerine getirilmesi Anayasal bir zorunluluk olduğu kadar ahlaki ve toplumsal bir zorunluluktur.

Dolayısıyla her bir vatandaşın vergi ödevini yerine getirirken vicdanen rahat olması ve bunun huzurunu yaşaması muhasebe mesleğini icra edenlerin mesleki etik kurallarına ve ahlaki değerlerine güvenmeleri gerekmektedir. Yasal zorunlulukların yanı sıra toplumsal etik bilincinin yerleşmesi diğer tüm mesleklerde olduğu gibi muhasebe mesleğinde de önemli hale gelmektedir. Bu bilinç toplumsal faydayı beraberinde getirmektedir.

1. ETİK VE MESLEK ETİĞİ KAVRAMLARI

1.1 Etik Kavramı

Etik, bir bireyin davranışları sırasında kullandığı ahlaki ilkeler bütünü olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda doğru ile yanlışı ayırt

ederken kullanılan kişisel kriterlerdir. Felsefi bir disiplin olan etik, insan eylemlerini konu alır ve insanlar arasındaki ilişkileri etkileyen değerleri, ahlaki bakımdan iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış davranışların niteliğini ve dayanağını araştıran bir felsefe bilimidir.

Bireysel ve toplumsal ilişkilerde benimsenen kuralları ve bu kurallara uygun davranışları etik değerler olarak tanımlayabiliriz. Dürüstlük, doğruluk, sözünde durmak, sadakat, adalet, başkalarına yardım etmek, saygı göstermek ve sorumluluklarını yerine getirmek gibi temel etik değerler, toplumsal düzenin ve huzurun sağlanması amacıyla benimsenen değerlerdir.

Etik değerler içinde algılanabilen aldatma, hile, dolandırıcılık, çalma gibi ölçüsü belirlenebilecek durumların tespiti ve hukuki sonuca bağlanması mümkün iken, fazilet, iffet, doğruluk fedakarlık, hoşgörü ve vefakarlık gibi kavramların hukuki bir sonuca bağlanması mümkün olmamaktadır. Bundan dolayıdır ki etik kurallar bireysel ve toplumsal normlar içinde iyi veya kötü olarak adlandırılabilen gelenek, görenek, ahlak ve inançsal değerlerle ölçülebilen değerlerdir.

Ancak, yasaya bağlanamayan evrensel ve insani değerlerin yeterli öneme sahip olmadığı anlamına gelmez. Yardımseverlik gibi bir duygusal değerın yasaya bağlanması çoğu zaman toplumda yanlış anlama ve algılamalara sebebiyet vereceği çeşitli vakalardan anlaşılmaktadır. Bu durum insani duyguların yasalar üstü olduğu varsayımını doğrular niteliktedir. Dolayısıyla etik değerlerin yasalardan daha geniş bir kavram olarak algılanması bu kavramın yasalarla sınırlandırılmayacak kadar geniş kapsamlı olduğunu göstermektedir.

1.2 Etik ve Ahlak İlişkisi

Etik ve ahlak kavramları, toplumda bireylerin davranışlarını yönlendiren temel değerlerdir. Bu kavramlar, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etmeye yardımcı olur. Etik ve ahlak aynı anlamda fakat

farklı şeyleri ifade edebilir. Bazı davranışları ahlaka aykırı olabilirken, etik bir olayı ifade edebilir (Tunçay, M. 2008:2).

Etik, Latince “ethos” kelimesinden türeyen ve karakter ve alışkanlıklar anlamından kullanılmaktadır. Etik, bir bireyin davranışlarını yönlendiren ahlaki ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler, bireyin içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına ve normlarına göre şekillenir. Etik, bireysel ve toplumsal ilişkilerde benimsenen kuralları ve bu kurallara uygun davranışları da kapsar. Etik bir faaliyet değildir; yapılması istenen eylemlere dair sorular soran, değerli ve değersiz, yapılması gereken ve gerekmeyenin belirlendiği bir felsefi disiplindir (Dursun, D. 2005:18).

Ahlak, Arapça “hulk” kelimesinin çoğulu olarak huy anlamına gelmektedir. toplumda benimsenen ortak davranış kurallarıdır. Ahlak kuralları, toplumun kültürel değerlerine, geleneklerine ve inançlarına göre şekillenir. Ahlak, bireyin içinde bulunduğu toplumun genel değerlerine göre doğru ve yanlış belirler. Etik daha çok bir iş meslek veya ticaretle ilgili ortaklaşa kabul edilmiş davranış standartlarını içerirken, ahlak bireysel davranış kurallarını belirleyen dini ve felsefi temelli bir disiplini içermektedir (Kalmış ve diğerleri, 2006:147).

Ahlak, doğru-yanlış, iyi-kötü, olumlu-olumsuz nitelendirmeleri içerirken, etki soyut kavramlara dayanmaktadır. Bu soyut kavramlardan çıkarılacak anlamlarla ifade edilen ilkeler belirli alanlarda yazılı kuralları içermektedir. Muhasebe etiği, hukuk etiği, tıp etiği ve benzeri gibi mesleki etiği tanımlayan yazılı kuralların kişilerin özelliklerine göre değil, evrensel kabul edilen kavramlara dayanılarak geliştirilmektedir (Kaya, E.ve Azaltun, M. (2005: 18-19)

Etik ve ahlak kavramları birbiriyle yakından ilişkilidir. Bu iki kavram, aynı değerleri ifade etse de, aralarında bazı farklılıklar vardır.

Etik, ahlaka göre daha evrenseldir. Etik kurallar, tüm toplumlar için geçerlidir. Ahlak ise, toplumdan topluma farklılık gösterebilir.

Etik, ahlaka göre daha içseldir. Etik kurallar, bireyin kendi vicdanına göre şekillenir. Ahlak ise, toplum tarafından dayatılan kurallardır.

Etik, ahlaka göre daha soyuttur. Etik kurallar, soyut kavramları içerir. Ahlak ise, daha somut kavramları içerir.

Etik ve ahlak kavramları, toplumda düzeni ve huzuru sağlamada önemli bir rol oynar. Bu kavramlar, bireylerin doğru ve yanlış ayırt etmesine ve toplum içinde uyumlu bir şekilde yaşamalarına yardımcı olur.

Ahlak, toplumda benimsenen ortak davranış kurallarıdır. Ahlak kuralları, toplumun kültürel değerlerine, geleneklerine ve inançlarına göre şekillenir. Ahlak, bireyin içinde bulunduğu toplumun genel değerlerine göre doğru ve yanlış belirler.

Etik, bir bireyin davranışlarını yönlendiren ahlaki ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler, bireyin içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına ve normlarına göre şekillenir. Etik, bireysel ve toplumsal ilişkilerde benimsenen kuralları ve bu kurallara uygun davranışları da kapsar.

Ahlak ve etik kavramları birbiriyle yakından ilişkilidir. Bu iki kavram, aynı değerleri ifade etse de, aralarında bazı farklılıklar vardır.

Özetle, etik ve ahlak kavramları, toplumda bireylerin davranışlarını yönlendiren temel değerlerdir. Bu kavramlar, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etmeye yardımcı olur. Etik, ahlaka göre daha evrensel, içsel ve soyuttur. Ahlak ise, toplumdan topluma farklılık gösterebilir, dışsal ve somuttur. Etik ve ahlak kavramları, toplumda düzeni ve huzuru sağlamada önemli bir rol oynar. Etik ve ahlakla ilgili çalışmalarda, ahlak, kişinin toplumsal ilişkilerini düzenleyen, dini boyutları olan bir disiplin olarak algılanırken, etik, daha çok iş hayatındaki davranışlarını inceleyen, bu davranışları düzenleyen bir

disiplin olarak kabul edilmektedir (Kısakürek, M. ve Alpan, N. 2010:2105).

1.3 Meslek Etiği

Meslek etiği, mesleki davranışla ilgili doğru ve yanlış, haklı ve haksız inançlara dayalı ilkeler ve kurallar topluluğudur. Mesleklerin kişilik kazanması, belirli normlara oturtulması mesleki etik ile gerçekleşmektedir. Böylece bir taraftan mesleklerin nasıl icra edileceği düzenlenirken diğer taraftan bu mesleği icra edenlerin davranışlarını ve uyulması gereken kuralları belirlemektedir. Dolayısıyla iş dünyasında başarı ve sağlıklı ilişkiler kurulmasına katkıda bulunmaktadır (Selimoğlu, S.K. 2006:437). Meslek etiği, kişinin, işletmenin/kurumun ve toplumun etik anlayışından etkilenir. Toplum, müşteriler, rakipler, devlet gibi faktörler meslek etiğini etkileyen unsurlardır.

Meslek etiği, etik ikilemlerden ve etik sapmalardan olumsuz etkilenebilir. Etik ikilem, bir konunun birbiriyle çatışan iki tarafının bulunması ve bu iki tarafın doğruluğunun tartışılabilir yanlarının olması şeklinde açıklanabilir. Etik sapma ise, etik olmayan kararlar alınması durumudur. Bencilce davranmak ve herkesten farklı etik standartlara sahip olmak ise etik sapmalara neden olabilir.

Meslek etiğine sahip olmayan meslek mensupları, topluma yarardan çok zarar verebilirler. Meslek etiğine gereken önemi vermeyenler, sadece kendi menfaatlerini düşünüp toplumdaki diğer insanları ihmal edebilirler. İnsan haklarına verilen önemin artması, etik standartların uygulanabilirliğini artırmıştır.

1.4 Türkiye'de Meslek Etiği

Türkiye Etik Merkezi (TEDMER) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Türk işgücünün iş etiğine yaklaşımı ve genelde etik değerlerde yaşanan yozlaşmalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışanların yanıtlarına göre, işyerlerinin sadece %24,8'inde iş etiği ve

iş ahlakına 'kesinlikle' özen gösterildiği belirlenmiştir. Bu durum, Türk iş dünyasında etik anlayışın yaygınlaşmadığını göstermektedir.

1.5 Meslek Etiğinin Önemi

Küreselleşen dünyada, artan sermaye, mallar ve hizmetlerin uluslararası dolaşımı, kâr amaçlı rekabeti yoğunlaştırmıştır. Bu durum, toplumların çıkarlarını korumayı zorlaştırmaktadır. Meslek etiği, bu süreçte toplumsal dengeyi ve düzeni sağlamak, toplumun çıkarlarını korumak için önemli bir araçtır.

Meslek etiği, toplumsal dengesizliklerin önlenmesinde temel bir faktördür. Meslek mensuplarının mesleki sorumluluklarını yerine getirmesi, toplumda güveni ve huzuru sağlar. Bu güven, iş birliğini artırır, karşılıklı dürüstlük ve saygıyla birlikte meslek yaşamını daha verimli kılar. Meslek etiği, uzun vadeli başarı için kısa vadeli kazançlardan daha önemlidir.

1.6 Meslek Etiğinin Mesleki Yaşam Üzerine Etkisi

Son yıllarda, toplumda temiz bir toplum arzusu giderek artmaktadır. Bu arzu, iş dünyası, politika sahnesi ve bürokrasi gibi çeşitli kesimlerde de kendini göstermektedir. Ancak, bu kesimlerde bile gerekli öz değerlendirmenin yapılmaması, sorunun temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

Meslek etiği, mesleki yaşamın kalitesini ve verimliliğini doğrudan etkiler. Meslek etiğine sahip olan meslek mensupları, mesleki sorumluluklarını yerine getirmeye, topluma fayda sağlamaya ve mesleki değerleri korumaya çalışırlar. Bu durum, mesleki yaşamda güveni, huzuru ve verimliliği artırır.

Meslek etiği, mesleki yaşamda aşağıdaki olumlu etkileri sağlar:

- Güven ortamının oluşması: Meslek etiği, meslek mensupları arasında güven ortamının oluşmasını sağlar. Bu durum, iş birliğini artırır ve mesleki yaşamda verimliliği yükseltir.

- Huzurlu çalışma ortamının oluşması: Meslek etiği, meslek mensupları arasında huzurlu çalışma ortamının oluşmasını sağlar. Bu durum, mesleki tatmini artırır ve mesleki yaşamda motivasyonu yükseltir.
- Mesleki değerlerin korunması: Meslek etiği, mesleki değerlerin korunmasını sağlar. Bu durum, mesleki itibarın ve güvenilirliğin artmasını sağlar.

1.7 Toplumsal Temizliğin Sağlanmasında Meslek Etiği

Toplumsal temizlik, bireylerin ve kurumların etik değerlerine bağlı olarak şekillenir. Etik, doğru ve yanlış ayırt etmeyi sağlayan ahlaki ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler, bireylerin ve kurumların davranışlarını yönlendirir.

Günümüzde, rekabet koşullarının yoğun olduğu iş dünyasında, etik dışı davranışlar giderek yaygınlaşmaktadır. Bu durum, toplumsal temizliği tehdit eden önemli bir faktördür.

İş dünyasında etik dışı davranışların yaygınlaşmasının nedenleri arasında şunlar sayılabilir:

Rakiplerinden öne geçmek ve piyasa baskılarından kurtulmak isteyen şirketlerin veya bireylerin, etik dışı çözümlere başvurması

Meslek grupları için oluşturulan etik kuralların bazı profesyoneller tarafından engelleyici unsurlar olarak görülmesi

Etik kurallar ve standartlar, başarıyı engelleyen unsurlar değildir. Aksine, çalışma hayatını geliştiren ve iyileştiren fırsatlar sunar. Etik kurallar ve standartlar, işlerin düzenli ve disiplinli bir şekilde yürütülmesine olanak tanır. Ayrıca, dürüstlük, güvenilirlik ve sorumluluk gibi temel değerlerin korunmasına yardımcı olur.

Dürüstlük, güvenilirlik ve sorumluluk, hem bireyler hem de işletmeler için hayati önem taşır. Etik kurallara uygun davranışlar, verilen hizmetlerin kalitesinden emin olmayı sağlar. Ayrıca, adil

davranışlar, meslektaşlar arasındaki ilişkileri güçlendirir ve işbirliğini artırır. Meslek yaşamında oluşan güven, bilgi paylaşımını teşvik eder ve kişilerin daha açık bir iletişim kurmalarına yardımcı olur.

Toplumsal temizliğin sağlanabilmesi için, iş çevrelerinin üzerine düşen önemli bir sorumluluk, iş ve çalışma hayatında meslek etiği konularının daha fazla tartışılmasını sağlamaktır.

1.8 Kişilerin Sorumluluklarının Farkındalığı ve Etik Değerler

Kişilerin sorumluluklarının farkında olarak hareket etmeleri, toplumda saygınlıklarını artırır. Tam tersine, sadece kısa vadeli çıkarları düşünerek ahlaki değerleri ihlal etmek, uzun vadede kişinin ve mesleğin saygınlığını kaybetmesine neden olabilir. Çıkar sağlarken başkalarını zarara uğratma çabaları, zaman ve kaynak israfına yol açar. Bu nedenle, temiz bir toplum ve etik iş davranışları için bireylerin ve işletmelerin etik değerlere sıkı sıkıya bağlı kalmaları gerekmektedir.

Etik değerler, doğru ve yanlış ayırt etmeye yardımcı olan, toplum tarafından kabul görmüş ahlaki ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler, bireylerin ve kurumların davranışlarını yönlendirir. Etik değerlere bağlı kalmak, toplumda güven ve huzuru sağlar.

2. MUHASEBE MESLEK ETİĞİ İLKELERİ

Muhasebe, bir işletmenin finansal durumunu ve performansını yansıtan mali tabloların hazırlanması ve sunulmasıyla ilgilenen bir meslektir. Muhasebe meslek mensupları, hazırladıkları mali tabloların doğru ve güvenilir olmasını sağlamakla yükümlüdür.

Muhasebe meslek etiği ilkeleri, muhasebe meslek mensuplarının mesleki sorumluluklarını ve davranışlarını belirleyen ahlaki kurallardır. Bu ilkeler, muhasebe mesleğinin itibarını ve güvenilirliğini korumaya yardımcı olur (Akay, H.2002:18). Muhasebenin sorumluluğu sadece işletme sahipleri, kreditorler, yatırımcılar ve devlet için değil, aynı zamanda kamuya karşı önemli bilgiler sunan bir mesleki sorumluluktur.

Bu sorumluluğun gereği olarak hazırlanan mali tabloların tüm toplumu ilgilendirdiğinin farkında olarak mesleklerinin gereğini icra etmeleri mesleki etik açısından da önem arz etmektedir.

Muhasebe meslek etiği ilkelerinin temelleri arasında şunlar sayılabilir:

Dürüstlük: Muhasebe meslek mensupları, çalışmalarını dürüst ve tarafsız bir şekilde yürütmekle yükümlüdür.

Tarafsızlık (Objektiflik): Muhasebe meslek mensupları, tarafsız olmalı ve yaptığı işle ilgili zarar verici yada yarar sağlayıcı çıkar çatışmalarının etkisi altında kalmamalıdır.

Gizlilik: Muhasebe meslek mensupları, edindikleri bilgileri her hangi bir kanuni zorunluluk olmadıkça gizli tutmakla yükümlüdür.

Mesleki yeterlilik ve bilgi: Muhasebe meslek mensupları, mesleki bilgi ve beceri ve yeteneklerini mükellefleri için mevzuatlar doğrultusunda en iyi şekilde faydalandırarak değişiklikleri ve gelişmeleri takip ederek kendisini sürekli geliştirmelidir.

Mesleki davranış biçimi: Muhasebe meslek mensubu, mesleğinin saygınlık ve itibarını koruyacak davranışlarda bulunarak saygınlığını yitirecek davranışlardan kaçınmalıdır.

2.1 Uluslararası Alanda Muhasebe Meslek Etiği

Uluslararası alanda, muhasebe meslek etiği ilkelerini düzenleyen IFAC ve AICPA gibi kuruluşlar, muhasebe meslek mensupları için etik kuralları üç ana grupta sınıflandırmıştır:

- Tüm profesyonel muhasebeciler için etik ilkeler
- Serbest çalışan muhasebeciler için etik ilkeler
- Bağımlı olarak çalışan muhasebeciler için etik ilkeler

Bu kapsamda, dürüstlük, tarafsızlık, etik çatışmaların önlenmesi, mesleki yeterlilik, gizlilik gibi temel ilkeler belirlenmiştir.

2.2 Türkiye'de Muhasebe Meslek Etiği

Türkiye'de muhasebe meslek etiği, uluslararası ve ulusal kuruluşların çalışmaları dikkate alınarak geliştirilmektedir. Uluslararası alanda öne çıkan kuruluşlar arasında Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu (IFAC) ve Amerika Kamu Muhasebecileri Enstitüsü (AICPA) bulunmaktadır. Türkiye'de ise TÜRMOB etkin bir rol oynamaktadır.

Türkiye'de muhasebe mesleği, 3568 sayılı meslek yasası ile yasal bir temel kazanmıştır. Ancak, meslek etiği ayrıca düzenlenmemiş olup, uyulması gereken kurallar 3568 sayılı Kanun'un belirlediği çerçevede ele alınmıştır.

TÜRMOB, muhasebe meslek mensuplarının mesleki etik kurallarını belirlemek ve uygulamak için çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar arasında, muhasebe meslek etiği ilkelerinin belirlenmesi, meslek mensuplarının bu ilkelerle ilgili bilgilendirilmesi ve etik ihlallerin önlenmesine yönelik önlemlerin alınması yer almaktadır.

TÜRMOB'un 2001 yılında çıkardığı Meslek Ahlak Kuralları, meslek mensupları için bir rehber niteliğindedir. Bu kurallar arasında mesleki uzmanlık, dürüstlük, güvenilirlik, bağımsızlık ve haksız rekabet gibi temel ilkeler bulunmaktadır.

Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) da bağımsız denetleme kuruluşlarına yönelik meslek etiği kurallarını belirlemiştir. Bu kurallar arasında mesleki yeterlilik, bağımsızlık, sır saklama, ticaret ve mesleğe aykırı faaliyet yasağı gibi ilkelere vurgu yapılmıştır.

Türkiye'de muhasebe meslek etiği, uluslararası ve ulusal kuruluşlar tarafından belirlenen temel ilkeler doğrultusunda şekillenmektedir. Ancak, ulusal düzeydeki meslek etiği kurallarının dağınık olduğu ve düzenlenmesi gerektiği bir gerçektir. TÜRMOB'un

çıkardığı Meslek Ahlak Kuralları bu alanda bir adım atmış olsa da, ulusal mevzuatta bir bütünlük sağlanması önemlidir.

Yapılan araştırmalara göre, meslek mensupları için en önemli kural dürüstlüktür ve genel eğilim, mükellefin ve kamunun çıkarlarını eşit şekilde koruma yönündedir. Meslek etiği kurallarının benimsenmesi ve uygulanmasında ise mesleki bilgi, yeterlilik ve güvenilirliğe vurgu yapılmaktadır.

2.3 Türkiye'de Muhasebe Meslek Etiği İle İlgili Düzenlemeler

Türkiye'de muhasebe meslek etiği, uluslararası ve ulusal kuruluşlar tarafından belirlenen temel ilkeler doğrultusunda şekillenmektedir. Bu kapsamda, Türkiye'de muhasebe meslek etiği ile ilgili olarak aşağıdaki düzenlemeler bulunmaktadır:

Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan 1 Seri No'lu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT), muhasebe mesleğinde etik kuralları belirlemektedir. Bu tebliğde yer alan temel kavramlar arasında tutarlılık, sosyal sorumluluk, belgelendirme, tarafsızlık ve tam açıklama ilkeleri, mesleki etikle ilgili düzenlemeler içermektedir.

TÜRMOB tarafından hazırlanan “Ruhsatlı Serbest Muhasebeci, Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve Yeminli Mali Müşavirlik Meslek Ahlakı Kuralları ile İlgili Mecburi Meslek Kararı”, meslek mensuplarının kendi kontrol mekanizmalarını geliştirmelerini sağlayan moral ilkeler sistemini içermektedir. Bu kurallar, Serbest Muhasebecileri, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirleri, Yeminli Mali Müşavirleri ve muhasebe meslek şirketlerini kapsamaktadır. Bu kurallar, meslek mensuplarının yeterlilik, güvenilirlik, tarafsızlık, bağımsız karar alma yeteneği, kendi denetimleri ve dürüstlüklerini simgeler.

TÜRMOB'un IFAC etik ilkeleri ile uyumlu olan “Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirlerin Mesleki Faaliyetlerinde Uyacakları Etik İlkeler Hakkında Yönetmeliği”, etik

konusunda yasal bir düzenleme yaparak Etik Komitesi oluşturulmasını öngörmektedir. Amacı, meslek mensuplarını en üst düzeyde mesleki bilgiye sahip, sosyal sorumluluk bilinci olan, etik değerlere bağlı, rekabet anlayışı daha kaliteli hizmet sunumu biçiminde oluşmuş, güvenilir ve saygın bir meslek mensupları kitlesi haline getirmek ve bu amaçla muhasebe meslek mensuplarının mesleki ilişkilerinde uymaları gereken asgari etik ilkeleri belirlemektir.

TÜRMOB'un Etik Eğitim Stratejisi çerçevesinde, “Muhasebe Meslek Mensuplarının Etik Eğitimi ve Etik Sözleşme Yapılması Hakkında Tebliğ”, etik öğrenmenin mümkün olduğu bir yaklaşımı yasal bir düzenleme ile ortaya koymaktadır. Temel amacı, etik öğrenmeye yönelik istekliliği artırmak, etik eğitimini sağlamak ve muhasebe meslek mensupları ile meslek odası arasında yapılacak etik sözleşmenin ve etik öncesinde meslek mensubunun tabi olacağı etik eğitiminin usul ve esaslarını belirlemektir.

Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından yayımlanan 22 No'lu Sermaye Piyasasında Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğe göre, “Bağımsız Denetim Kuruluşları ve Bağımsız Denetçilerin Uyacakları Etik İlkeler” başlığı altında uyulması zorunlu etik ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkeler arasında mesleki şüphecilik, bağımsızlık, mesleki özen ve titizlik, ticaret ve mesleğe aykırı faaliyet yasağı, reklam yasağı, sır saklama yükümlülüğü, karşılıklı ilişkiler ve haksız rekabet yer almaktadır.

Kamu Gözetimi Kurumu (KGK) tarafından 26 Aralık 2012 tarihinde yayımlanan Bağımsız Denetim Yönetmeliği'nde mesleki etik ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkeler arasında dürüstlük, mesleki yeterlilik ve özen, tarafsızlık, sır saklama ve mesleğe uygun davranış yer almaktadır.

Bu düzenlemelerin ortak amacı, muhasebe meslek mensuplarının etik değerlere bağlı kalmasını ve bu sayede muhasebe mesleğinin güvenilirliğini ve itibarını korumasını sağlamaktır.

SONUÇ

Sonuç olarak, saygınlık ve güven kazanmak, mesleki etik ilkelerine uymakla mümkündür.

Mesleki etik, belirli bir meslek grubunun üyelerinin uyması gereken davranış kurallarını ve standartlarını ifade eder. Bu ilkeler, mesleki faaliyetlerin dürüst, tarafsız ve şeffaf bir şekilde yürütülmesini sağlamaya yöneliktir.

İş dünyasında veya herhangi bir mesleki alanda belirlenmiş mesleki etik ilkelerini takip etmek, birlik ve düzenin sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Mesleki gerekliliklere uyum, hem bireyin kendine olan güvenini artırır hem de toplumun meslek mensuplarına duyduğu güveni ve saygıyı artırarak mesleği yüceltir.

Ancak, meslek etiği konusunda bazı sapmalar yaşanmaktadır.

Özellikle mükellefler, kendi çıkarlarını korumak amacıyla meslek mensuplarına baskı yapabilir, bu da etik değerlere zarar verebilir. Meslek mensupları, iş ilişkilerinde tarafsızlık ve bağımsızlık ilkesini korumaya çalışırken, bazı durumlarda çıkarlarına uyan davranışlar sergileyebilir.

Meslek mensuplarının, mükelleflerle ve devletle olan ilişkilerini dengelemeye çalışması önemlidir. Ancak, bazı durumlarda bu dengeyi sağlamak zor olabilir ve mükelleflerin baskıları nedeniyle eşitsizlikler ortaya çıkabilir. Bu noktada, mesleki etik ilkelerin, kamu ve devlete karşı olan sorumlulukların yerine getirilmesi ve dürüstlük konularında düzenlemeler içermesi önemlidir.

Mali denetimin yetersiz olması veya yasal boşluklar, meslek mensupları arasında çatışmalara ve meslek etiğine uymayan davranışlara yol açabilir.

Meslek mensupları arasında güven kaybı yaşanabilir ve bu durum, toplumun mesleğe olan güvenini olumsuz etkileyebilir.

Nihayetinde, meslek etiğine uygun davranışlar sergilemek, sadece bireyin ve meslek mensuplarının değil, aynı zamanda toplumun genel refahını artırabilir.

Meslek etiğine uygun davranışlar, ekonomik ve sosyal refahı desteklemeye, adil ve eşit bir toplum inşa etmeye yardımcı olur. Bu nedenle, meslek mensuplarının etik değerlere sıkı sıkıya bağlı kalması ve meslek etiği konusundaki sorumluluklarını eksiksiz yerine getirmesi önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akay, H. (2002). “Muhasebe Mesleğinde Etik”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Hakemli Dergisi Öneri, C: 5, 8 (17), 77-92.
- Akdoğan, H. (2003). Muhasebe Meslek Etiğinin Kamunun Aydınlatılmasındaki Önemi Meslek Mensuplarının Yaklaşımları, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, No: 783.
- Dursun, D. (2005). Siyaset ve Ahlâk: Gerçeklikle İdealin Bağdaşmazlığı Sorunu. 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu*, 18-25.
- Kısakürek, M., & Alpan, N. (2010). Muhasebe Meslek Etiği ve Sivas İlinde Bir Uygulama, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 47, 213-228.
- Kalmış, H., & Eskin, İ., & Gümüş, F. (2006). İşletmelerde Mali Bilgiler Üretilmesinin Önemi ve Etik, *Mali Çözüm İSMMMOMO Yayın Organı*, 75, 141-160.
- Kaya, E., & Azaltun, M. (2005). Muhasebe Meslek Etiği ve Üniversite Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma, *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 2(7), 17-37.
- Selimoğlu, S. K. (2006), Türk Muhasebe Uygulamalarında Etik, *Mali Çözüm Özel Sayı*, 437-456.
- Tunçay, M. (2008). *Aydınlanma, Etik ve Ahlak*, https://ismetparlak.files.wordpress.com/2012/06/metetuncay_nb.pdf
- Uras, G. (2003). “Çalışanlara Göre İşyerlerinin Sadece % 24,8’i İş Etiğine Özen Gösteriyor”, Milliyet Gazetesi, 11.11.2003, <http://www.milliyet.com.tr/2003/11/11/business/bus09.html> (05.09.2006).
- www.kgk.gov.tr, 2023
- www.turmob.org.tr, 2023
- www.ismmmo.org.tr, 2023

BÖLÜM 8

DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI-CO₂ EMİSYONLARI İLİŞKİSİNDE İNSANİ GELİŞMİŞLİĞİN ROLÜ: E7 ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Efe Can KILINÇ¹

Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ²

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441068>

¹ Kırıkkale Üniv., İİBF, Ekonometri Bölümü, Kırıkkale, Türkiye, efecankilinc@kku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-3139-0684.

² Kırıkkale Üniv., İİBF, İktisat Bölümü, Kırıkkale, Türkiye, nkilinc@kku.edu.tr ORCID ID:
0000-0003-1956-3965

GİRİŞ

Enerji kullanımına bağlı olarak insanlığın çevre üzerindeki baskısı her geçen gün artmakta, buna bağlı olarak küresel iklim değişiklikleri yaşanmaktadır. Küresel iklim değişikliğine yol açan en önemli faktörlerden birisi de zehirli gaz salınımlarıdır. Atmosferde daha uzun kalma potansiyeline sahip olan karbon emisyonları Sanayi Devrimi'nden bu yana kayda değer bir yükselme kaydetmiştir. Our World in Data (2023a) istatistiklerine göre Dünya genelinde, fosil yakıt kaynaklı CO₂ emisyonları 1750 yılında yaklaşık 9.3 milyon ton düzeyinde iken, 1900 yılında 1.95, 1950 yılında 5.93, 2000 yılında 25.5 ve 2022 yılında ise 37.15 milyar tona kadar yükselmiştir. CO₂ emisyonları 1950 yılı ile kıyaslandığında 2022 yılında yaklaşık 6 kat artmıştır.

CO₂ emisyonlarının çevre üzerindeki yıkıcı etkilerinin hafifletilebilmesi için gerek ulusal gerekse küresel boyutta önlemler alınmakta, stratejiler geliştirilmekte ve politikalar üretilmektedir. CO₂ emisyonlarını azaltabilmek için fosil yakıtları ikame eden yenilenebilir enerji kaynaklarının üretimine odaklanılmakta, yeşil teknoloji inovasyonları teşvik edilmekte, karbon depolama ve yakalama teknikleri geliştirilmekte ve karbon vergisi gibi uygulamalara gidilmektedir. Diğer yandan, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için CO₂ emisyonlarını azaltmanın bir yolu da içinde çevre dostu teknolojileri barındıran yabancı sermayeyi ülkeye çekmektir. Literatürde, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (DYY)'nın CO₂ emisyonları ile ilişkisi iki hipotez çerçevesinde açıklanmaktadır. Kirlilik Sığınağı Hipotezi (KSH)'ne göre gelişmiş ülkelerdeki büyük şirketler çevre ile ilgili standartların zayıf olduğu nispeten daha az gelişmekte olan ülkelere yatırım yapmayı tercih etmektedir. Bu yatırımlar genelde kirli endüstrilere yönelik olduğundan ilgili ülkelerdeki CO₂ emisyonları artış göstermektedir. Kirlilik Hale Hipotezi (KHH)'ne göre ise gelişmiş ülkelerdeki büyük şirketlerin

sahip oldukları çevre dostu teknolojiler sayesinde yatırım yapılan ülkelerdeki CO2 emisyonları azaltılabilmektedir.

CO2 emisyonları ile DYY arasındaki ilişkiye yönelik çok sayıda çalışma olmasına rağmen, ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerinin bu ilişkideki rolünü dikkate alan çalışma sayısının yeterli olmadığı ve bu yönde bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. DYY'nin CO2 emisyonları etkisi üzerine yapılan çalışmalarda ülkelerin genelde gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırıldığı belirlenmiştir. Bu çalışmada ise DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinde ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerinin önemli olup-olmadığını ortaya koymak adına, ülkelerin gelir seviyesine göre sınıflandırılması yerine, eşik değer yöntemiyle belirlenmiş insani gelişmişlik endeksinin skorlarına göre analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca binaen çalışma 5 kısımdan oluşacak şekilde tasarlanmıştır. Giriş kısmının ardından DYY ile CO2 emisyonları arasındaki teorik arka plana, ikinci kısımda bu ilişki üzerine yapılmış çalışmalardan oluşan yazın taramasına, üçüncü kısımda ise ampirik uygulamaya yer verilmiştir. Çalışma sonuç ve değerlendirme kısmı ile tamamlanmıştır.

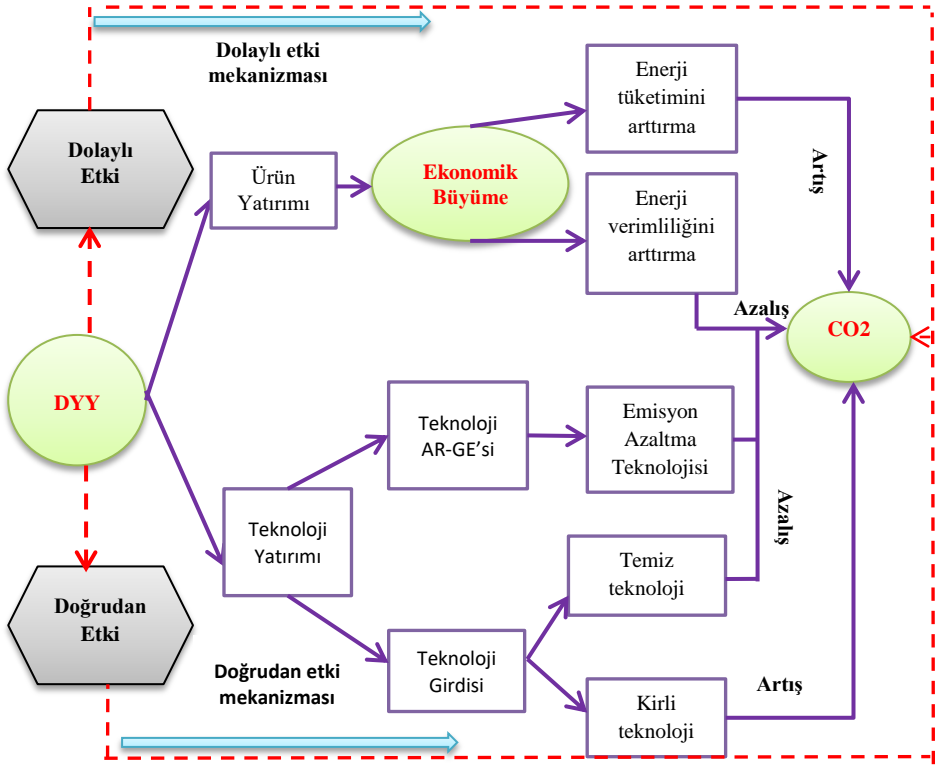
1. DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI VE CO2 EMİSYONLARI İLİŞKİSİ

DYY, özellikle yurtiçi tasarruflar yurtiçi yatırımları karşılamadığı zaman ekonomik büyümenin önemli bir bileşeni olmaktadır (Essandoh, vd., 2020: 2). Gelişmekte olan ülkelerdeki politika yapıcılarının sürdürülebilir büyüme yerine yalın büyümeye (plain growth) odaklanmış olmaları, yabancı yatırımı çekmek adına daha esnek yasal çerçeve oluşturulmasına yönelik ulusal politikalar yürütülmesine neden olmaktadır (Hanif, vd., 2019: 494).

Üretim, yönetim ve işgücü becerilerini geliştiren, sermaye finansmanını, yeni teknolojiye erişimi, istihdam fırsatlarını, yeni pazarlara erişimi, ihracat teşvikini ve ekonomik büyümeyi sağlayan DYY, diğer taraftan kirleticiliği endüstrileri, çevre ile ilgili yetersiz

düzenlemelere ve düşük standartlara sahip gelişmekte olan ülkelere yönelterek bu ülkelerdeki çevresel kirlilik düzeyinin artmasına neden olmaktadır. DYY ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkide kötümser tarafta olan bu görüş KSH olarak bilinmektedir (Aghasafari, vd., 2021: 1055; Guoyan, vd., 2022: 4227).

KSH'ye göre Çok Uluslu Şirketler (ÇUS) genelde işgücü ve diğer kaynakların görece ucuz olduğu bölgeleri aramaktadır. ÇUS'lara ait bu kararlar, çevreyi tahrip eden uygulamaların gelişmekte olan ülkelere yönelmesi pahasına alınmaktadır. Bu şirketler, yetersiz çevre standartların ve düzenlemelerin olduğu gelişmiş ülkelerdeki kirli endüstrilere yatırım yaparak, bir başka ifadeyle üretim tesislerini buralarda konumlandırarak maliyetlerini minimize etmektedirler (Ashraf vd., 2022: 2; Fereidouni, 2013: 467). CO2 emisyonları-DYY ilişkisinde iyimser tarafta olan KHH'ye göre ise DYY yapan ÇUS'lar yüksek teknolojileri ve üretimde yüksek standartları ev sahibi ülkelere getirerek CO2 emisyonlarının azalmasına katkıda bulunmaktadırlar. Bu yaklaşım CO2 emisyonları DYY ilişkisinin sadece doğrusal olmadığını, aynı zamanda asimetrik olduğunu da göstermektedir. Bu durum aynı zamanda CO2 emisyonları ile DYY arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğuna işaretir (Guoyan, vd., 2022: 4227).

Şekil 1: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının CO2 Emisyonları Üzerindeki Etkileri (Kaynak: Xie, vd., 2020).

DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkilerinin gösterildiği Şekil 1'den de görülebileceği gibi, DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisi iki açıdan ele alınmaktadır. Doğrudan etkiye göre, DYY, teknoloji geliştirmeye yönelik AR-GE harcamalarını uyarabilmekte, bunun sonucunda geliştirilen emisyon azalma teknolojileri sayesinde CO2 emisyonları düşürülebilmektedir. Ev sahibi ülkeye gelen teknoloji yatırımı teknoloji girdisi olarak kullanıldığında ise temiz ve kirli teknolojilerin üretilmesi ile sonuçlanmakta, temiz teknoloji üretilirse CO2 emisyonları azalmakta, kirli teknoloji üretilirse CO2 emisyonları artmaktadır. Dolaylı etkiye göre ürün geliştirmeye yönelik yapılan DYY ekonomik büyümeyi tetiklemekte, ekonomik büyümenin CO2 emisyonları üzerindeki etkisi ise iki yönde

çalışmaktadır. İlkine göre ekonomik büyüme enerji tüketimini ve buna bağlı olarak CO2 emisyonlarını arttırmaktadır. İkinci etkiye göre ise ekonomik büyüme enerji verimliliğini arttırmakta ve CO2 emisyonlarını düşürmektedir (Xie, vd., 2020).

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çevre ve enerji ile ilgili literatür; CO2 emisyonları, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve DYY arasındaki ilişkiler 3 ayrı akım halinde incelenmektedir. Bu literatürün önemli bir kısmı, ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi açıklayan Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi (ÇKEH) üzerinedir. Bu hipoteze göre ekonomik gelişmişlik ile çevre kirliliği arasında ters-U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre CO2 emisyonları ekonomik gelişmenin ilk safhalarında artış gösterirken, ekonomik gelişmenin ilerleyen safhalarında azalma eğilimine girmektedir. İkinci akım CO2 emisyonları ile enerji tüketimi arasındaki ilişki üzerine iken, üçüncü akım ise DYY ve ticari serbestleşmenin CO2 emisyonları ile ilişkisini konu edinmektedir (Chandran ve Tang, 2013: 447; Behera ve Dash, 2017: 98).

Tablo 1’de yer alan literatür incelemesinden de görülebileceği gibi, DYY-CO2 emisyonları ilişkisinde genel olarak; ÇKEH, KSH ve KHH alternatif panel veri yöntemleri kullanılarak test edilmiştir. Chandran ve Tang, (2013) tarafından ASEAN ülkelerinde DYY-CO2 emisyonları arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırıldığı çalışmada iki değişken arasında çift yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Khan ve Ozturk, (2020) tarafından Asya’da bulunan seçilmiş 17 ülke özelinde yapılan çalışma da benzer bir bulguya ulaşılmıştır. DYY girişlerinin CO2 emisyonları üzerinde pozitif etki yaptığını, bir başka ifadeyle KSH’nin geçerli olduğunu ortaya koyan çalışmalar; Behera ve Dash, (2017), Hanif, vd. (2019), Mert, vd. (2019), Xie, vd., (2020), Khan ve Ozturk, (2020), Aghasafari, vd. (2021), Salahodjaev, ve Isaeva, (2022) ve Ashraf vd., (2022) şeklinde sıralanabilir. KHH’nin

geçerli olduğu yönünde bulgulara ulaşılan çalışmalar; Mert ve Bölük (2016), Pazienza, (2015), Zhang ve Zhou (2016), Sung, vd. (2018) ve Mehmood, (2022) tarafından yapılmıştır. Diğer yandan; Fereidouni (2013), Mahmood, vd. (2020) ve Jijian, vd. (2021) tarafından yapılan çalışmalarda ise DYY ile CO2 emisyonları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. DYY ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi test ederken ülkelerin gelişmişlik düzeylerini dikkate alan çalışmalar; Essandoh, vd. (2020) ile Guoyan, vd. (2022) tarafından yapılmıştır. Essandoh, vd. (2020) çalışmasında gelişmiş ülkelerde KHH'nin, gelişmekte olan ülkelerde ise KSH'nin geçerli olduğunu belirlemiştir. Guoyan, vd. (2022)'de ekonomik gelişme düşük rejimde iken KSH'nin yüksek rejime ulaştığında ise KHH'nin geçerli olduğu görülmüştür.

Tablo 1: Literatür İncelemesi

Yazar/lar	Kapsam	Yöntem	Bulgular
Chandran ve Tang, (2013)	Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) özelinde, 1971-2008 dönemi için, ulaştırma sektöründe enerji tüketiminin ve DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin tespit edilmesi	Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Uzun dönem esneklik tahminleri, gelir ve ulaşımdaki enerji tüketiminin CO2 emisyonlarını etkilerken, DYY'nin anlamlı bir etkisi yoktur. Tayland ve Malezya'da ulaşımdaki enerji tüketimi, DYY ve CO2 emisyonları arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır.
Fereidouni (2013)	31 yükselen piyasa ekonomisi için gayrimenkul sektörüne yönelik DYY girişlerinin CO2 emisyonları üzerindeki	Panel Sabit Etkiler, Sistem GMM	DYY ile CO2 emisyonları arasında bir ilişki yoktur. ÇKEH geçerlidir.

	etkisinin 2000-2008 dönemi kapsamında test edilmesi		
Mert ve Bölük (2016)	Kyoto protokolüne imza atan 21 ülke için DYY ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO2 emisyonları üzerindeki etkilerinin 1970-2010 dönemi itibariyle test edilmesi	Panel Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMG), Granger Nedensellik	KHH geçerlidir. ÇKEH geçerli değildir. Yenilenebilir enerji tüketimi CO2 emisyonlarını azaltmaktadır.
Pazienza, (2015)	OECD'ye üye 30 ülke kapsamında 1981-2005 dönemi için tarım ve balıkçılık sektörlerindeki CO2 emisyonları ile DYY arasındaki ilişkinin araştırılması	Panel Havuzlanmış EKK, Sabit ve Rassal Etkiler	DYY ile CO2 emisyonları arasında negatif bir ilişki vardır. KHH geçerlidir.
Zhang ve Zhou (2016)	DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin 1995-2010 dönemi kapsamında Çin'de bulunan bölgeler için incelenmesi	Panel Sabit Etkiler Modeli	DYY, CO2 emisyonlarını negatif etkilemektedir. Bu etki, batı bölgelerinden doğu ve orta bölgelere gidildikçe azalmaktadır. Dolayısıyla KHH geçerlidir.
Behera ve Dash, (2017)	Güney ve Güneydoğu Asya bölgesinde bulunan 17 ülke için kentleşme, enerji tüketimi, DYY ve CO2 emisyonları arasındaki ilişkinin 1980-2012 dönemi çerçevesinde analiz edilmesi	Panel FMOLS, DOLS	DYY, kentleşme, birincil ve fosil enerji tüketimi arttıkça CO2 emisyonları artmaktadır. KSH geçerlidir.
Sung, vd. (2018)	Çin imalat sanayininin 28 alt sektörü için	Panel Sistem GMM	Sanayi sektörü çıktısı, DYY ve temiz teknoloji

	2002-2015 dönemi çerçevesinde DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin test edilmesi		kullanımı CO2 emisyonlarını azaltmaktadır. KHH geçerlidir.
Hanif, vd. (2019)	Asya ekonomilerinde 1990-2013 döneminde fosil yakıtların, ekonomik büyümenin ve DYY'nin DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin belirlenmesi	Panel ARDL	Ekonomik büyüme, fosil yakıt tüketimi ve DY arttıkça CO2 emisyonları artmaktadır. ÇKEH ile KSH geçerlidir.
Mert, vd. (2019)	AB'ye üye 26 ülkede CO2 emisyonları, GSYH, yenilenebilir ve fosil enerji tüketimi ile DYY arasındaki ilişkinin incelenmesi	Panel ARDL	Tüm AB ülkeleri için ÇKEH ile KSH geçerlidir.
Xie, vd., (2020)	11 yükselen piyasa ekonomisi özelinde 2005-2014 dönemi kapsamında DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerinin analiz edilmesi	Panel Yumuşak Geçişli Regresyon Modeli	DYY, doğrudan CO2 yoğunluğunun artmasına neden olmaktadır. Diğer yandan, ekonomik büyüme sayesinde ortaya çıkan yayılma etkisi nedeniyle DYY girişleri CO2 yoğunluğunun azalmasını sağlamaktadır.
Essandoh, vd. (2020)	54 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örnekleminde 1991-2014 dönemi için CO2 emisyonları, DYY ve uluslararası ticaret arasındaki ilişkinin test	Panel PMG	Gelişmiş ülkelerde uluslararası ticaret CO2 emisyonları üzerinde negatif bir etkiye sahip iken DYY'nin anlamlı bir etkisi yoktur. Gelişmekte olan

	edilmesi		ülkelerde, DYY, CO2 emisyonları üzerinde pozitif etkilidir.
Khan ve Ozturk, (2020)	Asya'da bulunan 17 ülke için, DYY ve CO2 emisyonları arasındaki ilişkinin 1980-2014 dönemi itibariyle incelenmesi	Panel FMOLS, Panel Granger nedensellik	DYY, CO2 emisyonlarını pozitif etkilemektedir. KSH geçerlidir. DYY ile CO2 arasında iki yönlü nedensellik bulunmaktadır.
Mahmood, vd. (2020)	Kuzey Aftika ülkelerinde 1990-2014 dönemi kapsamında geliri, ticaretin, enerji tüketiminin ve DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkilerinin test edilmesi	Panel Mekansal Otoregressif Model	Ekonomik büyüme, enerji tüketimi ithalat ve ticari açıklık CO2 emisyonlarını pozitif, ihracat ise pozitif etkilemektedir. DYY'nin CO2 emisyonları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur.
Aghasafari, vd. (2021)	CO2 emisyonları, DYY girişleri ile mal ve hizmet ihracatı arasındaki ilişkinin, MENA ülkeleri için, 2002-2014 dönemi kapsamında analiz edilmesi	Panel Mekansal Eşanlı Denklemler Modeli	Kişi başına gelir, fosil yakıt tüketimi, teknoloji düzeyi, nüfus ve DYY girişlerindeki artış CO2 emisyonlarını arttırmaktadır.
Jijian, vd. (2021)	Kuşak ve Yol ülkeleri kapsamında uluslararası ticaretin ve DYY girişlerinin CO2 emisyonları üzerindeki etkilerinin 1993-2018 dönemi için tespit edilmesi	Panel CCEMG, Panel AMG	İthalat ile CO2 emisyonları arasında pozitif, ihracat ile CO2 emisyonları arasında negatif ilişki vardır. DYY girişleri ile CO2 emisyonları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

Salahodjaev, ve Isaeva, (2022)	Sovyet sonrası 20 ülke için; CO2 emisyonları, ekonomik kalkınma, DYY girişleri, dış ticaret ve enerji kullanımı arasındaki ilişkilerin test edilmesi	Panel DOLS, FMOLS, Dumitrescu ve Hurlin nedensellik	Uzun dönemde; kişi başına düşen gelir, DYY girişleri, ticaret ve enerji kullanımı CO2 emisyonları üzerinde pozitif etkilidir. Nedensellik testine göre ise sadece CO2 emisyonlarından enerji kullanımına doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır.
Guoyan, vd. (2022)	MENA ülkelerinde, DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin 1995-2016 dönemi kapsamında araştırılması	Panel Yumuşak Geçişli Regresyon Modeli	DYY ile CO2 emisyonları arasında doğrusal olmayan bir ilişki vardır. DYY, düşük rejimde, CO2 emisyonlarını arttırırken, ekonomik gelişme yüksek rejime ulaştığında CO2 emisyonlarını negatif etkilemektedir.
Mehmood, (2022)	Seçili Güney Asya ülkelerinde 1996-2019 dönemi için ekonomik büyüme, hükümetin etkinliği, yenilenebilir enerji tüketimi ve DYY'nin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin analiz edilmesi	Panel ARDL	Hükümetin etkinliği, yenilenebilir enerji tüketimi ve DYY'nin CO2 emisyonları üzerinde negatif, ekonomik büyüme pozitif etkiye sahiptir.
Ashraf vd., (2022)	Körfez İşbirliği Konseyi Ekonomileri özelinde; DYY, petrol fiyatları ve CO2 emisyonları arasındaki	Panel ARDL, NARDL	KSH geçerlidir. Ayrıca kısa dönemde DYY'deki negatif değişimler de CO2 emisyonları üzerinde

	asimetrik ilişkinin 1999-2016 dönemi için araştırılması		pozitif etkilidir. Diğer yandan, uzun dönemde petrol fiyatlarındaki artışlar CO2 emisyonlarını azaltmaktadır.
--	---	--	---

3. VERİ SETİ, YÖNTEM VE BULGULAR

3.1. Veri Seti

Bu çalışmada E7 ülkeleri (Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika, Rusya ve Türkiye) özelinde, 1996-2020 dönemi kapsamında, DYY'nin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinin ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerine göre değişip değişmediği panel veri yöntemleri kullanılarak analiz edilmektedir.

Tablo 2: Değişkenlerin Tanımlanması

Değişken	Kısaltma	Tanım
CO ₂ emisyonları	Inco2	Katı, sıvı ve gaz halindeki yakıtların tüketilmesi sonucunda ortaya çıkan karbondioksiti içermektedir. Kişi başına metrik ton cinsinden hesaplanmıştır.
Doğrudan yabancı sermaye yatırımları	lnfdi	Bir yatırımcının kendi ülkesi dışında başka bir ülkede faaliyet gösteren bir şirkette kalıcı bir yönetim payı (oy hakkında sahip hisselerin %10 veya daha fazlasını) elde etmek için yaptığı net yatırım girişleridir. Veri GSYH'ye oranlanmıştır.
Kişi başına düşen gelir	lngdpp	2015 yılı sabit ABD doları cinsinden hesaplanmış GSYH'nin yıl ortası nüfusa oranıdır.
İnsani gelişme endeksi	lnhdi	İnsani gelişme endeksi, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili olma ve makul bir yaşam standardına sahip olma boyutlarındaki ortalama başarının bir ölçüsüdür. Endeks 0 ile 1 arasında bir değer almakta, 1'e yaklaştıkça insani gelişmenin arttığını göstermektedir.
Ticari açıklık	Intrade	Mal ve hizmet ihracatı ile ithalatı toplamının GSYH'ye oranıdır.
Yenilenebilir enerji tüketimi	lnren	Yenilenebilir enerji tüketiminden kaynaklanan birincil enerji tüketiminin payıdır.
Fosil yakıt tüketimi	lnfossil	Fosil yakıt tüketiminden kaynaklanan birincil enerji tüketiminin payıdır.

Kentleşme Oranı	lnurban	Kentsel alanlarda yaşayan nüfusun toplam nüfusa oranıdır.
Kriz kukla değişkeni	dummy	2008 Küresel Finans Krizi'ni temsilen 2008 ve 2009 yılları için 1 diğer yıllar için 0 değeri alan kukla değişkendir.

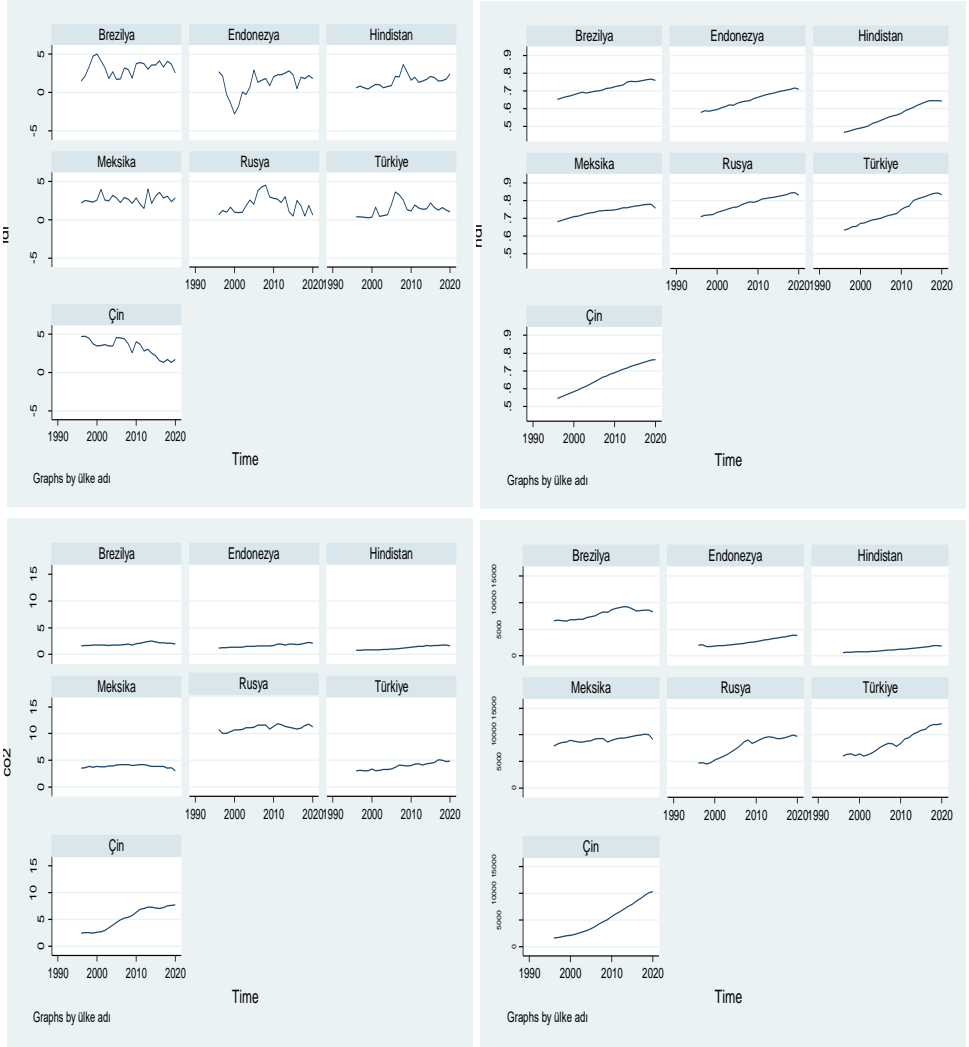
Kaynak: World Bank (2023), UNDP (2023), Our World in Data (2023a, 2023c).

Örnekleme olarak E7 ülkelerinin seçilmesinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Birincisi, Our World in Data (2023a, 2023b) istatistiklerine göre, bu ülkelerin nüfusları toplamı dünya nüfusunun yaklaşık %46'sını, CO₂ emisyonlarının toplamı da dünya CO₂ emisyonlarının yaklaşık %43'nü oluşturmaktadır. Dolayısıyla örneklem olarak E7 ülkelerinin alınmasıyla, gelişmekte olan ekonomiler açısından yüksek oranda temsil gücü sağlanmış olmaktadır. İkincisi, E7 ülkelerinin ekonomik gelişme sürecinde kullandıkları enerji nedeniyle çevre üzerinde önemli oranda tahribat ortaya çıkardıkları, bu tahribatın azaltılmasında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının rolünün analiz edilmesiyle ilgili literatüre katkı sağlanabileceği düşünülmektedir.

E7 ülkeleri için CO₂ emisyonları-DYY ilişkisinin test edilmesi amacı doğrultusunda belirlenen değişkenler Tablo 2'de sunulmaktadır. Kişi başına metrik ton cinsinden hesaplanan CO₂ emisyonları (lnco2) bağımlı, doğrudan yabancı sermaye yatırımları (lnfdi), kişi başına düşen gelir (lngdpp), insani gelişme endeksi (lnhdi), ticari açıklık (lntrade), yenilenebilir enerji tüketimi (lnren), fosil yakıt tüketimi (lnfossil), kentleşme oranı (lnurban) ve kriz kukla değişkeni (dummy) ise açıklayıcı değişkenlerdir.

Şekil 2'de E7 ülkelerinde DYY girişleri, Kişi Başına Düşen Gelir (KBGSYH), CO₂ emisyonları ve İnsani Gelişme Endekslerinin 1996-2020 dönemindeki gelişimi gösterilmektedir. DYY girişlerinin GSYH içerisindeki payı (şeklin sol üst paneli), 1996-2020 döneminde ortalama olarak, Brezilya'da %3.18, Çin'de %3.23, Hindistan'da %1.5, Endonezya'da %1.22, Meksika'da %2.81, Rusya'da %1.98 ve

Türkiye’de ise %1.38 olarak gerçekleşmiştir. DYY girişlerinin GSYH içerisindeki payının özellikle Rusya ve Çin’de 2010’lu yıllardan itibaren önemli düşüşler yaşadığı görülmüştür. 2020 yılı itibariyle bu gösterge; Brezilya’da %2.56, Çin’de %1.72, Hindistan’da %2.40, Endonezya’da %1.81, Meksika’da %2.71, Rusya’da %0.63 ve Türkiye’de %1.06 olmuştur. Kişi başına metrik ton cinsinden hesaplanan CO2 emisyonları ele alınan ülke grubunda söz konusu dönemde ortalama olarak Rusya’da 11.1, Çin’de 5.25 ve Türkiye’de ise %3.92’dir (şeklin sol alt paneli). Bu değişkenin Çin’de 2000’li yıllardan itibaren katlanarak artması dikkati çekmektedir. Şeklin sağ üst panelinde yer alan insani gelişme endeksi bakımından 2020 yılında en yüksek skora sahip ülkeler aynı endeks skoruna sahip (0.83) Türkiye ve Rusya olmuştur. Bu ülkeleri 0.768 endeks skoruyla Çin takip etmiştir. Endekse göre 1996 yılı ile kıyaslandığında 2020 yılında en önemli sıçramayı 0.2 puan ile Türkiye ve Çin yapmıştır. 2015 yılı sabit fiyatlarıyla hesaplanan KBGSYH değeri 1996 yılından 2020 yılına Brezilya’da 1688\$ artarak 8255\$’a, Çin’de 8304\$ artarak 10358\$’a, Hindistan’da 1161\$ artarak 1813\$’a, Endonezya’da 1740\$ artarak 3780\$’a, Meksika’da 1249\$ artarak 9147\$’a, Rusya’da 5027\$ artarak 9714\$’a ve Türkiye’de ise 6049\$ artarak 12072\$’a yükselmiştir (şeklin sağ alt paneli). Dolayısıyla ilgili dönemde KBGSYH değerini en fazla arttıran ülke yaklaşık 6 kat ile Çin olmuştur.

Şekil 2: DYY Girişleri, KBGSYH, CO2 Emisyonları ve İnsani Gelişme Endeksinin Gelişimi (Kaynak: World Bank, UNDP).

Tablo 3'te değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Çarpıklık katsayısı bakımından, $lnco2$ ve $lnren$ değişkenlerinin pozitif yönde sağa, diğer değişkenlerin ise negatif yönde sola çarpık oldukları görülmektedir. Basıklık katsayısına göre; $lnco2$, $lngdpp$ ve $lnurban$ değişkenlerinin basıklık değerleri 3'ten küçük olduğundan dağılımları normal dağılıma göre basık, diğer değişkenlerin

basıklık değerleri 3'ten büyük olduğundan dağılımları normal dağılıma göre diktir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	lnco2	lnfdi	lngdpp	lnhdi	lnren	lnfossil	lntrade	lnurban
Ort.	1.169	0.645	8.497	-0.372	2.216	4.436	3.775	4.067
Med.	1.193	0.783	8.834	-0.345	1.950	4.509	3.869	4.264
Max.	2.475	1.616	9.399	-0.168	3.901	4.580	4.389	4.467
Min.	-0.239	-2.602	6.480	-0.764	0.907	3.901	2.750	3.289
Std. Sap.	0.737	0.678	0.789	0.131	0.737	0.179	0.335	0.358
Çarpıklık	0.208	-1.317	-1.025	-0.931	1.122	-1.876	-0.848	-0.851
Basıklık	2.177	5.511	2.834	3.611	3.275	4.852	3.229	2.315
JB	6.019	93.785	29.946	27.223	36.208	123.974	20.727	23.839
Olasılık	0.049	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Gözlem	170	170	170	170	170	170	170	170

3.2. Yöntem

E7 ülkelerinde, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinde insani gelişmenin rolünün analiz edilebilmesi için dinamik panel eşik değer modeli kullanılmıştır.

Dinamik panel eşik değer modeli aşağıdaki formda gösterilmektedir:

$$y_{i,t} = \psi y_{i,t-1} + \beta_1 f_{i,t} I(q_{i,t} \leq \gamma) + \beta_2 f_{i,t} I(q_{i,t} > \gamma) + a_i x_{i,t} + \mu_i + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde, $y_{i,t}$ bağımlı değişken, $y_{i,t-1}$ bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değeri, μ_i birimlere ait sabit etkileri, $x_{i,t}$ rejimden bağımsız kontrol değişkenlerinin k boyutlu vektörü ve $f_{i,t}$ ise rejimler arasında değişmesine izin verilen rejime bağlı değişkenler dizisidir. $q_{i,t}$ eşik değer değişkeni ve γ eşik değer düzeyini göstermek üzere, gösterge fonksiyonu $I(\cdot)$, parantez içindeki ifade geçerliyse 1, geçerli değilse 0 değerini almaktadır. $\varepsilon_{i,t}$ ise sıfır ortalama ve sonlu varyans ile bağımsız ve benzer dağılan (IID) hata terimidir. Denklemde

tahmin edilmesi gereken parametreler; $\psi, +a_i, \beta_{1i}, \beta_{2i}$ 'dir (Lahet, ve Prat, 2023: 228).

Dinamik panel eşik değer modelinin tahmininde 3 aşama bulunmaktadır: Birinci aşamada, bir gecikme düzeyiyle sınırlandırılmış araç değişkenler seti $z_{i,t}$ 'nin fonksiyonu olarak içsel değişken $y_{i,t-1}$ 'nin indirgenmiş bir biçimi tahmin edilmekte, akabinde içsel değişken $y_{i,t-1}$ tahmini değerler $\hat{y}_{i,t-1}$ ile yer değiştirmektedir. İkinci aşamada, $y_{i,t-1}$ 'nin birinci aşamadaki regresyondan elde edilen tahmini değerleri esas alınmak üzere, (1) numaralı denklem sabit bir eşik değer (γ) için enküçük kareler kullanılarak tahmin edilmektedir. Bir dizi enküçük kareler tahmininden sonra eşik değerler ve hata kareler toplamı $S(\gamma)$ hesaplanmaktadır. Üçüncü aşamada, hata kareler toplamını minimize eden bir eşik değer tahmincisi $\hat{\gamma} = \text{argmin} S_n(\gamma)$ seçilmektedir. Eşik değer parametresi için %95 güven aralığı Hansen (2000) ile Caner ve Hansen (2004)'a dayanarak şu şekilde gösterilebilir: $\Gamma = \{\gamma : LR(\gamma) \geq C(\alpha)\}$. Bu denklemde $C(\alpha)$, olabilirlik oranı istatistiği $LR(\gamma)$ 'nin asimptotik dağılımının %95 yüzdelik dilimini temsil etmektedir. Eşik değer $\hat{\gamma}$ 'nin anlamlı olduğu belirlendikten sonra örneklem gösterge fonksiyonları $I(q_{i,t} \leq \hat{\gamma})$ ve $I(q_{i,t} > \hat{\gamma})$ 'na dayanarak iki alt örnekleme ayrılmakta ve β_1 ile β_2 parametreleri GMM kullanılarak tahmin edilmektedir (Lahet, ve Prat, 2023: 228; Ho ve Saadaoui, 2020: 3-4

3.3. Bulgular

Çalışmada öncelikle, DYY'nin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinde insani gelişmenin rolü için bir eşik değer etkisinin olup-olmadığı araştırılmıştır. Bu amaçla yapılan eşik değer etki testine ait bulgular Tablo 4'te verilmiştir. Bootstrap standart hataların kullanıldığı bu testin olasılık değerlerine göre, hem model 1 hem de model 2 için eşik değer olmadığını gösteren sıfır hipotezi reddedilebilmektedir. Bu nedenle tahmin edilen modellerde eşik değer etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4: Eşik Değer Etki Testi Bulguları

Model	Katsayı	Bootstrap Std. Hata	z	P> z
Model 1	9.9312	3.2189	3.09	0.002
Model 2	7.2852	3.2019	2.28	0.023

Tablo 5’te, insani gelişme endeksi için %95 güven düzeyi esas alınmak suretiyle elde edilen eşik değer düzeyleri sunulmaktadır. Buna göre insani gelişme için eşik değer düzeyi -0.2824 olarak belirlenmiştir. -0.2824 katsayısının anti-logu alındığında 0.753 değeri bulunmaktadır. Bu nedenle insani gelişme endeksi için eşik değer 0.753 olduğu tespit edilmektedir. %95 güven düzeyinde, olabirlik oran istatistiği sıfıra ulaştığında bu eşik değer elde edildiği, ekte yer alan Şekil 3 ve Şekil 4’ten de gözlenebilmektedir.

Tablo 5: Eşik Değerler ve Güven Aralıkları

Modeller	Eşğin Değeri	%95 Güven Aralığı
Model 1	-0.2824	[-0.2824, -0.2810]
Model 2	-0.2824	[-0.2944, -0.2810]

Eşik değerler belirlendikten sonra, dinamik panel eşik değer modeli kullanılarak elde edilen bulgular Tablo 6’da sunulmuştur. Tabloda yer alan bulgulara göre, insani gelişme endeksi eşik değer (-0,2824) altında olduğunda, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının CO₂ emisyonları üzerindeki etkisi %1 anlamlılık seviyesinde 0,0226 olarak tahmin edilmiştir. İnsani gelişme endeksi bu eşik değer üzerine çıktığında ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının etkisi %5 anlamlılık düzeyinde negatif (-0,0195) olmaktadır.

Tablo 6: Dinamik Panel Eşik Değer Modeli Bulguları

Modeller	(1)	(2)
Değişkenler	lnco2	lnco2
l.lnco2	0.745*** (0.0462)	0.743*** (0.0451)
lnfdi (lnhdi ≤ -0.2824)	0.0226*** (0.00757)	0.0175** (0.00767)
lnfdi (lnhdi > -0.2824)	-0.0195** (0.00855)	-0.0180** (0.00833)
lnren	-0.0808*** (0.0215)	
lntrade	0.0453** (0.0178)	0.0574*** (0.0169)
lnurban	0.361*** (0.125)	0.257** (0.113)
lngdpp	0.0925*** (0.0308)	0.111*** (0.0303)
dummy	-0.0238** (0.0102)	-0.0189* (0.00983)
lnfossil		0.524*** (0.139)
Constant	-1.940*** (0.410)	-4.220*** (0.843)
Wald testi	5404.87***	5696.88***
Gözlem	163	163
Birim sayısı	7	7

Not: Parantez içindekiler standart hataları göstermektedir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1.

Tablodaki sonuçlar, CO₂ emisyonlarının gecikmeli değerinin, ticari açıklığın, kentleşme oranının ve fosil yakıt tüketiminin CO₂ emisyonları üzerinde pozitif, yenilenebilir enerji tüketiminin ve 2008 Küresel Finans Krizi'nin etkilerini yansıtan yapay (dummy) değişkenin ise CO₂ emisyonları üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Bulgulara göre, insani gelişme endeksi 0.753 (yüksek insani gelişme) değerinin üzerinde olduğunda, doğrudan yabancı sermaye yatırımları CO₂ emisyonlarını azaltmakta, bu eşik değerinin altında

olduğunda ise CO₂ emisyonlarını arttırmaktadır. Bu durum, E7 ülkeleri özelinde, yüksek ve çok yüksek insani gelişmişlik seviyesine ulaştıklarında Kirlilik Hale Hipotezinin, bu gelişmişlik seviyesinin altında kaldıklarında ise Kirlilik Sığınağı (Cenneti) Hipotezinin geçerli olacağını ortaya koymaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

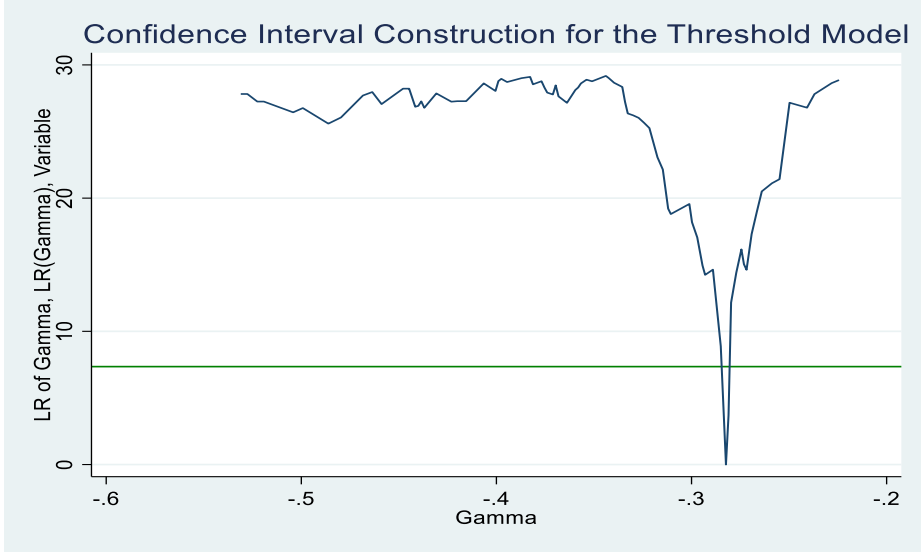
Bu çalışmada, E7 ülkelerinde DYY'nin CO₂ emisyonları ile olan ilişkisinde insani gelişme endeksinin rolü test edilmiştir. Bu amaçla iki farklı model oluşturulmuştur. Modellerde bağımlı değişken olarak kişi başına metrik ton cinsinden hesaplanan CO₂ emisyonları, bu değişkenin açıklanmasında ise DYY girişleri, insani gelişme endeksi, fosil yakıt tüketimi, yenilenebilir enerji tüketimi, kişi başına düşen gelir, ticari açıklık, kentleşme oranı ve 2008 Küresel Finans Krizi değişkenleri kullanılmıştır. Modeller oluşturulduktan sonra öncelikle eşik değer etki testleri yapılmış ve her iki model için de eşik değer etkisinin olduğu gözlenmiştir. Eşik değer etki testinden sonra eşik değer belirleme testi yapılmış ve her iki model için eşik değer -0.2824 (antilogu 0.753) olduğu belirlenmiştir. Bu önsel testlerden sonra panel eşik değer tahmini yapılmıştır. Eşik değer bulgularına göre insani gelişme endeks skoru 0.753'ün üzerinde olduğunda DYY girişleri CO₂ emisyonlarını azaltmakta (KSH geçerli olmakta), 0.753'ün altında olduğunda ise DYY girişleri CO₂ emisyonlarını arttırmaktadır (KHH geçerli olmaktadır). Diğer bulgulara göre ise CO₂ emisyonlarının kendi gecikmeli değeri, fosil yakıt tüketimi, kişi başına düşen gelir, ticari açıklığın ve kentleşme oranı pozitif, yenilenebilir enerji tüketimi ve 2008 Küresel Finans Krizi negatif etkiye sahiptir.

Bulgular genel anlamda, DYY girişleri yoluyla CO₂ emisyonlarının azaltılması konusunda insani gelişmişlik düzeyinin önemli ve etkili olduğunu göstermiştir. Buna göre E7 ülkeleri yüksek insani gelişmişlik seviyesine ulaştıklarında, kendi ülkelerine yönelik yabancı sermaye akımları sayesinde CO₂ emisyonlarını

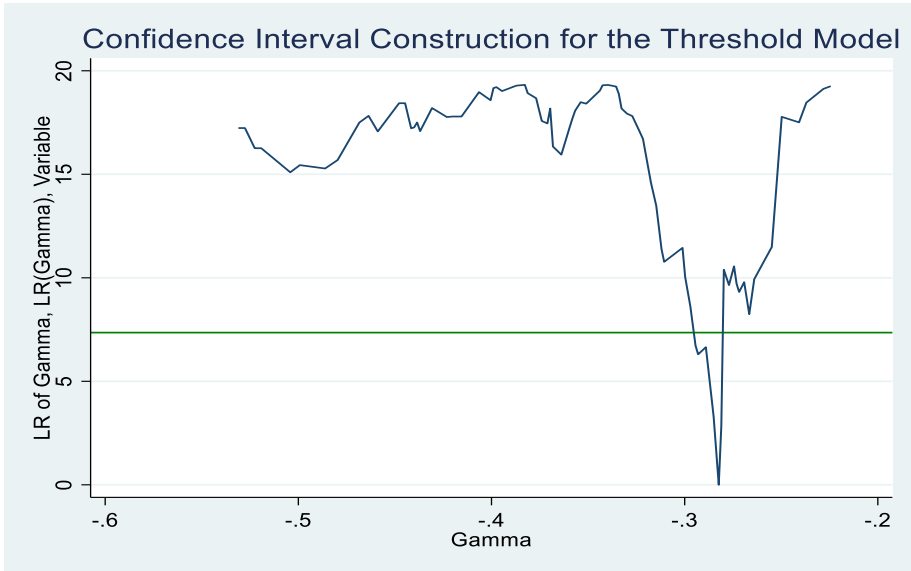
düşürebilmektedirler. İnsani gelişme endeksi, bu ülkelerden; Brezilya'da 2014, Çin'de 2018, Meksika'da 2012, Rusya'da 2003 ve Türkiye'de 2011 yılından itibaren tespit edilen eşik değere (0.753) ulaşmış ve takip eden yıllarda artmaya devam etmiştir. Bu endeks, Hindistan ve Endonezya'da ise ele alınan dönemde ilgili eşik değerinin altında kalmıştır. Dolayısıyla bu ülkeler arasında eşik değere ulaşanlar çevreleri üzerindeki baskıyı (CO2 emisyonlarını) hafifletmeye başlamışlardır. İnsani gelişmişlik düzeyi arttıkça, çevre ile ilgili standartların daha katı hale gelmesiyle bu ülkeler çevreyi kirleten endüstrileri çeken bir başka ifadeyle gelişmiş ülkelerin birer kirlilik sığınağı haline gelen ülkeler değil, aksine çevre dostu gelişmiş teknolojik yatırımlardan faydalanarak zehirli gaz salınımlarını azaltan ülkeler olmuşlardır.

Çalışmada elde edilen bulgulardan birisi de yenilenebilir enerji tüketimi arttıkça CO2 emisyonlarının azalacağı şeklindedir. Enerji kullanımında fosil yakıtlar yerine yenilenebilir enerji tüketiminin daha çok tercih edilmesi, doğaya daha az zehirli gaz salınımı anlamına gelmektedir. Bu nedenle E7 ülkelerinin önümüzdeki yıllarda yenilenebilir enerji tüketiminin toplam enerji tüketimi içerisindeki payını artıracak adımlara, stratejilere, politikalara teşviklere ve yatırımlara daha fazla ağırlık vermeleri gerekmektedir.

EKLER

Şekil 3: Model 1 İçin Eşik Değere Ait Güven Aralığı

Şekil 4: Model 2 İçin Eşik Değere Ait Güven Aralığı

KAYNAKÇA

- Aghasafari, H., Aminizadeh, M., Karbasi, A., & Calisti, R. (2021). CO2 emissions, export and foreign direct investment: Empirical evidence from Middle East and North Africa Region. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(7), 1054-1076.
- Ashraf, S., Jithin, P., & Umar, Z. (2022). The asymmetric relationship between foreign direct investment, oil prices and carbon emissions: evidence from Gulf Cooperative Council economies. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 2080316.
- Behera, S. R., & Dash, D. P. (2017). The effect of urbanization, energy consumption, and foreign direct investment on the carbon dioxide emission in the SSEA (South and Southeast Asian) region. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 70, 96-106.
- Chandran, V. G. R., & Tang, C. F. (2013). The impacts of transport energy consumption, foreign direct investment and income on CO2 emissions in ASEAN-5 economies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 24, 445-453.
- Essandoh, O. K., Islam, M., & Kakinaka, M. (2020). Linking international trade and foreign direct investment to CO2 emissions: any differences between developed and developing countries?. *Science of the Total Environment*, 712, 136437.
- Fereidouni, G. H. (2013). Foreign direct investments in real estate sector and CO2 emission: Evidence from emerging economies. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 24(4), 463-476.
- Guoyan, S., Khaskheli, A., Raza, S. A., & Shah, N. (2022). Analyzing the association between the foreign direct investment and carbon emissions in MENA countries: a pathway to sustainable

- development. *Environment, Development and Sustainability*, 1-18.
- Hanif, I., Raza, S. M. F., Gago-de-Santos, P., & Abbas, Q. (2019). Fossil fuels, foreign direct investment, and economic growth have triggered CO₂ emissions in emerging Asian economies: some empirical evidence. *Energy*, 171, 493-501.
- Ho, S. H., & Saadaoui, J. (2020). Bank credit and short-run economic growth: a dynamic threshold panel model for ASEAN countries.
- Jijian, Z., Twum, A. K., Agyemang, A. O., Edziah, B. K., & Ayamba, E. C. (2021). Empirical study on the impact of international trade and foreign direct investment on carbon emission for belt and road countries. *Energy Reports*, 7, 7591-7600.
- Khan, M.A., Ozturk, I. (2020). Examining foreign direct investment and environmental pollution linkage in Asia. *Environ Sci Pollut Res* 27, 7244–7255.
- Lahet, D., & Prat, S. (2023). Local-currency debt and currency internationalization dynamics: A nonlinear framework. *Review of World Economics*, 159(1), 215-254.
- Mahmood, H., Alkhateeb, T. T. Y., & Furqan, M. (2020). Exports, imports, foreign direct investment and CO₂ emissions in North Africa: spatial analysis. *Energy Rep* 6: 2403–2409.
- Mehmood, U. (2022). Renewable energy and foreign direct investment: does the governance matter for CO₂ emissions? Application of CS-ARDL. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(13), 19816-19822.
- Mert, M., Bölük, G. (2016). Do foreign direct investment and renewable energy consumption affect the CO₂ emissions? New evidence from a panel ARDL approach to Kyoto Annex countries. *Environ Sci Pollut Res* 23, 21669–21681.
- Mert, M., Bölük, G., & Çağlar, A. E. (2019). Interrelationships among foreign direct investments, renewable energy, and CO₂ emissions for different European country groups: a panel ARDL

- approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 21495-21510.
- Our World in Data (2023a), <https://ourworldindata.org/co2-emissions>
Erişim: 05.11.2023.
- Our World in Data (2023b),
<https://ourworldindata.org/grapher/population?tab=table> Erişim:
05.11.2023.
- Our World in Data, Energy (2023c), <https://ourworldindata.org/energy>
Erişim: 05.11.2023.
- Pazienza, P. (2015). The relationship between CO2 and Foreign Direct Investment in the agriculture and fishing sector of OECD countries: Evidence and policy considerations. *Intelektinė ekonomika*, 9(1), 55-66.
- Salahodjaev, R., & Isaeva, A. (2022). Post-Soviet states and CO2 emissions: The role of foreign direct investment. *Post-Communist Economies*, 34(7), 944-965.
- Sung, B., Song, W. Y., & Park, S. D. (2018). How foreign direct investment affects CO2 emission levels in the Chinese manufacturing industry: evidence from panel data. *Economic Systems*, 42(2), 320-331.
- UNDP, Human Development Index (2023), <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> Erişim: 05.11.2023.
- Xie Q, Wang X, Cong X, (2019). How does foreign direct investment affect CO2 emissions in emerging countries? New findings from a nonlinear panel analysis, *Journal of Cleaner Production*.
- World Bank, World Development Indicators (2023), <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> Erişim: 05.11.2023.
- Zhang, C., & Zhou, X. (2016). Does foreign direct investment lead to lower CO2 emissions? Evidence from a regional analysis in

China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 58, 943-951.

BÖLÜM 9
TÜRKİYE’DE GÖLGE EKONOMİ: ETKİLER VE
ÇÖZÜM YOLLARI¹

Arş. Gör. Burcu YENGİL BÜLBÜL²

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441072>

¹ Bu çalışma 7-9 Aralık 2023 tarihleri arasında Berlin’de gerçekleştirilen “5th International Conference on Advanced Research in Management, Economics, and Accounting” isimli konferansta bildiri olarak sunulmuş olup, gelen eleştiriler doğrultusunda revize edilmiştir.

² Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari ve Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep, Türkiye. burcuyengil@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9338-2172

GİRİŞ

Literatürde kayıt dışı ekonomi, gri ekonomi veya yeraltı ekonomisi olarak adlandırılan gölge ekonomisi, resmi kayıtlara ve düzene tabi olmayan, genellikle yasa dışı veya kayıt dışı ekonomik faaliyetleri ifade eden bir terimdir. Gölge ekonomisi kavramı yerine birçok farklı kavram kullanılmaktadır. Bu bağlamda beyan edilmeyen ekonomik faaliyetler için, yeraltı ekonomisi, gizli ekonomi kavramları kullanılmaktadır. Bununla birlikte, yasa dışı faaliyetlerde genellikle kara ekonomi, gri ekonomi kavramları kullanılmaktadır (GİB, 2009: 3).

Schneider (2000a), gölge ekonomisi kavramı yerine yeraltı ekonomisi kavramını kullandığı çalışmasında, bu kavramı GSMH' ya katkıda bulunacak ekonomik faaliyetlerin bütünü olarak tanımlamıştır. Kamu otoriteleri doğal olarak en çok vergi veya düzenleme amacıyla raporlanmayan satışlar veya gelirlerle ilgilenirken, istatistikçiler daha çok resmi GSYH yer almayan ekonomik faaliyetlerle ilgilenmektedir (Smith, 1994: 3). Sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçları karşılama sanatı olarak tanımladığımız ekonomide, otoriteler denge sağlamaya çalışırken, GSYH' nın önemli bir bölümünün gölge ekonomiden oluşması zorluklar yaratmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde gölge (kayıt dışı) ekonominin resmi ekonomi içerisindeki payı (yaklaşık yüzde 30), gelişmiş ülkelere (yaklaşık yüzde 15) göre daha yüksek seyretmektedir (HBM, 2022: 3).

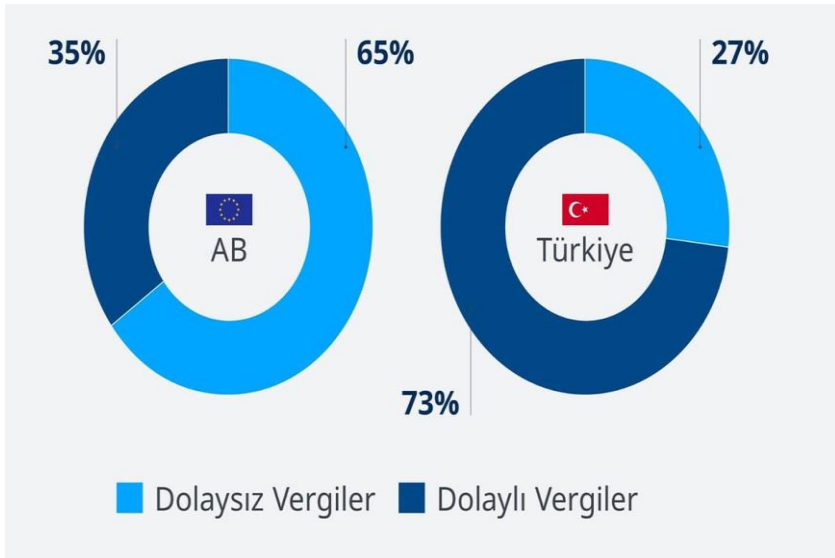
Dünya genelinde ülkeler makroekonomik politikalarla gölge ekonomiyle mücadelede için tedbirler almaktadır. Bu bağlamda, çalışmada gölge ekonomisinin nedenleri hakkında genel bilgilere yer verilmiş ve daha sonra Türkiye özelinde gölge ekonomisini azaltmak için alınması planlanan tedbirler incelenmiştir.

Gölge Ekonomisini Etkileyen Faktörler

Gölge ekonominin ortaya çıkmasında vergiler önemli bir etki iken; yüksek enflasyon, gelir dağılımında adaletsizlik ve otoritelere olan güvensizlik gibi nedenlerde gölge ekonominin artmasına neden olmaktadır. Konunun bir problem olarak görülmesi ve hala ortadan kaldırılamıyor olması konuyu güncel tutmaktadır. Gölge ekonominin

nedenleri karmaşık ve çeşitli olabilir. Ancak en sık görülenlerden itibaren sıralama yaparsak:

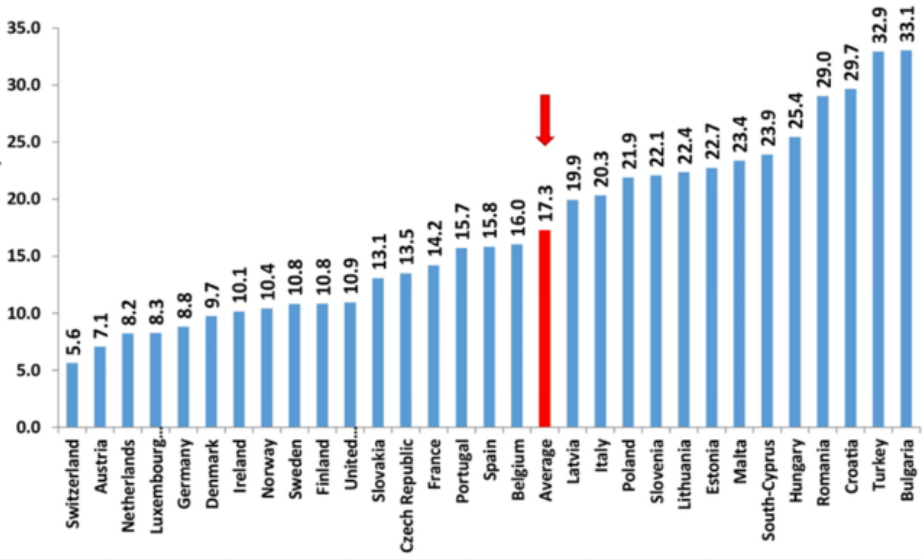
- Yüksek vergi yükümlülüğü ve vergi kanunlarının karmaşıklığı,
- Yüksek enflasyon oranları,
- Gelir dağılımında adaletsizlik,
- Kamu kurum ve kuruluşlarına olan güvensizlik,
- Bürokrasinin ağır işlemesi,
- Yolsuzluk,
- Global ekonomide dalgalanmalar
- Vergi bilinci ve ahlakının olmaması gibi sebepler gölge ekonomisinin ortaya çıkmasına ve giderek artmasına neden olmaktadır.

Şekil 1: Vergi Gelirlerinin Dağılımı, Avrupa Birliği ve Türkiye (Gelir İdaresi Başkanlığı)

Toplam vergi tahsilatı içinde dolaylı vergilerin oranı dolaysız vergilerin oranından fazla olduğu zaman vergi adaleti bozulmuş olmaktadır. Reel gelirin azaldığı durumlarda dolaylı vergilerin oranının

artması, gelir dağılımında bozulmalara yol açabilmektedir. Yurdakul (2008) çalışmasında, Türkiye’de 1985-2006 yılları arasında kayıt dışı ekonomiyi etkileyen etmenleri araştırmıştır. Sonuçta Gayri Safi Milli Hasıla’daki yüzdesel artış, vergi yükü, katma değer vergisinin vergi gelirleri içindeki payı gibi faktörlerin gölge ekonomi üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. 2021 yılında Dünyada gelir vergisi ve sosyal güvenlik kesintilerinin tümünün brüt ücrete oranı dikkate alındığında, en yüksek payı % 54.2 ile Belçika almaktadır. En düşük pay ise % 15.4 ile Meksika’ya aittir. Türkiye ise % 42.7 oranı ile 18 OECD ülkesini geride bırakmıştır.

Şekil 2: Gölge Ekonominin GSYH İçindeki Payı, % (Schneider, 2022)

Şekil 2’de Dünya genelinde GSYH içinde gölge ekonomisinin payı gösterilmektedir. En düşük paya sahip olan ülke yüzde 5,6 ile İsviçre iken Türkiye en fazla paya (yüzde 32,9) sahip olan ülkeler arasında yer almıştır.

Kum (2020), gölge ekonomiye yol açan faktörlerin PIIGS (Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan, İspanya) ülkeleri için

belirlenmesini hedeflediği çalışmada, vergi yükü ve sosyal güvenlik pirimlerinin en önemli nedenler olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Literatür genelinde finansal piyasalar ve gölge ekonomi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Kapıcıoğlu (2022)'ye göre finansal gelişmenin artması ile gölge-kayıt dışı ekonomi küçülebilir. Malezya'da yapılan bir araştırmada (Din, 2016: 191) geliştirilen uzun vadeli modeller, vergi yükü ve işsizlik oranlarının, gölge ekonominin büyüklüğünü güçlü bir şekilde artırdığını ve gölge ekonomi ile finansal sektör gelişimi arasında ters bir U- eğrisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Lyulyov vd. (2021), gölge ekonomisinin itici güçlerini araştırdıkları çalışmalarına göre, vergi düzeyindeki %10'luk artışın kayıt dışı ekonomiyi %1 oranında artırmaktadır. Onlara göre geçiş ekonomileri için ayrı bir politika önlemi alınmalı ve dolaylı vergiler daha yüksek oranda olması yönünde reform edilmelidir.

Kayıt dışı ekonomi faaliyetini azaltmayı amaçlayan bir hükümetin öncelikle politika kararlarının sonuçları arasındaki karmaşık ve sıklıkla çelişen ilişkileri analiz etmesi gerekmektedir (Schneider, 2000a: 431).

Yukarıdaki literatür incelemelerinin yanı sıra gölge ekonomilerin özellikle gelişmekte olan ekonomilerde orta gelir tuzağı ve tasarruf açığı gibi makro-ekonomik sorunlara yol açtığı ifade edilmektedir (Çoban ve Çoban: 2020; Çoban ve Çoban, 2020a). Ayrıca son yıllarda mevcut parasal sistemlere bir alternatif olarak ele alınan dijital paraların da gölge ekonomilerin hacmini artırdığı tartışmaları söz konusudur (Çoban ve Çoban, 2022).

Neden ve Nasıl Azaltılmalı?

Gölge ekonomi kavramı neden önemlidir? Bu konuda endişelenmeli miyiz? Tanzi (1999) ye göre, kayıt dışı ekonominin, dikkat ve araştırmayı hak eden önemli sonuçları olan gerçek bir olgu olduğu konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Ülkelerin ekonomisinin gerçek durumunu doğru bir şekilde temsil eder. Ülke istatistiklerinin

ekonomi politikaları üretmek için kullanıldığı göz önüne alındığında, hatalı rakamlar uygun olmayan politika yanıtlarına yol açabilmektedir.

Gölge ekonominin azaltılması, vergi gelirlerini artırabilir ve kamu hizmetlerine daha fazla kaynak sağlayabilir. Ekonomik büyüme boyutundan bakılırsa, kayıt dışı işlerde çalışan insanlar için sosyal güvencelerin eksikliği nedeniyle ekonomik büyümeyi zayıflatabilir.

Türkiye’de gölge ekonomi ile mücadele için her yıl düzenli olarak eylem planları hazırlanmaktadır. Resmi faaliyetleri özendirmek için, çalışma hayatı ve vergi uygulamaları açısından yapılması gerekenler, vergi bilinci ve vergi ahlakının toplumda yerleşmesi için yapılması gerekenler planlanmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye kayıt dışı ekonomi ile mücadele eylem planı (2023-2025) kapsamında belirlenen amaçlar aşağıda sıralanmıştır:

- Öncelikle gölge ekonominin, ekonomi boyutunu ölçmek amacıyla kullanılan bilimsel yöntemler geliştirilecektir. Aynı doğrultuda makro ve sektörel bazda vergi açığı hesaplamaları geliştirilecektir.
- Vergi bilincinin ölçülmesi ve vergi kanunu hakkında bilgilendirmeler yapılması amacıyla mükellef bilgi anketi uygulaması kullanılacaktır.
- İlk ve ortaöğretim düzeyinde vergi ve sosyal güvenlik bilincinin gelişmesi amacıyla eğitim müfredatında süreklilik sağlanacaktır.
- Mükelleflerin vergi yükümlülüklerini zamanında yerine getirebilmeleri için davranışsal yaklaşım politikalarından faydalanılacaktır.
- İşverenlerin ücret ödemelerinin bankalar vasıtasıyla yapılması için gerekli mevzuat düzenlemeleri yapılacaktır.
- Nakit yerine banka veya kredi kartı kullanımının yaygınlaştırılması için teşvik edici uygulamalar gerçekleştirilecektir.
- Vergi dairelerinde elektronik teminat mektubu uygulamasına geçilecektir.

- Anlık ödeme sistemi Fast' in kullanımı yaygınlaştırılacaktır.

Gölge ekonomiyle mücadelede alınacak tedbirlerin bazılarından bahsedilmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki, ne kadar tedbir alınırsa alınsın vergi bilinci ve vergi ahlakına sahip olmayan ülkelerde arzulanan hedefe ulaşmak çok zordur. Türkiye' de gölge ekonomi ile mücadele bankacılık temelli uygulamaların önemi ön plana çıkarılmıştır. Ancak bu uygulamalar tek başına yeterli olmayacaktır. Bu sebeple uygulamaların teknoloji temelli etkin bir denetim sistemini getirecektir (Şahin, 2023: 195).

SONUÇ

Dünya ekonomisinin büyüklüğünü anlamaya çalışırken, genellikle üretim, ticaret ve yatırım konularında resmi istatistikler tarafından yönlendiriliriz. Ancak bugün dünya pazarında, muazzam ekonomik etkisi nedeniyle tanınmış bir itici güç bulunmaktadır: Gölge ekonomi. Gölge ekonomi, dünya ekonomilerinin çoğunluğunun, hatta tamamının bir parçası gibi görünse de, büyüklüğü ülkeler arasında belirgin bir şekilde değişmektedir (Fleming, et al., 2000: 408).

Gölge ekonomiyi azaltmak, karmaşık bir süreç olabilir ve her ülkenin kendi ekonomik ve sosyal koşullarına uygun stratejiler gerektirebilir. Bu nedenle, her ülkenin kendi özel koşullarını dikkate alarak uygun politikaları uygulaması önemlidir. Uluslar hukukun üstünlüğünü güçlendirerek, resmi ekonomiye erişimini kolaylaştırabilir (Singh vd. 2012a; 2012b:1). Türkiye' de başta vergi olmak üzere ekonomik faktörlerin gölge ekonomi üzerinde etkileri büyüktür. Yüksek vergi oranlarını düşürmek, kayıt dışı ekonominin olumsuz etkilerini azaltmada büyük öneme sahiptir (Yurdakul, 2018: 213). Gölge ekonomi ile mücadele için belirlenen tedbirleri uygulamaya koymak ve bunları gerçekleştirirken dijital dönüşümlerden faydalanmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Çoban, A. ve Çoban, O. (2022). Digital Coins and Crypto Coins As A Type Of Digital Currency. *5th. International African Conference on Current Studies of Science, Technology & Social Sciences*, Cairo, Egypt, Book of Proceeding, 1(1), 358-366.
- Çoban, A. ve Çoban, O. (2020). Gelişmekte Olan Ekonomilerde Tasarruf Açığı Problemi: Türkiye Örneği. *ECLSS International Online Conference on Economics and Social Sciences*, Girne, KKTC, Book of Proceeding, 495-503,
- Çoban, A. ve Çoban, O. (2020a). Orta Gelir Tuzakı ve Türkiye. *12th International Congress on Social Studies with Recent Researches*, Antalya, Türkiye, Book of Proceeding, 3, 867-874.
- Din, B. H. (2016). Estimating the Determinants of Shadow Economy in Malaysia. *Geografia Online Malaysian Journal Of Society And Space*, 12(5), 191-201.
- Fleming, M.H., Roman, J. and Farrell, G. (2000). Shadow Economies: Promoting Prosperity or Undermining Stability? *Journal of International Affairs*, 53 (2), 387-409.
- GİB. (2009). Kayıt dışı ekonomiyle mücadele stratejisi eylem planı (2008 – 2010). Erişim adresi: http://www.gib.gov.tr/fileadmin/beyannamerehberi/Kayit_disi_2009tr.pdf.
- HMB. (2022). https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/12/Kayit-Disi-Ekonomiyle-Mucadele-Eylem-Plani-2023_2025-1.pdf
- Kapicioglu, R. (2022). Kayıtdışı ekonomi ve finansal gelişme arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Maliye Çalışmaları Dergisi Journal of Public Finance Studies*, 68, 67-80.
- Kum, H. (2020). PIIGS Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonominin Belirleyicileri: Mımcık Model Yaklaşımı İle Bir Analiz. 4th International Zeugma Conference On Scientific Researches, May 29-31, 2020.
- Lyulyov, O. and the others. (2021). Determinants of shadow economy in transition countries: economic and environmental aspects, 7, 166-182.

- <https://www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJGEI.2021.115142>.
- OECD. Tax revenue Total, percent of GDP, 2000 – 202. <https://data.oecd.org/pinboard-editor/>
- Smith, P. (1994). Assessing the Size of the Underground Economy: The Statistics Canada Perspectives, *Canadian Economic Observer*, 28, 2-27.
- Schneider, F. (2000a) The Growth of the shadow economy in the OECD : some preliminary explanations, *Journal Of International Affairs*, 53(2), 413-431. (2000b) Dimensions of the shadow economy, *Independent Review*, 5(1), 81-91
- Tanzi, V. (1999). Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy, *The Economic Journal*, 109, 338.
- Singh, A., Jain-Chandra, S., ve Mohommad, A. (2012a). Inclusive Growth, Institutions, and the Underground Economy. *IMF Working Paper*, WP/12/47. <https://doi.org/10.5089/9781463937089.001>
- Singh, A., Jain-Chandra, S., ve Mohommad, A. (2012b). Out of the Shadows, Finance & Development. *IMF*, 49(2), 42-45.
- Şahin, S. (2023). Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi Kaynaklı Vergi Kaybının Önlenmesi Açısından Bankacılık Sisteminin Değerlendirilmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(1), 195-214.
- WorldBank, <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.YPKG.ZS?locations=TR>
- Yurdakul, F.(2008). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi: Bir Model Denemesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(4), 205-221.

ISBN: 978-625-367-543-1